

**Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова
Український державний центр соціальних служб для молоді**

Технології соціально-педагогічної роботи

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Затверджено вченою радою

Київ - 2000

Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. -К.,2000.-372 стор.

IŠBN 966-78-15-00-5

Колектив авторів:

Доктор пед. наук Капська А. Й. - науковий керівник, вступ, 1-1,1-4,3-3, 3-4, 4-3, 5-1, 5-2,5-4; канд. пед. наук Барахтян М. М. - 6-5; канд. пед. наук Безпалько О. В. - 1-3; канд. пед. наук Вайнола Р.Х. - 1-2, 2-3, 3-2, 6-1; канд. пед. наук Зайцева З. Г. - 4-1, 4-2; канд. пед. наук Короткова Р. І. - 5-3; канд. пед. наук Кузьменко О. А. - 2-2; викл. Петрочко Ж.В. - 6-2; канд. пед. наук Пінчук І. М. та канд. пед. наук Пихтіна Н. П. - 3-1; канд. пед. наук Пундик Л. Є. - 5-3; директор Держ. центру ССМ Толстоухова С. В. - 5-4; канд. психол. наук Трухін І. О. - 2-1,4-4; канд. пед. наук Щербакова К.В. - 6-4.

В навчальному посібнику представлено основні положення про найбільш гострі проблеми соціально-педагогічної допомоги і підтримки дітей та молоді; пропонуються окремі напрямки роботи та технології діяльності соціального педагога з окремими індивідами, групами, спільнотами; розкриваються оптимальні умови соціального становлення особистості.

Навчальний посібник пропонується для навчальних закладів різних рівнів акредитації з метою професійної підготовки студентів, для соціальних педагогів і соціальних працівників у сфері соціально-педагогічної та освітньо-дозвіллевої діяльності.

Рецензенти: доктор педагогічних наук, професор **Сисоєва С.О.**, член-кор. АПН України, доктор психологічних наук, професор **Чепелева Н.В.**

Зміст

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ	
§1. Сутність соціально-педагогічної роботи.....	7
§2. Технології соціальної та соціально-педагогічної роботи ...	14
§3. Організаційна форма як компонент технологій соціально-педагогічної діяльності.....	22
§4. Комунікативні особливості діяльності соціального педагога.....	35
РОЗДІЛ II. ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА ТЕРАПІЇ	
§ 1. Технологія консультативної соціально-педагогічної допомоги.....	52
§2. Методика психолого-терапевтичного консультування по телефону.....	80
§3. Технологія проведення групової психолого-педагогічної терапії.....	98
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ГРУПАМИ ДІТЕЙ ІА МОЛОДДЮ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ОСОБЛИВОЇ ДОПОМОГИ	
§ 1. Технологія діяльності соціального працівника щодо профілактики адиктивної поведінки молоді.....	106
§2. Методика використання ігрових технік в соціальній вуличній роботі.....	130
§3. Соціально-педагогічна робота з дітьми з особливими потребами.....	146
§4. Соціальна реабілітація сім'ї з дітьми з особливими потребами.....	156

РОЗДІЛ IV ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З МОЛОДИМИ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ З ПРОБЛЕМАМИ СІМЕЙ

- § 1. Особливості роботи по соціальній підтримці молодих сімей у системі діяльності центрів соціальних служб для молоді..... 66
- § 2. Особливості роботи соціального педагога з різними типами сімей..... 180
- § 3. Технологія роботи з дітьми-сиротами у прийомній СМІ..... 197
- § 4. Соціально-педагогічна допомога, спрямована на гармонізацію сімейних стосунків..... 210

РОЗДІЛ V. ТУРБОТА ПРО МОЛОДИХ

- § 1. Молоді молодими: підготовка волонтерів у центрах соціальних служб..... 245
- § 2. Технологія залучення людських ресурсів до волонтерського руху..... 264
- § 3. Технологія роботи з дитячими, юнацькими, молодіжними громадськими організаціями України..... 273
- § 4. Форми і методи роботи щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді 291

РОЗДІЛ VI. ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО СПРЯМОВАНА НА ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

- § 1. Деякі теоретичні передумови технологізації розвитку творчої особистості..... 297
- § 2. Технологія розвитку духовності особистості засобами мистецтва слова..... 302
- § 3. Театральна діяльність як умова розвитку творчої особистості..... 319
- § 4. Організаційно-педагогічні основи художньої діяльності..... 335
- § 5. Театралізовані дійства як засіб активної самореалізації особистості..... 353

В С Т У П

Справжнє цивілізоване суспільство зацікавлене у збереженні і розвитку тих соціальних інститутів, які спроможні позитивно "йпудавати на вирішення соціальних проблем суспільства та активізацію соціалізуючого процесу у суспільстві.

Соціально-педагогічна робота- це своєрідний соціальний інститут, який сприяє процесам соціалізації, соціальної інтеграції груп та індивідів, *а також підтримці стабільності суспільства. Поява інститутусо* педагогічної роботи обумовлена історичним розвитком суспільства, змінами соціальної і освітньої медичної допомоги і підтримки.

Професія соціального працівника чи соціального педагога в багатьох країнах Європи стала престижною професією. Вона характеризується як багатоаспектна професійна діяльність, спрямована на зміну відносин між людьми і їх оточенням (соціальним середовищем, інвайронментом), на активізацію здібностей людей виконувати життєві функції, реалізовувати прагнення і цінності, знімати дискомфорт і стреси.

Вітчизняний інститут соціально-педагогічної роботи переживає період свого становлення. Соціально-економічні і політичні реформи прискорили організацію новго виду професійної діяльності і створення мережі установ, які здійснюють соціально-педагогічну роботу. З одного боку, інституалізація цього напрямку роботи обумовлена переорієнтацією цілей державної соціальної політики на розвиток людини, а інститут соціально-педагогічної роботи виступає як обов'язковий компонент гуманістичного відродження України. З другого боку, соціальні й економічні реформи породили глибокі кризові процеси: зростання безробіття, професійну убогість, духовне зубожіння. В сучасній ситуації гостро стало питання про соціальну і духовну підтримку населення, особливо молодого покоління. Це потребувало професіоналізації соціально-педагогічної роботи.

В цих умовах особливої ролі набуває розробка теоретичних основ діяльності соціально-виховних інститутів, соціальних служб, державних і недержавних структур, спроможних підтримати, захистити і надати допомогу дітям і молоді.

Враховуючи відсутність розробки такого курсу у вищому навчальному закладі, автори зробили спробу заповнити певною мірою цю прогалину, не претендуючи при цьому на вичерпне висвітлення зазначених проблем.

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

§1. Сутність соціально-педагогічної роботи

Основною метою соціальної роботи є створення і збереження умов правового, гідного, комфортного існування людини. Соціальна робота - це вплив професіоналів, громадськості і соціальних інститутів на соціальне суспільство шляхом формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини і її сім'ї. Цілком закономірно соціальна робота є професійною діяльністю, яка має здійснюватися професійно підготовленими спеціалістами і має бути спрямованою на надання індивідуальної допомоги людині, сім'ї, групі осіб, які попадають у складну для них життєву ситуацію (1).

Оцінюючи рівень підготовки і якості соціальної роботи, ми використовуємо поняття "професіоналізм", яке можна охарактеризувати так: це високий і стійкий рівень знань, умінь і навичок, які дозволяють досягти найбільшого ефекту у професійній діяльності. А ведучи мову про високий професіоналізм людини, ми пов'язуємо з ним не лише яскравий розвиток здібностей, але й глибокі знання в тій галузі діяльності, в якій цей професіоналізм проявляється, а також нестандартне застосування умінь, які необхідні для успішного виконання цієї діяльності.

Високий професіоналізм у соціальній роботі є надзвичайно важливим чинником, оскільки цей вид діяльності відноситься до професій типу "людина - людина", і досить часто від рішень, прийнятих фахівцем, який їх реалізує, залежить доля не однієї людини.

Об'єктом соціальної роботи може бути будь-яка людина, яка добровільно звернулася за допомогою і потребує її. В ролі об'єкта може виступати одна особа, група людей, сім'я, незалежно від їх відмінностей (раса, стать, мова, релігія, національні переконання і соціальне положення).

Будучи діяльністю багатогранною і багатомірною, соціально-педагогічна робота вбирає в себе два надзвичайно важливі елементи, без яких ця робота не може відбуватися, - об'єкт і суб'єкт. Під об'єктом ми розуміємо тих, хто потребує допомоги, а під суб'єктом - хто її надає. Можна сказати, що без наявності одного із цих елементів соціалізуючого процесу і особливо без їх взаємодії *сам процес не зможе* відбутися.

За характером потреб об'єкти соціальної роботи можна розділити на три групи: перша - соціально незахищені люди, друга - маргинальні і третя - особи з відхиленням у поведінці. Можна сказати, що об'єкт за своїм складом є досить неоднорідним. Ним може бути не лише жебрак чи людина без постійного місця проживання, які з певних причин і їхньої поведінки іноді втрачають людську подобу. А може бути цілком забезпечена людина, яка страждає від самотності чи не може перебороти в собі якісь негативні (на її думку) прояви.

Що ж стосується суб'єктів соціально-виховної роботи, то вони також є неоднорідними. Адже кожен із фахівців, який здійснює роботу з клієнтами, належить до певного соціально-виховного інституту, який спеціалізується з надання того чи іншого виду допомоги і який організовує свою діяльність на основі законів і законодавчих актів, визнаних державою.

Звичайно, головним об'єктом у цій структурі виступає держава, уряд, а потім державні організації та установи, які працюють під юрисдикцією держави (міністерства, комітети, управління, місцеві органи управління). Сюди можна віднести й окремі установи, які діють в ієрархічній системі різних сфер життя суспільства (лікарні, школи-інтернати, притулки), а також велику кількість добродійних фондів, добровільних організацій, об'єднань. Хоча при всьому розмаїтті цих об'єктів головною складовою в них є соціальний педагог та соціальний працівник. Виконуючи часто основну функцію - допомога людині, - ці спеціалісти можуть мати різні спеціалізації, які дають змогу більш ефективно вирішити ту чи

іншу проблему і організувати професійну діяльність. Соціальна робота набуває свого розвитку, якщо вона буде враховувати такі особливості в роботі:

- добровільність (допомога має надаватися, виходячи з добровільного звернення);
- своєчасність;
- персоналізація (допомога не повинна принижувати честь і гідність людини, її самооцінку і самоповагу);
- поважання (допомога не повинна принижувати честь і гідність людини, її самооцінку і самоповагу);
- активізація клієнта (основний смисл допомоги полягає в оволодінні людиною спроможністю до самостійного вирішення своїх проблем);
- комплексність (надається допомога, яка має бути спрямованою на зняття небажаної емоційної напруги і на ліквідацію причин, які викликають такий стан у людини).

Соціальна робота здійснюється соціальним педагогом і соціальними працівниками. Соціальний педагог в нашому розумінні - це педагог, який здійснює комплекс заходів щодо соціально-педагогічної допомоги, соціального виховання, освіти і розвитку особистості. Конкретизація діяльності соціального педагога впливає із його основних функцій: діагностичної, прогностичної, комунікативної, реабілітаційної, корекційної. Для реалізації цих функцій соціальний педагог повинен мати добру професійну підготовку, знання в різних галузях психології, педагогіки, фізіології, економіки, законодавства, статистики; володіти інформацією про сучасні політичні, соціальні й економічні процеси в суспільстві й критично їх оцінювати; вміло контактувати і взаємодіяти з різними типами клієнтів; мати професійний такт, який може допомагати викликати симпатію і довіру у клієнта, зберігати професійну таємницю, проявляти делікатність у всіх питаннях, що стосуються сторонньої людини; вміти оперативно приймати потрібне рішення навіть в екстремальних ситуаціях.

На думку Н.В. Кузьміної, професійні якості можна розглядати як прояв психологічних особливостей особистості, необхідних для засвоєння спеціальних знань, умінь і навичок, а також для досягнення сприйнятливої суспільством ефективності в праці. Вони включають такі властивості: інтелектуальні (мислення), моральні (поведінка), емоційні (почуття), вольові (здатність до самоуправління), організаційні (механізм діяльності).

Проте у сфері соціально-педагогічної роботи існують певні психологічні "протипоказання". До них можна віднести: відсутність інтересу до інших людей (егоїзм), різкість суджень, категоричність, незібраність, невміння вести діалог з опонентом, конфліктність, агресивність, невміння сприймати чужу точку зору.

Не кожна людина може бути соціальним педагогом і займатися соціальною роботою: основним визначальним фактором тут є система цінностей педагога, яка в кінцевому результаті і визначає його професійну готовність і ефективність практичної діяльності.

Стиль поведінки соціального педагога у ході взаємодії з клієнтом обумовлюється сукупністю його особистісних якостей, його ціннісними орієнтаціями та інтересами і має вирішальний вплив на систему відносин, які він формує, а також виступає вирішальним фактором, який забезпечує ефективність його роботи. При цьому деякі соціальні педагоги відчують себе краще в ситуаціях співробітництва і взаємодопомоги. Одні, більш умілі, знаходять спільну мову з любителями "поговорити", другі з більшим успіхом працюють з "мовчунами". Одні витримують агресивність з боку клієнта, інші - ні. Тому роль особистісних якостей соціального педагога, без сумніву, надзвичайно важлива у його професійній діяльності.

Взявши за основу характерні ознаки особистості і співвідносячи їх з новою професією - соціальною роботою, її гуманістичною сутністю, можна визначити такі групи цінностей цієї діяльності.

- Цінності, які відображають специфіку професійної діяльності, альтруїстичного характеру (допоможи іншому, хто потребує допомоги).
- Цінності етичної відповідальності перед професією (соціальний педагог і соціальний працівник захищає гідність і цілісність професії, дотримується і примножує - етичні принципи, норми, знання і місію соціально-педагогічної роботи).
- Цінності, пов'язані з потребами самореалізації, самоствердження і самовдосконалення особистості соціального педагога і досягнення в професійній діяльності.

Структурний і якісний аналіз проявлених цінностей соціального педагога і працівника як професійної діяльності дозволяє говорити про їх комплексний характер, гуманістичну природу і сутність.

Саме гуманістичний ідеал - самоцінність - визначає зміст і призначення цієї діяльності, а її цінності у цьому зв'язку відображають певну гармонію суспільних і особистих інтересів, усвідомлення праці як смислу життя, пріоритет загальнолюдських цінностей (істина, здоров'я, мир і спокій, милосердя, доброта, допомога іншим тощо). У зв'язку з цим можна говорити, що метою соціально-педагогічної роботи є налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю і відповідальністю особистості перед суспільством.

Виходячи з того, що головною метою соціально-педагогічної роботи є турбота про людину, розкриття можливостей особистості, сім'ї, суспільства, соціальну роботу можна розглядати як особистісну службу допомоги (2). При цьому варто наголосити ще на одному аспекті мети - сприянні людям в успішному вирішенні їхніх проблем. Засобами досягнення цієї мети є вивільнення і розвиток ресурсів людини і її соціального оточення, здійснення і корекція необхідних соціальних змін.

Розглядаючи зміст і мету соціально-педагогічної роботи як складових професійної діяльності, ми, з одного боку, виходимо із загальноприйнятої трактовки діяльності, з другого - враховуємо, що соціально-педагогічна робота є інтегрованим, усвідомленим утворенням, яке включає структурно-змістові компоненти: мету, дії, мотивацію, відносини, комунікацію.

Цілі соціально-педагогічної діяльності мають об'єктивний і суб'єктивний характер. Процес досягнення цілей спрямований на вироблення такої поведінки, дії людини (групи), в яких проявляється соціальна активність самої особистості. Категорія дії розглядається як основна одиниця діяльності. Для розуміння суті дії соціального педагога чи соціального працівника необхідно спочатку починати з визначення цілей: чим визначаються цілі спеціаліста в конкретній ситуації, в конкретний час, як ці цілі (а потім і дії) змінюються. Потім в дію має включатися завдання, для вирішення якого визначається "зона ближньої дії". Дія, окрім цілей і завдань, включає операційно-практичні акти (зателефонувати, надати адресну допомогу, дати направлення на консультацію тощо). При цьому вони можуть мати як предметно-матеріальне, так і морально-словесне вираження. І завершується дія аналізом результативності.

Визначаючи основні особливості соціально-педагогічної діяльності і якості соціального педагога, варто звернути увагу на досить важливий фактор в успішній роботі спеціаліста - систему відносин, в якій переплітаються і водночас розмежовуються професійні і особистісні відносини, та вичленити деякі загальні ознаки, притаманні лише професійним відносинам.

Перша: формування відносин соціального педагога чи соціального працівника обумовлене професійними цілями. В щоденному житті формування відносин може бути самоціллю, відносини заради відносин. В діяльності соціального педагога відносини формуються заради досягнення певних цілей, вирішення завдань досягнення результатів.

Друга: у професійних відносинах спеціаліст на перше місце ставить не власні інтереси, а потреби, інтереси і очікування інших людей щодо вирішення їх проблем.

Третя: соціальний педагог (працівник) будує відносини на базі об'єктивності і усвідомлення своєї відповідальності, що дозволяє йому ігнорувати власний емоційний стан для того, щоб "ввійти" у сферу потреб, інтересів, проблем інших людей.

Звичайно, що соціальний педагог має володіти достатньо розвиненою об'єктивністю для налагодження таких відносин і водночас для використання особистісних якостей і особливостей для впливу на людей чи надання їм допомоги. При цьому входження у "простір" відносин кожною особистістю є специфічним і досить динамічним. Професійна роль формується і обумовлюється не лише місцем індивіда в системі об'єктивних соціальних відносин, але й сукупністю виконуваних функцій діяльності. Відповідно до цього деякі дослідники (1, 2, 3, 4) називають шість рівнів професійної діяльності соціального педагога і соціального працівника: практична робота з клієнтами; організація і управління соціально-виховною роботою на рівні соціальних служб; наставництво; супервізорство; дослідницька робота в соціально-педагогічній роботі.

Це дозволяє назвати шість основних груп професійних ролей: практичний соціальний працівник, організатор (менеджер), управлінець, педагог, супервізор, дослідник і аналітик. Виконуючи різні ролі, спеціаліст в цій чи іншій мірі реалізує через соціально-педагогічну роботу соціальну політику в державі. Головним показником соціальності цієї роботи є спрямованість її на вирішення всієї сукупності проблем в контексті "особистість і довкілля". В центрі кута ставиться людина, а в центрі уваги і соціального педагога, і соціального працівника - проблема людини. В загальному розумінні спеціалісти цього профілю виступають у своїй діяльності посередниками між клієнтом і соціумом. Вони, з одного боку, сприяють ефективній адаптації клієнта у цьому соціумі, з другого боку - процесу "олюднення" цього соціуму, подоланню його відчуженості від соціального оточення і дійсності.

Таким чином, соціально-педагогічна робота як професійна діяльність є важливим інструментом реалізації соціальної політики в суспільстві і визначає її життєвість і ефективність.

Соціально-педагогічна робота як професійна діяльність потребує сьогодні ще уточнення і варіативності структури, виявлення системоутворюючих компонентів і характеристик. Вона є водночас і базовим підґрунтям, умовою становлення і розвитку нового спеціаліста соціально-виховної сфери, визначаючи специфіку його професійної підготовки.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Що вкладається в поняття теорії соціальної роботи?
2. Розкрити структуру суб'єктів і об'єктів соціально-педагогічної роботи.
3. Визначити цілі і особливості соціально-педагогічної діяльності.

Література

1. Бочарова В.Т. Педагогика социальной работы. - М.: 8УК. Агрус, 1994.
2. Зимняя И.А. Социальная работа как профессиональная деятельность // Социальная работа. 1992. - Выш. 2. - 15ст.
3. Коваль Л.Г., Зверева І.Д. Соціальна педагогіка. - К.: ІЗМН, 1997.
4. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка. - Запоріжжя: ЗДУ, 1999.

§2. Технології соціальної та соціально-педагогічної роботи

Потреба сучасного суспільства в свідомому управлінні соціальними процесами з метою оптимізації їх функціонування виводить на рівень найактуальніших проблем у технологізації, зміст якої зводиться до: розмежування процесу на внутрішні етапи, фази; координації; визначення поетапності дій; визначення алгоритму виконання всіх технологічних операцій; корекції дій залежно від змін у цьому процесі.

Холостова визначає, що існують два аспекти розуміння соціальних технологій. По-перше, їх можна розуміти як засіб застосування науково-теоретичних висновків до рішення практичних задач. А по-друге, під соціальними технологіями розуміють сукупність прийомів, методів та впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку.

Розуміння соціальної роботи (Данакін Н.С.) як інтегрованого, універсального виду діяльності, спрямованого на задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів і потреб людей, перш за все соціально незахищених верств населення дозволяє визначати дві форми соціальних технологій:

1) соціальні програми, що містять певні засоби та способи діяльності;

2) саму діяльність, побудовану відповідно до таких програм.

Існує кілька підходів до класифікації соціальних технологій. Вони базуються як на диференціації об'єктів соціальної роботи, так і на визначенні змісту, способів, методів оптимального функціонування соціуму. Якщо за основу класифікації брати сфери докладання зусиль та масштабність соціальних операцій, то можна визначити такі групи технологій: глобальні; інноваційні; регіональні; інформаційні; історичні; технології соціальної злагоди; технології розв'язання конфліктів; політичні; адміністративно-управлінські; психологічні та психофізичні технології.

У вітчизняній літературі **технології соціальної роботи** трактуються як сукупність прийомів, методів та впливів, що застосовуються соціальними службами, окремими закладами соціального обслуговування, соціальними працівниками з метою досягнення успіху соціальної роботи та забезпечення ефективності реалізації завдань соціального захисту населення (1).

Технології, що застосовуються в соціальній роботі, виступають переважно у формі знань (наука); знань та умінь (навчання); знань, умінь, досвіду і практики (діяльність). Діяльнісний аспект трактовки соціальних технологій дозволяє визначити наступні їх види:

соціальний контроль, соціальну профілактику, терапію, реабілітацію, соціальну допомогу та захист, соціальне страхування, соціальне обслуговування, соціальне опікунство та соціальне посередництво.

Е. І. Холостова трактує соціальні технології як узагальнення набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь і практики роботи суб'єктів соціальної діяльності і зазначає, що зміст соціальних технологій стосовно розуміння соціальної роботи (в широкому розумінні цього терміна) має носити випереджальний превентивний характер (4).

Завдання підвищення технологічного рівня соціальної роботи складається з таких аспектів: структурного, функціонального, нормативного, операційного та інструментального.

Структурний аспект технологізації містить поняття керованих та некерованих соціальних ситуації та можливої післядії (результату та наслідку).

Функціональний аспект дозволяє визнати такі механізми здійснення соціальних завдань як заборона, настанова, дозвіл, обмеження, орієнтування, спрямування.

Нормативний аспект технологізації соціальної роботи означає встановлення закономірностей, принципів та правил.

Операційний аспект технологізації означає відокремлення певних процедур та операцій та їх подальшу координацію та синхронізацію. До основних процедур належать:

- *інституціоналізація* (встановлення норм та еталонів поведінки, розробка та впровадження соціальних статусів, формування системи цінностей та ідеалів);
- *профілактика* (система дій, спрямованих на неприпущення аномальних станів соціальної системи);
- *контроль* (система дій, що забезпечує нормальний стан соціальної системи);
- *корекція* (виправлення припущених помилок, відхилень).

Інструментальний аспект технологізації передбачає усталення всіх наявних засобів та методів здійснення соціального

регулювання. Автори "Довідникового посібника з соціальної роботи" визначають 17 таких способів, а саме: нормативний, традиційно-ритуальний, конвенціональний (неформальні зобов'язання, угоди), компаративний (соціальне порівняння), змагання, цінносний, оціночний, статусний (вплив на статус людини), символічний, психотерапевтичний, соціоекологічний (вплив на життєве середовище), примушуючий, раціональний (переконання), сугестивний (навіювання), стимулюючий, селекційний та ситуаційний (5).

Після визначення аспектів та "інструментовки" настає час координації і синхронізації технологічних операцій, визначення послідовності їх виконання, вибір оптимальних засобів та методів виконання.

Аналіз літератури з проблем соціальної роботи дозволяє нам визначити такі етапи соціальної технології:

- *теоретичний*, який передбачає обґрунтування мети і об'єкта технологічного впливу, виокремлення складових компонентів (елементів); з'ясування соціальних зв'язків між ними;
- *методичний*, який пов'язаний з добиранням методів, засобів впливу, обробкою інформації, її аналізом, вибором принципів трансформації результатів аналізу в висновки та рекомендації;
- *процедурний*, який пов'язаний з практичною діяльністю по апробації обраної послідовності використання інструментарій.

Структура змісту технологій соціальної роботи визначається наявністю: наукою обґрунтованої програми (проекту), в межах якої розв'язується певна проблема; заданого алгоритму як системи послідовних операцій на шляху досягнення результату; певного стандарту (норматива) діяльності як критерію успішності.

Аналіз складових поняття "технології соціальної роботи" дозволив нам запропонувати такі кшіїщшти як: первинне та

загальне цілепокладання, пошук джерел інформації. її збирання, аналіз та обробка, вибір можливих варіантів дій, уточнення мети та вибір інструментарія; прийняття рішення та організаційно-процедурна робота щодо його здійснення.

Особливостями технології соціальної роботи є:

- динамічність (гнучкість), яка проявляється в постійній зміні змісту та форми роботи фахівця з клієнтом;
- неперервність, що визначається потребою постійної підтримки контакту з клієнтом;
- циклічність, тобто стереотипне, закономірне повторення етапів, стадій процесу в роботі з клієнтами;
- дискретність соціальної роботи як технологічного процесу, яка проявляється в нерівномірному ступені впливу на клієнта на різних етапах діяльності.

Соціальні технології - це сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращання, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні даної системи впливу.

Специфіка соціального впливу на об'єкт може визначатися рівн'м суспільних відношень. Виходячи з цього, Л. Я. Дятченко визначає три групи соціальних технологій: технологія *макросистем* (макротехнології); *мезотехнології* - технології рівня міста, населеного пункту; *мікротехнології*, що розраховані на невеликі людські спільноти.

Ряд дослідників характеризує соціальні технології за ступенем їх практичного втілення в організаційний процес. Так, А. І. Пригожин серед соціальних технологій визначає: кабінетні - отримані на основі інформаційно-логічного аналізу; лабораторні - отримані в експериментальних, штучно створених умовах; польові - отримані в реальному соціальному середовищі (6).

Багатоваріантність класифікації соціальних технологій дозволяє нам визначити такі основні **види соціальних технологій:**

- правового забезпечення функціонування суспільства;
- політичні технології адміністративно-владного регулювання;
- економічного функціонування суспільства, розвитку власності;
- інформаційного забезпечення засобами масової інформації та комп'ютерної мережі;
- духовно-культурного розвитку;
- забезпечення соціального функціонування суспільства.

Технології соціальної роботи слід розглядати саме як технології забезпечення соціального функціонування суспільства. Під соціальною роботою як особливим видом соціального впливу ми розуміємо специфічну діяльність не тільки щодо забезпечення соціальних прав громадян і надання соціальної допомоги, а й діяльність з метою регулювання відношень людини з колективом, державними структурами.

Тому визначення соціальних технологій може бути в кожному з компонентів соціальної роботи: в соціальній роботі як науці; соціальній роботі як в циклі навчальних дисциплін і соціальній роботі чквиді професійної діяльності.

Саме останній напрямок і є сутністю соціально-педагогічної діяльності. Ця група технологій виступає у формі умінь та практичного досвіду в реальній роботі соціального педагога.

Можна зробити висновок, що технології соціально-педагогічної роботи - це сукупність способів, дій, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, а також на попередження негативних соціальних процесів.

Спираючись на визначення соціальних технологій, ми можемо визначити такі методи соціально-педагогічної роботи: оргашзаційно-розиоряджу вальний; соціально-економічний; психолого-педагогічний; соціологічний; комунікативний; медико-соціальний; етнодемографічний; правовий; культурологічний.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що технологія соціально-педагогічної роботи відображає її найголовнішу складову - прикладний аспект. Врахування технологій, що мають місце в соціально-педагогічній роботі, допомагає помітно збільшити можливості вирішення соціальних проблем дітей і молоді.

Зважаючи на інтегрований, універсальний характер соціально-педагогічної роботи, можна визначити її основні складові: соціально-психологічні, соціально-медичні і безпосередньо соціально-педагогічні технології.

Дослідники соціально-педагогічного підходу до соціальної роботи визначають його як сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків, активізацію зусиль клієнтів (індивідів, груп, спільнот) на вирішення власних проблем (1).

В.О. Нікітін під соціально-педагогічними технологіями розуміє певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою в прогнозованих чи спонтанних умовах. Автор вважає, що для розробки соціально-педагогічних технологій необхідно враховувати такі обставини як: особистісні якості соціального педагога, індивідуалізацію і персоналізацію соціальних дій. До найбільш повторюваних недоліків соціально-педагогічних технологій вчений відносить навчальний, моралізаторський та прагматичний їх характер соціальної роботи(3). В основу реалізації соціально-педагогічних технологій мають бути закладені принципи соціальності та розвитку. їх визначення і застосування в роботі є свідченням певного рівня розвитку соціально-педагогічної діяльності.

Будь-яка соціально-педагогічна технологія, що має на меті проектування та впровадження, має бути орієнтована на технологізацію відповідного процесу. При цьому зміст технологізації полягає у:

- формуванні процесу;
- наданні йому цільової спрямованості, "векторності";

- оптимізації соціально-педагогічної діяльності;
- забезпеченні сталості соціального процесу;
- створенні механізмів саморегуляції процесу;
- забезпеченні сприятливих для реалізації мети умов.

Крім загального підходу до технологізації соціально-педагогічного процесу, не виключається можливість застосування прикладних технологій, а саме: технологій соціально-педагогічної практики, адаптації, корекції, терапії, розв'язання конфліктних ситуацій тощо.

Завданням соціально-педагогічних технологій є, перш за все, розробка методів та методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату.

Література

1. Бочарова В. Г. Социальная работа: знакомство с профессией. - М., 1994.
2. Кадровое обеспечение социальных служб: подготовка и переподготовка / Отв. ред. Е. И. Холостова. - М., 1994.
3. Никитин В. А. Начала социальной педагогики' Учебное пособие. - М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998.
4. Российская энциклопедия социальной работы / Под ред. А.М.Панова, Е. И. Холостовой. - М., 1997.
5. Справочное пособие по социальной работе.- М.: Юрист, 1997- 165с.
6. Фурдей С. Г. Понятие социальной технологии // Социальная работа/Под общей ред. проф. В. И. Курбатова.- Ростов на Дону: Феникс, 1999.

§3. Організаційна форма як компонент технологій соціально-педагогічної діяльності

Професійна робота соціального педагога значною мірою спрямована на залучення дітей та молоді до участі у різноманітних видах соціально- позитивної діяльності. В умовах функціонування різних соціальних інститутів (школа, позашкільні заклади, табори відпочинку, клуби за місцем проживання тощо) це завдання реалізується через багатоваріантні форми життєдіяльності особистості: дискусія, змагання, гра, похід та багато інших. Вони скеровуються та організуються в основному соціальним педагогом, тому носять назву організаційних форм. їх можна визначати як варіанти організації позитивної активності дітей та молоді, спрямовані на розв'язання соціально-педагогічних завдань.

У своїй практиці соціальний педагог використовує значну кількість різноманітних організаційних форм. Проте всі їх можна характеризувати за такими специфічними ознаками.

По - перше, *функціональність*, яка вказує на існування таких форм, що забезпечують реалізацію окремих функцій соціально - педагогічної діяльності. Так, наприклад, здійснюючи соціальну профілактику, найчастіше використовують форми інформаційного характеру: лекції, диспути, бесіди. Реабілітаційна робота соціального педагога найчастіше реалізується через форми практичної спрямованості: конкурси робіт дітей-інвалідів, фестивалі "Повір у себе", творчі майстерні та інше.

Наступна ознака організаційних форм - це їх *структурність*, що характеризується специфічними правилами побудови окремих видів організаційних форм. Так, у ході підготовки бесіди соціальний педагог шукає різну інформацію з конкретної проблеми і шукає, за допомогою яких прийомів та засобів краще донести її до слухачів, обговорити з ними окремі питання. А в ході підготовки вечора відпочинку соціальному педагогові, в першу чергу, необхідно продумати загальну сюжетну лінію, підібрати конкурсні завдання, знайти оптимальні засоби для створення позитивного емоційного настрою учасників.

Ще одна особливість організаційних форм полягає в їх *інтегративності*. Вона передбачає, що результати, одержані в процесі використання одних форм, сприяють впровадженню інших форм соціально - педагогічної діяльності, що дозволяє об'єднувати їх в єдине ціле соціалізуючого процесу.

Наприклад, роботу серед підлітків по профілактиці наркозалежності можна починати з надання інформації про шкідливі наслідки впливу на організм наркотичних речовин. Ця робота проводиться у формі бесід, лекцій, усних журналів. Базуючись на знаннях, які одержали підлітки під час проведення цих форм, можна залучати їх вже до таких форм, в яких вони будуть задіяні більш активно. Це ділові та рольові ігри, конкурси, тематичні акції, присвячені пропаганді здорового способу життя.

У практиці соціально - педагогічної діяльності існує досить широкий спектр організаційних форм, водночас вдосконалюються, модернізуються класичні форми. Так, така традиційна форма як конкурс досить часто трансформується в конкурс знавців, конкурс - аукціон, конкурс - вікторину, конкурс - естафету.

Разом з тим, поява нових проблем в молодіжному середовищі потребує і нових нетрадиційних форм роботи з молоддю. Тому на сьогодні практикуються такі форми роботи, як молодіжні "інтернет - кафе", вуличні ігротеки, профілактичні програми "Підліток - підлітку", "Ровесник - ровеснику".

Оскільки в останні роки кількість організаційних форм у соціальній сфері досить значна, постає потреба в їх систематизації, хоча систематизувати всі форми лише за однією ознакою досить важко. Тому в теорії і в практиці соціально - педагогічної діяльності можна вичленити різні блоки організаційних форм. В основу їх розмежування покладена певна класифікаційна ознака. В межах кожного блоку також виокремлюють певні групи організаційних форм відповідно з визначеною класифікаційною ознакою. Перелік найбільш використовуваних організаційних форм подано у таблиці.

Класифікаційна ознака	Організаційні форми виховної діяльності	
	Групи	Види
Напряму виховної діяльності	Пізнавально - розвиваючі	Конкурс, усний журнал, бесіда, тематичний вечір, заочна мандрівка, диспут, вікторина
	Художньо - естетичні	Вечір, конкурс, свято, концерт, дитяча вистава, перегляд та обговорення фільму, бал
	Спортивні	Змагання, спортивно - туристичні конкурси, мала олімпіада, сюїта рухливих ігор, збір - похід та ін.
	Трудові	Трудовий десант, конкурс умільців, День добрих справ
Кількісний склад учасників	Індивідуальні	Бесіда, гра, творче завдання
	Колективні	Диспут, конкурс, рольова гра, прес - конференція, усний журнал
	Масові	Свято, концерт, вогнище, тематичний день, фестиваль
Домінуючий засіб виховного впливу	Словесні	Бесіда, диспут, загонові збори, літературне читання
	Практичні	Змагання, ярмарок, аукціон, похід
	Наочні	Конкурс творчих робіт, емблем, плакатів, газет
Складність побудови	Прості	Бесіда, диспут, вікторина, зустріч
	Складні	Усний журнал, свято, творча гра, ярмарок
	Комплексні	Тематичний день, тематичний тиждень, місячник, фестиваль
Характер змістового наповнення	Інформаційні	Бесіда, диспут, усний журнал, прес - конференція
	Практичні	Змагання, виставки, похід, екскурсія
	Інформаційно-практичні	Конкурс, гра - мандрівка, тематична акція

Як видно, кожна конкретна форма може відповідати всім виокремленим класифікаційним ознакам. Так, наприклад, форма "конкурс" може бути пізнавально-розвиваючою за напрямком діяльності, колективною - за кількісним складом учасників, формою практичного спрямування - за провідним засобом виховного впливу, складною - за особливостями побудови та інформаційно-практичною - за характером змістового наповнення. Добираючи з широкого діапазону організаційних форм якусь одну, соціальний педагог має зважати на подані класифікаційні характеристики. Це дасть змогу йому в кожному конкретному випадку обрати саме ту форму, яка дозволить досягти найбільш оптимальних результатів соціально-педагогічної діяльності.

Після обрання конкретної організаційної форми соціальний педагог переходить до її проектування.

Проект організаційної форми - це пакет інформаційно-практичних матеріалів та рекомендацій щодо її організації та унаочнення.

До інформаційно-практичних матеріалів можуть бути включені практичні завдання, ролі з відповідним текстом, блоки інформації, запитання.

Організаційні рекомендації містять конкретні вказівки щодо часу, приміщення чи території проведення форми, визначення місць аудіо- та відеосупроводу, вибору відповідальних за підготовку та реалізацію всього проекту чи його окремих частин.

Рекомендації щодо унаочнення стосуються побажань до оформлення приміщення, зовнішнього вигляду учасників, доцільного ілюстративного (плакати, слайди, фотографії, репродукції, муляжі, речі) та відеоматеріалів, музичного супроводу.

При побудові проекту форми соціальний педагог має обов'язково враховувати, що всі відібрані до пакету матеріали мають бути розташовані в певній послідовності та логічно пов'язані між собою. Слід також зважати на те, що жоден проект не можна розглядати як ідеальний, оскільки під час підготовки та проведення

певної форми залежно від обставин можлива модифікація окремих частин проекту, його змістове доповнення чи спрощення. Це відбувається тому, що не весь зміст діяльності можна вкласти в межі проекту, оскільки в процесі реалізації проекту соціальний педагог стикається з *такими ситуаціями, які важко передбачити чи завчасно спроектувати*.

Залежно від обраної форми соціальний педагог може розробляти її проект одноосібно (бесіда, лекція, вікторина, диспут) чи у співпраці з творчою групою (фестиваль, конкурс, вистава, зустріч). До складу такої групи можуть бути залучені колеги по роботі, діти та молодь, представники різних соціальних інститутів та громадських організацій.

У ході розробки конкретного проекту соціальному педагогові слід враховувати основні правила побудови різних типів організаційних форм. Але, зважаючи на те, що діапазон форм досить великий, фахівець не може володіти технологіями побудови кожної окремої форми. Проте він має оперувати технологіями підготовки найбільш поширених форм соціально-педагогічної діяльності. Такі технологічні знання можуть виступати базисом при проектуванні нетрадиційних організаційних форм, що забезпечують вирішення професійних завдань у роботі з представниками різних вікових та соціальних груп.

Однією з найбільш поширених простих форм соціально-педагогічної діяльності є бесіда. Основою будь-якої бесіди є діалогічна взаємодія, що полягає в реалізації таких функцій спілкування: інформативної - передача і прийом інформації, регулятивно-комунікативної - вплив на поведінку партнерів у спілкуванні; афективно-комунікативної, що пов'язана з виразом та передачею іншим емоцій та переживань.

На жаль, найчастіше в практичній діяльності соціальні педагоги зосереджують увагу лише на інформативній функції бесіди, будують спілкування з аудиторією по типу "суб'єкт - об'єкт", тяжіють до монологу та моралізування.

Щоб реалізувати всі функції бесіди як діалогічної взаємодії, в процесі її проектування соціальний педагог має враховувати такі рекомендації:

- обирати таку тему бесіди, яка може бути актуальною для її учасників;
- аудиторія слухачів повинна мати певний обсяг інформації з пропонованої проблеми;
- необхідно трансформувати інформаційний матеріал відповідно до особливостей групи учасників;
- конкретизувати основні питання, які будуть ставитися під час бесіди;
- змодельовати можливі та бажані варіанти відповідей на них;
- за необхідністю добирати наочний матеріал та співвідносити його з інформаційним наповненням бесіди;
- використовувати для повідомлення інформації у формі монологу не більше 50% часу, відведеного на всю бесіду.
- визначати оптимальні прийоми активізації уваги учасників на початковому етапі бесіди (обговорення ситуації з життя, проблемне запитання, відеофрагмент тощо);
- продумати оптимальні прийоми підведення підсумків бесіди залежно від її змісту та особливостей групи учасників (рольова гра, розробка правил, вирішення проблемних ситуацій);
- добирати доцільні прийоми для створення у слухачів необхідного емоційного фону під час бесіди (логічні акценти, паузи, різноманітні варіанти інтонування під час подання інформації, музичні заставки).

Наступною цікавою та своєрідною формою соціально - педагогічної діяльності є вікторина.

Вона містить набір питань, пов'язаних між собою спільною темою, які ставляться в усній або письмовій формі. Вікторина дає можливість виявити ерудицію учасників, коло їх інтересів і уподобань. Під час проведення вікторини створюються умови для

безпосередньої активної участі глядачів. Вона сприяє вирішенню соціально - педагогічних завдань у поєднанні з відпочинком та розвагами.

За змістом вікторини можуть бути досить різноманітними: літературними, музичними, лінгвістичними та комбінованими. Однією з істотних переваг вікторини перед іншими організаційними формами є та, що вона не потребує детальної попередньої підготовки як з боку ведучого, так і з боку учасника. Зважаючи на специфіку соціально - педагогічної діяльності, цей факт є досить важливим для соціального педагога, який має частіше справу зі змінним контингентом дітей та підлітків. Можна виділити кілька наступних рекомендацій щодо підготовки та проведення вікторини:

1. Доцільно проводити вікторину, присвячену одній темі, або таку, яка складається з питань, пов'язаних між собою спільною тематикою. Це дозволить учасникам вікторини сконцентрувати свої інтелектуальні знання в певній галузі.
2. Вибір ведучого для ведення вікторини - один з важливих моментів діяльності педагога - організатора. Ведучий - головна постать цього заходу. В ролі ведучого може виступати дорослий або хтось з підлітків. Кількість ведучих не обов'язково має бути обмеженою однією особою.
3. Попереднє ознайомлення учасників з темою вікторини. Про проведення вікторини повідомляється за кілька днів. Це можна зробити у вигляді яскравого оголошення - плакату на зразок: "Якщо ти хочеш перевірити свої знання в галузі культури (мови, мистецтва...), вибороти звання переможця у вікторині "Слідами літературних героїв", ми чекаємо на тебе 20 грудня 1999 року о 18.00 в клубі "Юність".
4. Оформлення вікторини передбачає розробку певних ігрових ситуацій, системи оцінювання гравців, символічних нагород.
5. Форма проведення вікторини може бути індивідуальною (участь бере кожен учасник) або груповою (учасники об'єднуються у команди), при цьому обирається визначена кількість гравців, а всі інші учасники є болільниками.

6. Журі не лише визначає кількість балів, але й детально мотивує свої оцінки, доповнюючи та уточнюючи відповіді учасників.

Працюючи з підлітками та молоддю, соціальний педагог повинен враховувати психологічні особливості цих вікових груп, зокрема їх прагнення до самоствердження у процесі спілкування з дорослими та однолітками. Спілкування в цих групах проходить здебільшого у формі суперечки та дискусій. Тому, враховуючи ці фактори, соціальний педагог може активно залучати підлітків та молодь до обговорення гострих соціальних проблем з метою формування позитивних ціннісних орієнтацій молоді та профілактики асоціальних форм поведінки. Однією з найбільших поширених та ефективних форм проведення дискусії серед підлітків та молоді є форма диспуту. Диспут - зіткнення думок, різних точок зору. Це одна з форм роботи соціального педагога, яка потребує досить тривалої попередньої підготовки в межах від двох до трьох тижнів. Підготовка і проведення диспуту мають свою методику. Попередню роботу доцільно розпочати з вибору теми дискусії. Орієнтовна тематика диспутів для учасників 14-17 років може бути надзвичайно багатогранною, наприклад: "Чи потрібно сучасній людині кохання?", "Ким бути чи яким бути?", "Що вагомніше: широта душі чи тверезий розрахунок?", "Молода сім'я" - одноглова чи двоглова?", "Сучасна людина - яка вона?".

Підготовка до диспуту не обмежується вибором теми, вона включає такі складові елементи:

- розробка плану підготовки диспуту з переліком відповідальних за певну ланку роботи;
- добір літератури з обговорюваної проблеми;
- визначення основних питань дискусії;
- підготовка плакату - об'яви з переліком основних питань дискусії (вивіщується за два тижні);
- вибір ведучого диспуту;

" оформлення приміщення для проведення диспуту (виставка книжок, плакати з цитатами, різноманітні ілюстративні матеріали тощо);

При визначенні основних питань диспуту слід врахувати, що:

- питання дискусії повинні бути значущими для учасників;
- питання мають містити в собі скриті суперечності;
- не повинні бути загальними;
- не можна допускатися провокуючих запитань;
- не варто ставити запитання, на які можна дати однозначні відповіді;
- доцільно обговорювати не більше п'яти-шести питань.

Наприклад, до диспуту на тему "Сучасна молода людина - конформіст чи нігіліст?" можна запропонувати такі запитання для обговорення:

1. Який образ молодого людини ви обстоюєте?
2. Чи можлива гармонія зовнішнього і внутрішнього в поведінці молодого людини?
3. Чим повинна керуватися сучасна молода людина в житті: почуттями чи тверезим розрахунком?
4. Чи всі способи самоствердження молодого людини можуть бути виправдані?
5. Ідеал молодого людини - міф чи реальність?

Педагогові-організатору слід не лише сприяти формуванню в молоді вміння обстоювати власну позицію, але й ознайомлювати її з правилами дискусії. Доцільно такі правила подавати у формі плакату в приміщенні, де має відбутися диспут.

Наводимо один з можливих варіантів правил дискусії:

- ти прийшов на диспут - обов'язково вислови та аргументуй власну точку зору;
- перш ніж сперечатися, подумай, що ти хочеш довести;
- говори просто, ясно, логічно, послідовно;
- не повторюй того, що до тебе вже було висловлено;
- сперечайся чесно: не перекручуй думок людини, з позицією якої ти не погоджуєшся;

- поважай того, хто з тобою дискутує, не вдавайся до особистих образ;
- • не розмахуй руками, не підвищуй голосу; найкращі
- докази-аргументи та факти.

Використання в соціально - педагогічній діяльності диспуту як однієї з форм дискусії з урахуванням зазначених рекомендацій створює умови для самоствердження юнацтва в процесі спілкування з дорослими та однолітками.

Традиційно домінуючими у практичній діяльності соціального педагога є також конкурси, усні журнали, тематичні вечори.

Конкурс-це індивідуальні чи групові змагання, у процесі яких вирішується завдання інтелектуального, практичного характеру чи їх сукупності. У ході проектування конкурсної програми слід зосереджуватися на розробці таких її структурних елементів:

- тема конкурсної програми;
- змістове наповнення програми (комплект питань та завдань);
- критерії та форми оцінювання завдань;
- підведення підсумків та форми заохочення учасників і переможців.

Проектування конкурсної програми, як і будь-якої організаційної форми, потребує умінь структурувати та пов'язувати між собою відібраний матеріал. Тому під час її підготовки доцільно розробляти оригінальні варіанти презентації конкурсного завдання та різні прийоми заохочення практиків до участі в запропонованих конкурсах.

У процесі підготовки конкурсної програми варто працювати над доцільним поєднанням у конкурсі елементів інших організаційних форм, що може забезпечити різноманітність проекту та допоможе досягти оптимальних виховних результатів. Наприклад, залежно від мети діяльності соціального педагога, тематичної спрямованості програми конкурсу можна рекомендувати такі похідні організаційні форми як конкурс-змагання "Нумо,

козачата", конкурс-вікторина "Знавці народних прикмет", конкурс-подорож "Вулицями рідного міста", конкурс-турнір "Інтелектуальний двобій", конкурс-аукціон "Шляхами літературних героїв", конкурс умільців, конкурс-проектів "Школа майбутнього" та багато інших.

Усний журнал - організаційна форма інформативного характеру, змістовий матеріал якої подається окремими, логічно пов'язаними частинами у вигляді тематичних сторінок. У процесі його підготовки розробляється:

- тема усного журналу;
- "титульна" сторінка журналу - анонс теми та основного змісту;
- змістовно-структурна варіативність сторінок журналу;
- заключна сторінка.

Під час підготовки проекту усного журналу основною метою є пошук різноманітних засобів та прийомів викладу інформації. Це дозволяє створити варіативність його сторінок та емоційний вплив на аудиторію. Цього можна досягти за рахунок закладання в проект усного журналу таких засобів, як віршовані та музичні заставки, наочне оформлення, елементи інсценування та театралізації, створення художньо-публіцистичного "образу" інформації, що є елементами "оживлення сторінок".

Кількість сторінок журналу залежить від теми та аудиторії, але здебільшого знаходиться в межах 3-5 сторінок. Наприклад, усний журнал "Міфи та факти про нікотин" може включати такі сторінки: "Маленькі історії про велику отруту", "Паління і твоє здоров'я", "Як сказати цигарці - ні!".

Під час розробки проекту усного журналу напочатку доцільно працювати над проектуванням змісту та засобів висвітлення інформації його сторінок, а потім над формами їх анонсування та закінчення. Це пояснюється тим, що титульна та заключна сторінки журналу не передбачають широкого інформаційного насичення, оскільки їх основне призначення полягає в лаконічному

повідомленні та актуалізації теми журналу і його емоційно-насиченому закінченні. Досить близьким за особливостями побудови до конкурсу та усного журналу є *тематичний вечір* – складна організаційна форма, яка містить кілька епізодів, поєднаних між собою однією наскрізною темою.

Розробка проекту тематичного вечора, як правило, здійснюється за таким алгоритмом:

- визначення наскрізної теми вечора;
- виокремлення епізодів та їх умовної назви;
- розширена інтерпретація кожного епізоду;
- змістове наповнення епізодів та їх логічне взаємопоєднання;

Під час роботи над створенням проекту вечора в першу чергу слід визначити, який саме варіант тематичного вечора буде покладено в основу проекту: вечір-зустріч, вечір-подорож, вечір-портрет, вечір відпочинку, вечір-вогнище, вечір-спогад, літературний вечір чи інших його модифікацій.

Обраний варіант проведення вечору визначає особливості змістового насичення кожного епізоду та наскрізну ідею, що має їх об'єднати та пройти через весь проект вечора.

Розробляючи проект будь-якої організаційної форми, доцільно завжди прагнути до того, щоб він був оригінальним, містив творчі знахідки, був педагогічно доцільним, відповідав потребам і можливостям учасників та передбачав їх ініціативність, активну участь в процесі практичної реалізації спроектованого варіанту форми.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Одним із завдань вашої діяльності як шкільного соціального педагога є гуманізація стосунків між учнями. Які бесіди доцільно провести з учнями з цього приводу? Конкретизуйте основні питання, які можуть обговорюватися у таких бесідах.

2. Спроектуйте тему диспуту та основні питання дискусії до неї з урахуванням викладених в параграфі методичних рекомендацій.
3. Розробити проект однієї з запропонованих форм: конкурсу меломанів, конкурсу реклами, конкурсу ерудитів, спортивного конкурсу, конкурсу майстрів.
4. Обрати тему усного журналу та підготувати ілюстративну заставку для його титульної сторінки.
5. Розробити тематику вечорів для підлітків, старшокласників чи молоді.
6. Запропонувати авторський пакет організаційних форм до Дня здоров'я, Дня білої простині (Міжнародний день сліпих та слабозрячих), фестивалю дітей-інвалідів, Дня правових знань.

Література

1. Зміст та організаційні форми позаурочної виховної роботи у закладах профтехосвіти. Методичні рекомендації. - К.: ІЗМН, 1995.
2. Иванов И.П. Энциклопедия коллективных творческих дел. - М.: Педагогика, 1990.
3. Карпснчук С.Г. Теорія і методика виховання. Навчальний посібник. - К.: Вища школа, 1997.
4. Молодь і дозвілля. Випуск 1. К.: АЛД, 1994.
5. Молодь і дозвілля (теорія, методика і практика роботи з підлітками за місцем проживання). Випуск 11.-К.: АЛД, 1996.
6. Технології виховної роботи в умовах табірної зміни (теорія і практика). - К.: Грайлик, 1998.
7. Орієнтовний зміст виховання в національній школі / За ред. Є.І.Коваленко.-К.: ІЗМН, 1996.
8. Сущенко Т.ї. Позашкільна педагогіка: Навчальний посібник. - К.ЛСДО, 1996.

§4. Комунікативні особливості діяльності соціального педагога

Серед численних функцій, які виконує соціальний педагог (працівник), наявна комунікативна функція, яка реалізується завдяки наявності у фахівця відповідних умінь і навичок.

Зважаючи на особливість діяльності спеціалістів соціально-виховної сфери, *комунікацію можна розглядати як процес передачі інформаційного, емоційного чи інтелектуального змісту*. В діяльності соціального педагога (працівника) комунікація набула особливого значення. Її розвиток визначає міра розвитку потреб даної сфери.

Причинами, які стимулювали розвиток комунікації у соціальній сфері, можуть бути: по-перше клієнти соціально-виховної сфери потребують інформацію з офіційних джерел (соціальних служб для молоді, бірж працевлаштування, консультативних центрів тощо) та безпосередньо в умовах прямого спілкування в межах певної організації; по-друге, комунікація із засобів передачі інформації перетворилась в особливий інструмент управління життєдіяльністю клієнта.

Комунікація за своєю моделлю нагадує двосторонній потік інформації. У цій моделі оцінюються якості передачі інформації, її повнота, зміст, форма. Це дозволяє не лише оперативно і правильно сформулювати уявлення про відповідну проблему, але й вибрати партнерів, розробити педагогічну стратегію і тактику, визначити і адекватні методи і засоби реалізації конкретних цілей. При цьому обмін інформацією стає не просто двостороннім потоком, а багаторівневим процесом. Даний процес ілюструє представлена схема.

Соціальні служби

Інформатори

A

Можливі клієнти

Соціальні
Працівники

^ - " ^

^ ~ ~ - - ^ . Система (соціум)
життєдіяльності клієнтів

Соціаль і ю ^ Гиховні
інститути

Вступаючи в багатоканальний зв'язок, будь-який суб'єкт комунікації знаходиться в режимі одержання інформації від багатьох партнерів і передачі її цим партнерам.

Відповідно до цього ефективність комунікації залежить уже не лише від її якості, своєчасності, повноти, але й від того, наскільки багатогранною вона є. Водночас другою вимогою щодо ефективності комунікації є зрозумілість інформації. Один із оптимальних способів зробити певну інформацію сприйнятливою - перевести її на певний рівень доступності. Будь-хто із фахівців зацікавлений в тому, щоб його інформація була зрозумілою клієнтам.

Ефективність комунікації підвищується і наданням максимально детальної інформації. "Детальність" у даному випадку розглядається як конкретність, глибинність, а не як зайва деталізація. Остання може викликати навіть певні труднощі у ході комунікації. Отже, кожен клієнт потребує свого рівня деталізації. І це також комунікативна стратегія і критерій ефективності комунікації.

Комунікативний процес можна розглядати як взаємодію типу "Я - Я", "Я - Ми" і "Ми - Ми".

Суб'єктами комунікативного процесу можуть бути індивіди (чи групи індивідів), які беруть участь у взаємопогодженому процесі обміну інформацією. Умовно їх можна представити як С1 і С2

СН—————•СГ

Така схема, безперечно, не дозволяє уявити домінуючу спрямованість комунікативного процесу. В ній не видно, хто надає інформацію і хто нею користується, На нашу думку, уточнення даної схеми може допомогти чіткіше уявляти комунікативний процес.

К «————_~—Л р

Дана структура комунікативного процесу уже ясно показує його спрямованість. І не лише спрямованість, а й характер дії суб'єктів цього процесу.

Комунікатор відправляє інформацію, а реципієнт одержує її і демонструє відповідну реакцію, яка спрямовується на комунікатора. Назви суб'єктів можуть змінюватися залежно від особливостей комунікативного процесу.

Якщо комунікація виступає процесом передачі навичок, умінь, знань, інформації, то природно, що домінуючим в ньому буде доказовий, ілюстративний, аргументуючий аспекти. За таких обставин комунікатора можна сприймати як аргументатора, а реципієнта - як адресата. Процес комунікації, пов'язаний з передачею інформації від аргументатора до адресата, буде навчанням, лекцією, семінаром, оглядом, настановою.

Якщо ж процес комунікації має конфліктний характер і реалізується в конфронтації й протиставленні, комунікатор і реципієнт перетворюються в опонента і пропонента. Такий процес обміну повідомленнями характеризується тим, що у відповідь на кожне повідомлення пропонента, на його тезу чи аргумент опонент висуває свою контртезу чи контраргумент. Такий характер комунікації найчастіше проявляється у спірці, полеміці, диспуті. Такий вид комунікації супроводжується неузгодженістю мотивів, засобів і результатів.

На відміну від цього, можлива конфліктна модель комунікації, яка від суперечностей у мотивах веде до погодженості в результатах, відповідно використовуючи для цього безконфліктні засоби. Прикладом узгодження результатів може служити дискусія. Суб'єкти комунікативного процесу в такому випадку є партнерами, прагнуть знайти взаємоприйнятливий вихід із конфліктної ситуації.

Всі вищезгадані процеси є комунікативними, але характер, цілі, результати і мотиви поведінки потребують різної рольової участі, диктують різні сюжети комунікативної взаємодії.

Як ми зазначали, термін "комунікація" багатозначний. Він може означати: перше - це шлях повідомлення (повітряні чи водні комунікації), друге - це форма зв'язку (радіо, телеграф, супутник тощо), третє - це процес повідомлення інформації за допомогою

різних технічних засобів (кіно, радіо, друк, телебачення тощо) і четверте - це акт спілкування, зв'язок між двома чи більше індивідами, передача інформації одним суб'єктом іншому. Це словарне визначення терміну свідчить, що найбільш близьким за значенням є останній варіант.

Отже, комунікація - це не спілкування у всій його комплексності і багатогранності, а лише акт спілкування людей. А це визначає певні грані комунікації: а) координація прийому і передачі інформації; б) узгодженість цінностей, оцінок і процесів розуміння; в) організація процесу зв'язку між індивідами. При цьому комунікація як "акт спілкування" має свої особливості:

- це процес передачі інформації від одного суб'єкта іншому;
- цей процес має завжди ціль;
- контекстом комунікації є вся система цілей і результатів.

Визначаючи характер комунікації, соціальний педагог має враховувати, яким типом спілкування можна скористатися в тій чи іншій ситуації: індивідуально-особистісним ("Я - Я"), індивідуально-колективним ("Я - Ми"), колективно-суспільним ("Ми - Ми"). А кожному із цих типів притаманні свої особливості: лексика, цілі і завдання, глибина і багатомірність.

Предмет спілкування завжди обумовлює змістовий характер людської взаємодії. І залежно від того, що виступає предметом спілкування, його змістом, змінюються, розширюються різновиди спілкування: побутове і ділове, спеціально-професійне, загальнонаукове, соціально-політичне, соціально-педагогічне, інформаційно-комунікативне та ін. Щоб можна було використовувати у професійній комунікативній діяльності різні види спілкування, кожен соціальний педагог (працівник) має знати основні вимоги до його комунікативної діяльності.

Виходячи з того, що соціальний педагог повинен уміти вислухати, "почути", зрозуміти роз'яснити, довести, відповісти, переконати, створити позитивну емоційну атмосферу для довіри чи ділового настрою, знайти підхід до клієнта, кожен із них має

володіти відповідними професійними якостями - знаннями та уміннями, які загалом можна віднести до "комунікативної професюграми" соціального педагога (працівника):

- знати професійний мовленевий етикет і володіти ним;
- уміти формулювати цілі і завдання професійного (ділового) спілкування;
- уміти ставити запитання і професійно на них відповідати;
- володіти навичками ділового спілкування і вміти управляти ним залежно від визначених цілей;
- вміти аналізувати конфліктні і кризові ситуації і робити з них адекватні висновки;
- вміти доводити, аргументувати, спростовувати, переконувати, досягаючи водночас узгодженості і компромісу;
- вміти вести бесіду, полеміку, дискусію, спірку, співбесіду, ділову розмову, диспут, круглий стіл, переговори тощо, спрямовуючи їх на вирішення спрогнозованого, позитивного і вмотивованого результату;
- володіти технікою і логікою мовлення;
- володіти відповідними мовленевими структурами і лексичними одиницями, що впливають на емоційно-експресивний стан клієнта;
- вміти говорити лише тоді, коли є що сказати співбесіднику (клієнту).

Комунікативні засоби спілкування надзвичайно багаті і включають різноманітні механізми впливу. Зокрема, відомий французький дослідник проблеми спілкування Поль Сопер вичленив дві групи таких механізмів впливу:

1. Мовленеві (вербальні) - лексика, стилістика, граматики, семантика, правильність, стиль.
2. Невербальні - оптокінетичні (міміка, жести, пози, методика), паралінгвістичні (тембр, інтонація, тональність), екстралінгвістичність (паузи, теми мовлення,

сміх, покашлювання тощо), проксемічні (просторовість), предметно- контактні (дотик до рук, погладження, обнімання тощо).

А основними механізмами впливу можна назвати:

- "Зараження" - підсвідомий емоційний відгук у взаємодії з іншими людьми на підставі співпереживання з ними. В основному має невербальний характер.
- *Навіювання* цільове свідоме "зараження" однією людиною інших мотиваціями тих чи інших дій, змістом чи емоціями в основному за допомогою мовленевого впливу на основі некритичного сприйняття інформації. До речі, чимало вчених доводять, що навіювання часто обумовлюється місцем і роллю суб'єкта впливу в групі чи мікрогрупі. Це залежить від кількості членів групи, від статусу індивіда в групі, однозначності оцінок в групі, публічності оцінювання в групі, страху відрізнятись від групи, від віку, і статі індивіда.
- *Переконання* - це усвідомлений аргументований і вмотивований вплив на систему поглядів індивідуума.
- *Наслідування* - засвоєння форм поведінки іншої людини на основі підсвідомої і свідомої ідентифікації себе з нею.

У практиці визначається два види спілкування в комунікативному процесі; ділове і міжособистісне. Проте, розмежовуючи їх за певними особливостями, ми хочемо наголосити на тому, що іноді грані ділового спілкування і міжособистісного в діяльності саме соціального педагога (працівника) стираються чи ієшию мірою стають "пастельними", не дуже помітними.

Характерною особливістю ділового стилю спілкування можна вважати орієнтацію на досягнення позитивного результату. При цьому форми комунікативної взаємодії відзначаються шльовок установкою на вироблення оптимальних позицій. А основні вимог* до ділового спілкування можна сформулювати за такими позиціями

1. Ставлення до проблеми не залежить від ставлення до опонента.
2. Це потребує розгляду проблеми у тому вигляді, як її пропонують; оцінювання проблеми за об'єктивними критеріями, а не за характеристикою будь-кого; розмежування об'єктивних оцінок і суб'єктивних цілей; проведення незалежної експертизи поставленої проблеми, в тому числі і своєї власної; визначення власної позиції стосовно висунутої проблеми, не претендуючи на винятковість права і поглядів; формування ставлення до позиції опонента, виходячи із принципової рівноправності поглядів.
3. Вміння поставити себе на місце опонента.
4. Це потребує усвідомлення об'єктивності позиції нашого опонента, проведення незалежної експертизи для підсилення чи заперечення певної ситуації, ідеї, проекту; розглядати спірну позицію як прояв намірів та інтересів різних сторін; оцінювати суперечливе положення без врахування загальноновизнаних підстав; брати до уваги лише позицію експертів; власна позиція не повинна домінувати тому, що вона "моя".
5. Формулювати цілі ділового спілкування в межах їх можливого досягнення.
6. Цілі ділового спілкування мають бути конкретизовані за терміном, технологією реалізації, послідовності і практичної значущості. Необхідно зберігати стиль ділового спілкування, а не власного "я".
7. Предметом суперечностей має бути проблема, а не опонент.
8. Особиста конфронтація ніколи не дасть змоги досягти позитивного результату. Кожен з учасників розмови мож захищати власну ідею, але він повинен бути терпимм толерантним у стосунках з клієнтом. Оцінюючи недолік

іншої людини, акцентуючи на них свою увагу, кожен із партнерів принижує свою цінність і як фахівця, і як людини. А це, без сумніву, потребує дотримуватися наступної вимоги.

9. Наша принциповість повинна базуватися на принципах позиції.
10. Це потребує ясного і чіткого обґрунтування власних принципів. Вони повинні нести в собі неупереджений характер і бути незалежними від суб'єктів комунікативної дії.
11. Надійний результат може бути лише за умови рівноправної комунікативної взаємодії, чесності і принциповості.
12. Ця вимога потребує від учасників комунікативного процесу розуміння питання "Кому це вигідно?". При цьому ми маємо виключати можливість вигоди, інтересу, а орієнтуватися у спілкуванні лише на позицію "Чого ми можемо досягти?" і "Як краще це зробити?"
13. Виключати із ділового спілкування принциповість за формою.
14. Необхідно уникати позиції "Я маю це вирішити!", коли вирішення проблеми залежить від статусно-рольової характеристики учасників комунікативної дії. Крім того, ця позиція дає змогу одному із партнерів уникнути можливості поставити себе на місце іншого партнера. Це виправдання відсутності гнучкості чи навіть нездатності до гнучкості позиції.

Реалізація відповідних якостей здійснюється у різноманітних формах соціально-виховної роботи, в яких мовленева діяльність виступає домінуючим фактором впливу на особистість. Названі різновиди ділового спілкування (ділова розмова, бесіда, співбесіда, обговорення, полеміка, дискусія, дебати, диспут та ін.) у практиці соціального педагога застосовуються з різною долею їх "активності". Якщо, скажімо, бесіда є невід'ємною частиною щоденної роботи

педагога, психолога, то "круглий стіл" - це такий різновид ділового спілкування, який застосовується значно менше, але водночас він потребує надзвичайно ґрунтовної підготовки як спеціаліста, так і всіх інших учасників. Коротко розглянемо основні з цих видів комунікації.

Ділова розмова - здатність глибоко і переконливо розкривати проблему, обґрунтувати її, висловити власні міркування і заперечення. У діловій розмові чітко простежуються цілі (іноді на них акцентується увага). Це особлива форма ситуативного контакту, який має певну структуру:

- звернення;
- запит необхідної інформації;
- відповідь як форма надання інформації;
- узгоджені дії чи ситуації (взаємодія) на основу ситуаційного контакту.

При цьому всі компоненти ділової розмови мають бути обґрунтовані і вмотивовані. Тут варто вичленити передумови правильної організації ділової розмови. Такими передумовами можна назвати когнітивну і афективну сфери. Когнітивна сфера - це сфера пізнання і усвідомлення (перше - Хто я?, Де я?, Яке моє місце?; друге - усвідомлення обов'язкового і бажаного, необхідного і можливого - Що я хочу?, Як цього досягнути?).

Афективна сфера передбачає досить сильний психологічний контакт, який сприяє формуванню емоційного фону розмови. При цьому емоційний фон на різних етапах розмови завжди різний, оскільки суб'єкти ділової мови мають власні цілі і очікують тих результатів, які їм бажані.

Бесіда. Як форма мовленевої діяльності вона передбачає наявність драматургії, учасників і предметного контакту. Власне, можна сказати, що бесіда - це завжди предметна розмова двох - трьох (і більше) суб'єктів. У ході бесіди відбувається мовленева взаємодія, яку можна назвати "Комунікація: кожний удвох!". І саме в бесіді кожен із її учасників оволодіває "тотальною інформацією",

вплив якої посилений за рахунок тісного контакту, інтонації, погляду, жесту і навіть сили голосу. Бесіда потребує щирого тону, переконливої і правдивої інтонації. В ході бесіди "ведучий" має так направляти її сюжет, щоб всі учасники комунікативного процесу побажали і змогли висловитися, задати запитання, отримати відповіді на питання, які їх хвилюють. Звичайно, одержана інформація може і не задовольнити обидві сторони учасників бесіди, і це залежить не лише від носія інформації, а й від того, хто сприймає цю інформацію. Іноді неспівпадання "подачі" і "сприйняття" призводить до порушення контакту.

З метою уникнення такого факту соціальний педагог (працівник) повинен мати достатньо інформації про учасників бесіди: про характер, поведінку, смаки, звички. А в ході бесіди відчуті настрій. Це допомагає, як висловлюється В. І. Курбатов (4), "не сипати сіль на відкриту рану", не "тиснути" своїми пропозиціями на учасників бесіди.

Хід бесіди можна спроектувати, спираючись на такі її компоненти:

- мати чітку мету розмови;
- визначитись з учасниками бесіди (склад, кількість);
- з'ясування позицій учасників, в чому вони співпрацюють, а в чому розходяться;
- розкриття 'спільно'Г', 'бажаної' мети і шляхів її досягнення;
- управління і корекція цілей і позицій;
- оцінка і характеристика взаємодії і спільного рішення.

Різновидами бесіди є *обговорення* і *співбесіда*. Зокрема перший з них може передбачати обговорення проблеми на рівних, коли переслідується мета: як досягти консенсусу, позитивного вирішення проблеми.

До речі, обговорення, як вид комунікативної діяльності передбачає зацікавленість всіх учасників у пошуках шляхів вирішення проблеми. Проте вона не завжди вирішується відразу. Частіше визначаються чи окреслюються можливі шляхи вирішення,

а остаточне рішення може бути прийняте колегіально, поступово, після аналізу висловлених думок. Таким чином, обговорення передбачає партнерську взаємодію, оскільки учасники мають потребу у вирішенні проблеми. При цьому в ході обговорення слід дотримуватися певних вимог:

- постановка головної проблеми;
- узгодженість проблеми з учасниками обговорення заздалегідь;
- має висловлюватися лише власна думка щодо поставленої проблеми. Мало висловитись за чи проти, важливо обґрунтувати власну думку, довести її право на існування;
- недопустима критика самого виступаючого, може піддаватися критиці лише ідея, позиція. Але критика має бути обґрунтованою, доброзичливою, принциповою і конструктивною;
- чітко дотримуватися в ході обговорення регламенту: можна говорити лише тоді, коли є що сказати.

Процедура обговорення в практиці іноді порушується, якщо організатори підходять до неї з уже заготовленим рішенням. Учасники відчують, що від них хочуть організатори, і "включаються" у спроектовану комунікативну дію або ігнорують її.

На відміну від обговорення, співбесіда потребує двох - трьох учасників, які відразу чітко обумовлюють свої цілі і розкривають їх у довірливому тоні, водночас шукаючи шлях до вирішення проблеми, яка хвилює цих осіб. Особливістю співбесіди є те, що вона має завершитись певним результатом. Цей вид комунікативного процесу посідає досить помітне місце в практиці соціального працівника і спостерігається у різних напрямках його діяльності: в роботі з підлітками і молоддю з особливими потребами, з батьками, які мають "проблемних" дітей, з опікунами, з клієнтами-суїцидниками, з хворими на СНІД, з молодими воїнами чи їх сім'ями та ін. І головне, що у ході різних видів бесіди слід уникати спірки, дискусії, які призводять до відчуження учасників комунікативного процесу.

На підставі аналізу відомих досліджень у галузі психології і педагогіки, стану розв'язання проблеми у практиці, а також, виходячи з того, що мовленеві уміння особистості формуються не тільки у предметній діяльності, а й у самому процесі життєдіяльності, самореалізації, можна вичленити два блоки мовленевих умінь, які по суті відображають його спрямованість на певний вид професійної діяльності. А відтак кожен з блоків має свій обсяг і зміст мовленевих умінь. Саме вони забезпечують оптимальний варіант прояву комунікативності соціального педагога (працівника).

Перший блок мовленевих умінь охоплює переважно ті, які забезпечують якісний характер мовлення; другий блок включає мовленеві уміння, які посилюють ефективність комунікативного процесу взагалі і соціально-виховного впливу зокрема.

Шмеактатуду вкакдемжккк двох блоків можна згруауват так:

Перший блок:

- володіння технікою мовлення;
- володіння логікою мовлення;
- володіння інтонаційною варіативністю;
- прогнозування комунікативної поведінки;
- здійснення взаємодії;
- здійснення емоційно-експериментального впливу;
- володіння мовленевим етикетом.

Другий блок:

- формування цілі мовлення (всього комунікативного процесу);
- ініціювання процесу мовлення;
- вибір і реалізація видів мовлення;
- адаптація комунікативних умінь до соціально-виховних умов і конкретного клієнта;
- використання результатів аналізу мовлення і комунікативного процесу;
- здійснення управління мовленевим процесом і його корекція.

Для здійснення характеристики і оцінки професійних комунікативних умінь на базі визначених двох блоків розроблено критерії професійних рівнів готовності до комунікативної дії.

Високий рівень - фахівець вільно володіє мовленевими вміннями, вміє прогнозувати результати комунікативного процесу, добирати адекватну цілям інтонацію; він має чітку установку на оволодіння різними видами мовлення і може уже на перших порах роботи реалізувати власні вміння не менше як у п'яти видах діяльності.

Середній рівень - фахівець на достатньому рівні володіє мовленевими вміннями в комунікативному процесі і адекватно до цілей застосовує їх. Проте не завжди може оперативно вибирати вид мовлення. Він вміє аналізувати якість мовлення, але не завжди вміє управляти комунікативним процесом і здійснювати корекцію окремих якостей мовлення. Водночас він проявляє інтерес до комунікативності, прагне удосконалювати цей процес, та не завжди знає, як це зробити; включається у різні види комунікативної діяльності, але лише за умови крайньої необхідності.

Низький рівень сформованості мовленевих умінь характеризується тим, що у фахівця недостатньо сформовані вміння. В комунікативний процес він включається лише за вимогами керівників соціально-виховної структури. Не проявляє інтересу до особливостей комунікативного процесу, його поліпшення за рахунок удосконалення власних мовленевих умінь. Проте охоче включається в комунікативний процес лише тоді, коли його зацікавлює конкретна проблема і коли бачить цікаві шляхи її вирішення.

Визначені показники рівнів дозволяють спеціалістові проаналізувати власні вміння, виявити "білі плями" у власному мовленні, а керівникам відповідних соціально-виховних інститутів - об'єктивно і критично оцінити одну із професійних якостей соціального педагога (працівника) і визначити чи навіть окреслити його функції в даній організаційній структурі.

Навіть володіючи всіма якостями мовлення на високому рівні, соціальний педагог має ще володіти певною узагальненою нормою комунікативного пронесу - *мовленевим етикетом*.

Мовленевий етикет - це сукупність правил, принципів і конкретних форм спілкування. Поняття мовленевого етикету — синонім культури спілкування як норми спілкування і поведінки. Стосовно роботи в спеціальності соціального педагога (працівника), то ми розуміємо це як норму культурного ділового спілкування.

Мовленевий етикет у діловому спілкуванні передбачає лояльне, з повагою ставлення до співбесідника, використання загальнокультурних норм спілкування, міркування, форм їх вираження. Будь-який комунікативний процес і в будь-яких умовах передбачає наявність деяких обов'язкових елементів мовленевого етикету. Зокрема, це стосується привітання, звертання, знайомства, запрошення, компліменту, вітання, признання. Кожен з цих елементів має своє місце в комунікативному процесі і свої особливості та мовленеве вираження.

Привітання - це початок комунікативного процесу. Головним тут є не те, що потрібно привітатися з іншою людиною, а те, як ти маєш це зробити, враховуючи: це зустріч перша чи якась чергова; це партнер, підлеглий чи конкурент, односторонній чи опонент. Необхідно зважати і на те, із скількома учасниками розмови ти будеш спілкуватися: тоді загальне вітання для всіх і особисте - для конкретної людини. Важливо у привітанні зафіксувати свою увагу на тих, з ким будеш вести подальшу розмову.

І Проте у ході привітання відразу ж проявляється інший елемент мовленевого етикету - *звертання*. Саме за допомогою звертання здійснюється адресація до співбесідника за іменем, прізвищем, посадою чи професійною приналежністю. Звертання як елемент культури спілкування є проявом ввічливості, поваги до людини. Водночас воно засвідчує той факт, що розмова стосується саме того, до кого спрямоване звертання. Крім того, неодноразове звертання навіть у великій аудиторії знімає безликість у розмові і свідчить, що

розмова стосується всіх чи кожного. Звертання є своєрідним "манком" до уваги: якщо до нас звернулися, то ми маємо певним чином відгукнутися на це звертання. А це викликає позитивні емоції в обох сторін, що є однією з умов досягнення мети.

Часто комунікативний процес соціального педагога супроводжується *знайомством*, що є актом самовизначення у спілкуванні між людьми, які раніше не були знайомими. Знайомство - це ще й інформація кожного із учасників комунікативного процесу. Сам процес знайомства залежить від ситуації, від бажання розкрити ті аспекти особи, які потрібні в даній ситуації і на даному етапі контакту. Варто сказати, що знайомство може здійснюватися як самими учасниками комунікативного процесу, так і іншими людьми, які представляють учасників. Це залежить від рольових функцій тих людей, які вступають у мовленевий контакт.

В роботі соціального педагога частіше всього бере на себе цю місію сам спеціаліст, "провокуючи" відповідний мовленевий етикет з боку клієнта. При цьому не доцільно виявляти зайвий інтерес до особи, задавати занадто детальні запитання щодо самої особистості клієнта, якщо це не має відношення до запланованої теми розмови. В іншому випадку це вже буде порушенням мовленевого етикету.

Практична діяльність фахівців соціально-виховної сфери настільки багатогранна, що вона досить часто потребує включення у сферу діяльності такого елемента як *запрошення*. Це елемент мовленевого етикету, який пов'язаний з пропозицією зустрітися, налагодити співпрацю, взаємодію, визначення рамок стосунків, бажання зняти конфліктне напруження тощо. Тому запрошення має бути завжди прямим, відкритим, де висловлюються мотиви зустрічі чи розмови, місце і час (який, до речі, іде в погоджувальному варіанті).

До речі, час і місце залежить від тієї людини, з якою зацікавлені зустрітися. В іншому випадку її просто ставлять до відома. Хоча за будь-яких умов гарним стилем буде поцікавитися, який час і місце

більше підходить для зустрічі. Це водночас сприяє тому, що співбесідник не зможе категорично відмовитися, зважаючи на такі етикетні "пільги", запропоновані у розмові.

Досить поширеним фактом мовленевого етикету є застосування у розмові *компліменти*. Цей елемент несе в собі певне перебільшення позитивних якостей людини. Використання компліментарного прийому сприяє створенню позитивних емоцій у співбесідника, а відтак і позитивної реакції на людину, яка робить комплімент, і викликає бажання зробити цій людині щось приємне. Крім того, навіть нейтральний комплімент є добрим початком для розмови.

Використовуючи у ході комунікативного процесу комплімент, соціальний педагог (працівник) має враховувати певну особливість комплімента: він має мати лише відкритий, правдивий смисл; гіперболізація, яка завжди наявна в компліменті, не повинна підкреслювати інші негативні якості людини; комплімент має спиратися на власну думку і не ставити людину у смішне становище, підкреслюючи якусь якість, яка в людини абсолютно відсутня. Звичайно, стиль комплімента буде різним, оскільки він залежить від того, хто говорить і від того, кому він призначається, а також від ситуації і попередньої розмови.

Будь-яка розмова завершується *прощанням*, яке передбачає прощання тієї людини, котра першою має піти. Це може бути вербальна форма прощання і дотикова. Гарним стилем прощання соціального педагога (працівника) є його увага до людини, і він підніметься при завершенні розмови чи навіть проведе до дверей (якщо це жінка, людина похилого віку чи інвалід).

Прощання є вияв певного завершення комунікативного контакту, але в ньому має відобразитися у словесній формі позиція соціального працівника: це остання розмова чи буде взаємодія надалі. Але за будь-якої умови прощання повинно бути доброзичливим, неспішним, іноді компліментарним.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Якою має бути структура комунікативного процесу?
2. Розкрити основні функції комунікації.
3. Які знання та уміння необхідні фахівцю для здійснення комунікативного процесу?
4. Назвати основні механізми впливу на співбесідника і навести один приклад із застосуванням конкретного механізму.
5. Назвати форми мовленевої діяльності у комунікативному процесі і здійснити їх характеристику.
6. Розробити одну із форм мовленевої діяльності для конкретної ситуації у практиці соціального педагога. ^{y~?p>}
7. Визначити власний рівень готовності до мовленевої діяльності за визначеними параметрами.
8. Здійснити характеристику елементів мовленевого етикету і реалізувати один із елементів мовленевого етикету в дії, обґрунтувавши обраний варіант.

Література

1. Васильєв А. Н. Основы культуры речи. - М.: Просвещение, 1990.
2. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії. - К.: У-Ф інститут, 1997.
3. Капська А. Й. Виразне читання. - К.: Вища школа, 1989.
4. Курбатов В.И. Искусство управлять общением. - Ростов-на-Дону, 1997.
5. Сагач Г. М. Золотослів. - К.: Школяр, 1998.
6. Сопер Л. Искусство речи. - М.: Искусство, 1992.
7. Станіславський К.С. Работа актора над собою. - К.: Мистецтво, 1953.
8. Томан І. Мистецтво говорити. - К.: Мистецтво, 1986.

Розділ II. ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА ТЕРАПІЇ

§1. Технологія консультативної соціально-педагогічної допомоги

Техніка соціально-педагогічного спілкування з клієнтами в процесі індивідуальної консультативної допомоги

Сьогодні відбувається постійна і всезростаюча демократизація суспільних відносин, що закономірно сприяє розвитку у людини почуття власної гідності і чутливості до ставлення з боку інших, кожної людини. Вкажемо на декілька важливих складових цього процесу:

- Досягнення соціальної рівності, тобто рівності кожного громадянина перед законом. У XIX - XX століттях у переважній більшості цивілізованих країн було скасовано поділ населення на стани, які мали різні права і становище у суспільстві. Дворянські титули ще існують в деяких країнах, але вони вже не пов'язані з законодавчими привілеями і приносять їх володарям хіба що моральне задоволення.
- Зникнення тоталітарних політичних режимів, розвиток демократичних інститутів влади.
- Поступове зменшення авторитаризму у системі шкільного та сімейного виховання.

Іншим фактором є те, що чим повніше задоволення базових потреб людини внаслідок зростання рівня життя, тим більше актуалізуються потреби вищого порядку, зокрема потреби у повазі та почутті власної значущості.

Враховуючи вищесказане, слід вказати на такі основні функції соціально - педагогічного спілкування.

Інформаційна функція, яка полягає в інформуванні об'єктів соціально - педагогічної допомоги про шляхи і засоби вирішення тих проблем, з якими вони звертаються до соціальних служб.

Психотерапевтична функція - допомога клієнтам різноманітними психотерапевтичними засобами, про які піде мова нижче.

Педагогічна функція, що передбачає здійснення виховного впливу у процесі роботи педагога з дітьми та молоддю.

Організаційна функція - це прийняття необхідних організаційних рішень і координація зусиль всіх суб'єктів соціально-виховної діяльності, а також об'єктів соціально-педагогічної допомоги.

Відповідно до вищезазначених функцій існують і окремі види соціально-педагогічного спілкування: **інформаційне, психотерапевтичне, педагогічне, організаційне**. Кожне з них має власні закономірності та особливості. Але найбільш складним, специфічним та професійно спрямованим є психотерапевтичне та педагогічне спілкування. Ці види спілкування потребують не просто добре розвинутої загальної комунікабельності, а сучасних наукових знань, переконань та відпрацьованих навичок. Ті негативні звички та манери, які можуть ставати на заваді інформаційного або організаційного спілкування, є абсолютно неприпустимими у психотерапевтичному та педагогічному спілкуванні. Хоча сфера психотерапевтичної і педагогічної діяльності соціальних педагогів в Україні є поки що дуже обмеженою.

Вважаємо за доцільне зупинитись детально на цих двох видах спілкування:

Психотерапевтичне спілкування є для соціальних педагогів найбільш важливим за його обсягом та ефективністю у соціальній допомозі клієнту. Це пояснюється тим, що значне місце у соціально-педагогічній діяльності займають види консультування: батьків - з приводу виховання дітей, подружжя - з проблем стосунків між ними, молоді - з приводу конфліктів з батьками, з приводу

труднощів міжособистісного спілкування та позитивної "Я - концепції", та інші. Таке консультування є фактично психотерапевтичною діяльністю і відрізняється від психотерапевтичної практики психіатрів та медичних психологів тільки тим, що у сферу соціально-педагогічного консультування не входять такі спеціальні види психотерапії як гіпноз, психоаналіз тощо. Воно є різновидом індивідуальної та групової психотерапії, яка безпосередньо спрямована на вирішення соціальних проблем клієнтів, хоча опосередковано, і на покращання їх психічного та фізичного здоров'я.

В Україні соціально-педагогічним консультуванням наданому етапі займаються психологи - консультанти, тобто спеціалісти з психологічною освітою. Соціальний педагог може бути консультантом, якщо він має другу спеціальність "практичний психолог", що стає все більш поширеним в українських вищих навчальних закладах.

Соціально-педагогічне консультування набуває у зв'язку з демократизацією і гуманізацією суспільства все більшого значення і перспектив, що фактично знаменує новий етап у забезпеченні психологічного комфорту, тобто більш високої якості життя людини. Добре відомо, наскільки важливим для людини є емпатичне (довірливе, щире, розуміюче) спілкування, можливість поділитися з кимось власними проблемами, отримати пораду і співчуття. Це важливий компонент складного комплексу комунікативних потреб, які, за класифікацією американського психолога А. Маслоу, посідають третє за значенням місце після найбільш фундаментальних вітальних потреб. У всі часи і серед всіх верств населення люди приділяли спілкуванню величезну увагу, розглядаючи його як одне з найбільших задоволень, витрачаючи на це багато часу і матеріальних ресурсів.

Умови життя сучасного індустріального суспільства значною мірою обмежили можливості родинного і сусідського спілкування, тим самим загостривши цю проблему. Телебачення при всіх його

безсумнівних цінностях не може замінити емпатичного спілкування. Роль друга і приятеля, якому можна "поплакатись у рукав", у розвинених країнах все більшою мірою переходить до психотерапевтів і соціально-педагогічних консультантів. Цей процес, який в нас тільки розпочинається, здається, має стратегічний характер.

Таким чином, консультант, по-перше, виконує функції уважного, розуміючого і співчуваючого співрозмовника (що вже багато вважають), і, по-друге, допомагає вирішенню тієї проблеми, з якою звернувся клієнт. Це може бути проблема поведінки або емоційного стану клієнта, коли консультант допомагає порадою чи користується спеціальним психокорекційним впливом; може бути питання, вирішення якого потребує участі юриста, лікаря або інших соціально-педагогічних служб. Так, наприклад, в обов'язки консультанта у громадській приймальні для молоді можуть входити такі види консультативної роботи:

- консультування молоді, що звернулася з приводу своїх психологічних проблем; батьків та вчителів - з приводу навчання і виховання дітей та підлітків; у разі необхідності - адміністрації навчально-виховних закладів, що мають відповідні проблеми з підопічними;
- проведення індивідуального та групового консультування з проблем взаємостосунків;
- сприяння підвищенню психологічної культури педагогів та батьків шляхом проведення групового та індивідуального консультування, читання лекцій, проведення семінарських занять;
- виконання ролі експерта при вирішенні питань щодо психічного стану та особливостей розвитку дитини з метою винесення відповідними інстанціями рішень, що пов'язані з певними змінами у долі дітей та підлітків; проведення психологічної експертизи психічного стану неповнолітніх (по можливості та в разі необхідності).

В громадській приймальні можна здійснювати педагогічну, діагностичну, соціальну (включаючи і юридичну), медичну та психотерапевтичну моделі консультативної психологічної допомоги. У педагогічній, діагностичній та психотерапевтичній допомозі консультант є вирішальною фігурою.

Досвід громадських приймалень показує, що найчастіше молодь звертається до консультативної допомоги з приводу внутрішньоособистісних конфліктів та розвитку особистісних якостей, міжсімейних конфліктів, міжособистісних конфліктів, психологічних стресів, проблем у сексуальній сфері.

Психотерапевтичне спілкування покликане, сприяти зменшенню психологічного дискомфорту клієнта. Причини дискомфорту можуть бути різними, що, звичайно, враховується консультантом, але існують загальні закономірності психотерапевтичного спілкування.

Перша закономірність полягає у використанні консультантом такої тактики спілкування, яка передбачає необхідні послідовні етапи вирішення проблеми клієнта.

Етап створення сприятливих обставин для спілкування, який включає такі компоненти:

- подолання побоювання клієнта принизити себе в очах консультанта або групи;
- подолання недовіри клієнта до спроможності консультанта розібратися в його проблемі;
- вияв емпатії до клієнта, підтримка і позитивна оцінка його особистості.

Емпатичне спілкування - це взагалі одна з вирішальних умов ефективної психотерапевтичної діяльності соціального педагога.

Етап вивчення проблеми клієнта. На цьому етапі консультант знайомиться з усіма обставинами справи, особистісними рисами клієнта, оцінкою ним ситуації та іншими учасниками.

Етап формування оцінки психотерапевтичної ситуації

Основними компонентами оцінки є:

- причини та характер проблеми клієнта, наприклад, його хибні переконання або звички поведінки, неадекватна самооцінка, недостатність ініціативи, невідповідність рівня домагання власним можливостям, невірний вибір тактики поведінки тощо;
- готовність клієнта співпрацювати з консультантом;
- здатність клієнта долати труднощі, наявність відповідних ресурсів;
- " обставини життя клієнта, роль інших учасників ситуації;
- можливості психотерапевтичної допомоги з боку консультанта.

Етап формування цілей, завдань та програми психотерапевтичної допомоги. Якщо все це здається клієнту переконливим, у нього створюється достатня мотивація для співпраці з консультантом. У країнах з розвинутою системою соціальної допомоги існує практика складання контракту соціального працівника з клієнтом. В контракті прогнозується результат допомоги (наприклад, клієнт має позбавлятися почуття невпевненості в собі підчас спілкування з однолітками) і обов'язки клієнта (наприклад, регулярно відвідувати консультації і виконувати всі завдання консультанта). Соціальний працівник несе відповідальність за вибір тактики допомоги, а клієнт - за виконання його вказівок і рекомендацій.

Етап виконання програми допомоги. Вона здійснюється самим консультантом, якщо має чисто психотерапевтичний характер, або у разі потреби - за допомогою інших спеціалістів.

Етап оцінки результатів. Вище вже було сказано, що однією з головних умов психотерапевтичного спілкування є ***емпатія*** соціального педагога до клієнта, тобто щира увага до нього розуміння його емоційного стану, точного змісту його слів включаючи підтексти та співпереживання з ним. Але це не означає

що соціальний педагог завжди мусить схвалювати почуття і поведінку клієнта. Важливо якомога глибше розуміти його почуття і демонструвати це йому в процесі спілкування. Позицію консультанта можна приблизно висловити так: "Я з Вами, намагаюсь Вас зрозуміти і Вам допомогти".

Існує афоризм: "Зрозуміти - значить вибачити". У психотерапевтичній діяльності соціального педагога ця думка несе інший зміст. Він не може, наприклад, схвалити поведінку наркомана або занадто непоступливої у сімейних конфліктах людини, але йому необхідно якомога точніше уявляти відчувати почуття і мотиви поведінки цієї людини, щоб знайти шляхи допомоги.

"Емпатичне" спілкування є продуктивним, бо воно найчастіше призводить до успіху психотерапевтичного процесу. Таке спілкування потребує від соціального педагога, крім бажання, неабиякої майстерності, яка є наслідком професійної підготовки. У звичайному, щоденному спілкуванні у більшості людей спостерігається чимало стереотипів непродуктивного спілкування, і, якщо соціальний педагог не навчається їх уникати, непродуктивне спілкування впливає і на його професійний комунікативний стиль.

Як треба уникати непродуктивного спілкування?

Перш за все необхідно навчитись контролювати невербальну поведінку, яка разом зі словами повинна транслювати емнатійну налаштованість соціального педагога. У недосвідченості людини невербальні і вербальні сигнали можуть розходитися, суперечити один одному.

Невербальними ознаками відсутності належної уваги до клієнта можуть бути такі прояви: консультант поглядає на годинник, дивиться не в очі клієнту, а немовби крізь нього; позіхає, грає з предметами, у нього скута поза, міцно стиснені руки, тіло відхилено від клієнта, занадто рухливі руки, він обертається на стільці, затуляє рої руками, критично піднімає брови, кусає губи або стискає їх, занадто хитає головою, має суворий вираз обличчя, дивиться вище або нижче клієнта, стоїть дапеко від нього.

Технічні характеристики мовлення мають також важливе значення для продуктивного спілкування. Тут небажаним є нечітке вимовляння слів, словосполучень, монотонність, часті помилки, довге мовчання перед відповіддю, занадто жваве мовлення, нервовий сміх, занадто гучний голос, постійне "прочищення" горла.

Невербальна техніка *продуктивного спілкування* допускає такі прояви: консультант дивиться прямо в очі клієнтові, причому очі знаходяться приблизно на однаковому рівні, його очі відбивають теплоту і турботу, м'язи рота розслаблені, він посміхається, коли це дозволяє ситуація. Тіло розслаблене і трохи нахилене вперед, руки і ноги помірковано рухливі. Голос консультанта повинен бути не гучним, але чітким, з середнім темпом, з теплим забарвленням і різноманітними інтонаціями відповідно змісту ситуації спілкування.

Досить негативний ефект мають стереотипи *вербального непродуктивного спілкування*, бо основне смислове навантаження припадає все ж таки на мовлення. Значна частина проявів непродуктивного спілкування є елементами тієї загальної, історично детермінованої психології спілкування, яка була притаманна людству протягом багатьох тисячоліть. Вона утворилася в умовах суворої боротьби за існування, що породила відповідні погляди, традиції, звички, той тип поведінки, який можна назвати педагогікою покарань або караючою педагогікою. Її сутність можна передати приблизно так: людина, порушуючи норми і правила, завжди заслуговує покарання; покарання ефективніше за інші засоби впливу; краще перебільшити покарання, ніж застосувати їх менше за потрібне.

З розвитком суспільства фізичні покарання все більше поступалися моральним, вираженим мовленевими засобами. Згідно з логікою розвитку, спочатку вони утримувались виключно в текстах, але потім стали все частіше переходити у підтексти. Більшість сучасних проявів непродуктивного спілкування - це не прямі образи, а різні приховані форми критики і навіть звернення, які на перший погляд здаються досить конструктивними. Вкажемо на найбільш поширені з них.

Моралізування. Воно полягає у тому, що клієнта інформують про те, як треба поводити себе з точки зору високої моралі, з позиції зразка, при цьому часто використовуються звороти типу "Ви повинні так робити" чи "Ви не повинні так робити". Такі звернення викликають у клієнта почуття провини і бажання захиститися.

Іронія і сарказм спостерігаються у таких випадках, коли консультант не може стримати своє критичне ставлення до поведінки клієнта або взагалі має іронічний склад розуму. Це, звичайно, не збільшує довіри і симпатії клієнта, бо ніхто не бажає бути об'єктом глузування.

Пригнічення клієнта здійснюється за допомогою переривання клієнта, частої суперечки з ним, повчального тону, створення враження власної всемогутності, переважної мовної активності. Важливо, щоб клієнт говорив більше, ніж консультант.

Перестороги. В них проявляється погроза, яка навіть адекватно відбиваючи наслідки певної поведінки клієнта, викликає у нього враження агресивності з боку консультанта. У пересторогах використовуються формули типу "Якщо ви не зробите так, то. "Вам краще робити так, інакше..."".

Критика і звинувачення на адресу клієнта. Хоча поведінка клієнта часто, на думку консультанта, є помилковою, специфіка психотерапевтичного спілкування не дозволяє робити критичні оцінки. Критика порушує один з основних принципів соціальної роботи - безоцінкове ставлення до клієнта.

Крім стереотипів "караючої педагогіки", продуктивності спілкування можуть заважати деякі інші, недоречні у даній ситуації поведінкові реакції соціального педагога.

Поради і директивні позиції щодо вирішення проблеми клієнта. Хоча останні звертаються до соціального педагога саме за порадою, готове рішення не є кращим варіантом допомоги. Ефективним, тобто спонукальним для клієнта воно є тоді, коли (хоча, звичайно, за вмілим керуванням консультанта) він сам робить потрібні висновки. Рішення, яке стало наслідком самостійних наполегливих пошуків, значно більше цінується клієнтом.

Розрада і підтримка. Повинні постійно проявлятися у психотерапевтичному спілкуванні, але розрада не повинна стати головним змістом допомоги замість вивчення почуттів клієнта та роботи над тим, аби він конструктивно поведив себе у проблемній ситуації. Втішні слова типу "Не хвилюйтесь, все налагодиться", "Все у вас буде гаразд", "Все ще не так страшно, як здається" можуть зменшувати мотивацію клієнта щодо подолання перешкод на його шляху.

Спроби знизити гостроту ситуації, відійти від її обговорення звести розмову на більш безпечні теми. Іноді це корисно для зниження агресивності клієнта або для певного особистісного зближення з ним. Але в цілому це зменшує ефективність терапевтичного процесу.

Надмірне саморозкриття консультанта, фіксування уваги на власній особі. З одного боку, повідомлення консультанта про себе сприяють зближенню з клієнтом, показують останньому, що консультант сприймає його як партнера в розмові, а не тільки як об'єкт психотерапевтичного маніпулювання, але, з другого боку, може скластися враження, що консультант більш цікавиться собою або що він сам потребує допомоги.

Помилки у техніці психотерапевтичного мовлення. Вони найчастіше проявляються в тому, що консультант перериває клієнта, занадто часто ставить питання, говорить у занадто швидкому темпі або, навпаки, робить дуже довгі паузи, використовує мовні штампи.

Продуктивне спілкування перш за все передбачає відсутність всіх вищевказаних хибних невербальних і вербальних стереотипів, але цього недостатньо. Воно повинно бути *емпатійним*, тобто відчутно виражати теплоту, співчуття і бажання розуміти клієнта.

Хоча виявляти емпатію у спілкуванні з найближчими людьми здатна кожна людина, соціальний педагог не може покладатися тільки на цю природну спроможність, йому необхідно розвивати у себе професійні навички емпатії, які потрібні у кожному контакті з клієнтом. Особливо важливим є вираз емпатії під час першої зустрічі

консультанта з клієнтом, коли останній розповідає про свою проблему і коли потрібно створити у нього мотивацію до подальшого відвідування консультацій. В даній ситуації емпатія проявляється у відповідях консультанта на повідомлення клієнта. На основі даних американських дослідників Д.Х.Хопуерта і З.Х.Ларсена, ми вичленили п'ять рівнів прояву емпатійності у відповідях консультанта (від нижчого до найвищого рівня):

1. Низький рівень емпатійної відповіді. Консультант не усвідомлює справжніх почуттів клієнта, застосовує непродуктивні засоби спілкування. Шансів на допомогу клієнту у вирішенні проблеми майже немає.
2. Середній рівень емпатійної відповіді. Сприймаються поверхові, а не глибинні почуття клієнта, тому аналіз проблеми має приблизний, розпливчастий характер, але у клієнта все ж таки не зникає надія на отримання допомоги.
3. Адекватний, рівнозначний рівень. У невербальній і вербальній поведінці консультанта відбиваються почуття клієнта, консультант добре розуміє переживання, а клієнт відчуває певне полегшення і вірить в успіх.
4. Помірковано високий рівень. Розуміння охоплює не тільки поверхові але й більш глибокі почуття, які разом з клієнтом піддаються аналізу, дозволяючи йому краще розуміти себе.
5. Високий рівень. Консультант реагує на всі нюанси поведінки клієнта, пов'язує сьогоdnішні і минулі його почуття, виділяє підтексти його повідомлень і приховані мотиви поведінки. Відповіді консультанта вказують клієнту шляхи аналізу власної проблеми і виходи на конструктивні рішення.

Якщо консультант спілкується з клієнтом хоча б на третьому рівні емпатії, то це свідчить, що він може надати останньому допомогу у вирішенні його проблем, але при цьому слід прагнути до більш емпатійного спілкування, що досягається завдяки наполегливому тренуванню.

Емпатійне спілкування потребує від консультанта, перш за все, уважного слухання і щирого бажання розуміти почуття клієнта. Але цього замало - треба володіти певною технікою прояву уваги і підтримки.

Мінімальний вираз уваги полягає в тому, що консультант підтверджує власну увагу коротенькими вигуками або іншими словами типу "Так", "Я чую", "Так як", "І що далі?" невербальними сигналами: поглядом, мімікою, хитанням головою. Можуть застосовуватись повторення останніх слів речення з питальною інтонацією, що свідчить про бажання консультанта краще зрозуміти повідомлення.

Перефразування, яке являє собою повторення думки клієнта іншими словами, запрошення підтвердити інформацію, а також посилення визначеності слів клієнта. Так, якщо клієнт, припустимо, каже: "Останнім часом ми все частіше сваримось з матір'ю, кожна дрібниця викликає непорозуміння", консультант може відреагувати: "Значить, ви гадаєте, що з часом у вас з'являється все більше приводів для конфліктів?". Перефразування не повинно бути абсолютним повторенням, воно має нести певне поглиблення у розумінні проблеми.

Стимулювання висловлювань клієнта, яке деякі автори називають "відчиненням дверей". Це більш активна поведінка консультанта, ніж мінімальний прояв уваги до клієнта. Використовуються формулювання типу: "Чи не хотіли б ви розповісти про це детальніше?", "Продовжуйте, те, що ви кажете, дуже важливо".

Уточнення змісту слів клієнта шляхом резюме або власних уточнень наприкінці окремих частин повідомлення. Це здійснюється за допомогою таких виразів, як: "таким чином", "якщо я правильно вас зрозумів", "інакше кажучи", "отже". Цей прийом допомагає і стимулювати активність клієнта, і структурувати його повідомлення у більш чіткі та змістовні одиниці. Для уточнень доречно застосовувати такі вирази, як: "Ви маєте на увазі...", "Значить, ви кажете, що..." тощо.

З'ясування недостатньо визначених слів та понять. Люди мають звичку використовувати приблизні, неточні або метафоричні слова та вирази, іноді ці слова клієнтів **не** відповідають їх правильному змісту, наприклад, у випадку необхідності використання слів "депресія", "невроз", "психоз"; іноді використовуються модні кліше типу "я в шоці", "в неї дах поїхав"; часом епітети на адресу інших людей є перебільшеними, недостатньо об'єктивними, наприклад, "егоїстичний", "дурний", "нечулий". Уточнюючи ці поняття, з'ясовуючи їх справжній смисл, консультант допомагає конструюванню реальності та формуванню у клієнта навичок здійснювати більш адекватний самоаналіз.

Виявлення деталей поведінки клієнта. Це не тільки дозволяє останньому відчувати увагу до нього, але й допомагає відновленню реальних подій, пов'язаних з проблемою клієнта. Консультант запитує, як саме розгорталися події, хто що говорив і вчиняв, що відчував клієнт.

Отже, емпатійність - необхідна умова продуктивного терапевтичного спілкування, яка сприяє створенню довірливих стосунків консультанта з клієнтом, а тим самим - підвищенню ефективності консультативної допомоги.

Власне процес допомоги полягає у **виявленні справжньої проблеми клієнта**, яку він мусить так чи інакше вирішувати. Цей процес і є головним змістом і завданням соціально-педагогічної консультативної допомоги. З'ясування проблеми вказує на шляхи її вирішення: чи то через зміну клієнтом певних життєвих обставин, чи його звернення до психотерапії, чи шляхом зміни його власної оцінки проблемної ситуації.

Чому з'ясування справжньої проблеми клієнта є таким складним завданням, що потребує допомоги кваліфікованого консультанта? Чому в цьому не може розібратися сам клієнт? Як добре відомо, на рівні сучасних психологічних уявлень, задовольняючи потребу у самоповазі, тобто збереженні позитивної "Я - концепції", людина схильна пояснювати власні невдачі та

трудноті чимось стороннім, найчастіше об'єктивними обставинами, а не власними недоліками та помилками. Найбільш поширеними варіантами таких пояснень є посилення на несприятливі обставини життя, негативні риси характеру інших людей або їх переконання. Іноді людина просто втрачає віру в себе, відчуває безнадійність. У цих випадках потребується співчутливий і компетентний аналіз всіх обставин справи, позиції та почуттів клієнта, та інших причетних до нього персон, наслідком чого повинно стати розуміння клієнтом справжньої, а не ілюзорної проблеми. Подібний аналіз включає з'ясування таких основних питань:

- Хто є учасником проблемної ситуації? На перший погляд, тут все здається зрозумілим, але, насправді, клієнт з певних причин може не називати всіх причетних до ситуації, наприклад, не усвідомлюючи їх ролі.
- Яку роль відіграє кожен учасник проблемної ситуації? Ролі можуть бути визначеними, виходячи із здорового глузду або у різних термінах, залежно від терапевтичної школи, якої тримається консультант. Так, можна використати рольові позиції транзактного аналізу "Батько - Дорослий - Дитина" або позиції у взаємодії за В.Сатіра. Важливо, щоб клієнт усвідомив себе не жертвою обставин, а автором власної поведінки, зрозумів власні помилки та непродуктивні стереотипи.
- Наскільки типовою і постійною є проблемна ситуація, наскільки характерно постає деструктивна поведінка клієнта, якщо вона такою є?
- Яке місце займає проблема у житті клієнта, якого значення він їй надає? Саме це, а не об'єктивна складність становища є показником справжньої глибини і серйозності терапевтичного завдання.
- Незадоволення яких потреб клієнта викликає проблемна ситуація? Та ж сама ситуація, залежно від особистості,

може мати різне значення, призводити до різного рівня фрустрації. Скажімо, втрата роботи в одному випадку може бути пов'язана тільки з незадоволенням матеріальних потреб, а у іншому - з незадоволенням потреби у повазі та підтримці "Я-концепції".

- Які принципи можливості для вирішення проблеми має клієнт, і які ресурси йому ще необхідні? Клієнт може не усвідомлювати власні ресурси, в той час, як вони є помітними для консультанта. Такими ресурсами найчастіше є миролюбність, почуття обов'язку, здатність до самоконтролю, демократичність у спілкуванні, прагнення до самовдосконалення.

Отже, з'ясування проблеми логічно веде до формування **загальної оцінки терапевтичної ситуації**. Її основними компонентами, як вже відзначалося, є характер проблеми клієнта, його готовність до співробітництва з консультантом, здатність долати труднощі, можливість (перспективи) консультативної допомоги.

Наступним є **етап формування цілей, завдань та програми консультативної допомоги**. Вона може включати такі види діяльності соціального педагога:

- Допомога клієнту у вирішенні його складних життєвих проблем, тобто у зміні певних життєвих обставин, наприклад, працевлаштуванні, зміні житла, сімейного статусу, відокремленні від батьків чи інших родичів, отриманні загальної чи професійної освіти, отриманні соціальної допомоги у відповідній формі.
- Організація професійної психотерапевтичної допомоги клієнту у формі індивідуальної чи групової терапії, що проводиться психологом або психотерапевтом. Така необхідність з'являється у тих випадках, коли у клієнта спостерігаються стійкі негативні емоційні стани, неадекватне реагування на труднощі або, коли можна

припустити наявність у нього певних психічних розладів. Звичайно, консультативна допомога є також формою психотерапії, але психологічна або медична психотерапія включає в себе ширше коло психотерапевтичних технік і є більш спеціалізованою.

- Формування у клієнта засобами раціональної психотерапії (переконання та навіювання) більш оптимістичної оцінки власного становища та проблемної ситуації та спрямування зусиль на її конструктивне вирішення. Така переорієнтація клієнта власне і є найбільш кваліфікованою соціально-педагогічною допомогою. Дана програма допомоги є часто найдоречнішою у випадках різноманітних конфліктів.

Даючи у ході консультації рекомендації клієнту, консультант повинен, незалежно від їх змісту, триматися таких загальних правил:

- Бажано запропонувати клієнту не один, а декілька варіантів вирішення його проблеми, щоб він міг обрати більш прийнятну для себе.
- Слід запропонувати не тільки самі рекомендації, але й оцінку їх складності у виконанні. Клієнт повинен знати, чого буде вартим той чи інший варіант.
- Вибір клієнта має бути максимально самостійним, хоча він все ж таки може висловити власну точку зору. При цьому можна запропонувати клієнту обґрунтувати свій вибір.
- Важливо навчити клієнта контролювати хід вирішення власної проблеми, запропонувати йому певні критерії оцінки змін на краще.
- Необхідно надати клієнту можливість отримувати рекомендації від консультанта навіть у ході виконання ним рекомендацій, практичного вирішення його проблеми.
- Консультант має впевнитись в тому, що клієнт дійсно правильно зрозумів запропоновані рекомендації і готовий їх виконувати, він не має внутрішнього протесту проти них.

Етап виконання програми допомоги передбачає організацію її реалізації. Зміст цієї роботи може бути пов'язаним з діяльністю різних спеціалістів і служб, часто виходить за межі завдань самого консультанта, і його роль на даному етапі вже не є основною.

Отже, загальні, найбільш істотні правила психологічного консультування полягають в тому, що:

- Консультант не повинен висувати ніяких гіпотез відносно проблеми клієнта, доки не отримає достатньої інформації про нього.
- " Практичні рекомендації можна давати лише тоді, коли буде впевненість в тому, що клієнт спроможний їх виконати.
- Не можна розглядати клієнта як об'єкт вивчення і намагатися маніпулювати ним або експериментувати з ним.
- Треба бути відвертим з клієнтом, не намагатися його "переграти", "розколоти", як це міг би зробити слідчий.
- " Консультант не повинен зловживати саморозкриттям і мінятися з клієнтом ролями. Це може бути корисним лише у виключних випадках.
- " Клієнта не завжди можна зрозуміти за аналогією з собою, він є принципово іншою людиною.
- " Судження про клієнта треба формулювати і висловлювати у формі гіпотези, а не безапеляційно.
- Якщо клієнт заперечує трактування консультантом його проблеми, це ще не є підставою для відмови від гіпотези, бо таке заперечення може бути захисною реакцією.
- Чим менше досвіду у консультанта, тим уважніше він повинен вислуховувати клієнта і обережніше робити висновки.
- Завжди корисно робити записи і потім обмірковувати їх.
- Головне завдання консультанта - допомогти клієнту прийняти на себе відповідальність за власну поведінку, позбавитися від почуття неповноцінності.

- Завдання консультанта - допомогти клієнту отримати власне Я, мати мужність стояти на цій позиції.
- В процесі консультування корисно використовувати відеозаписи (з дозволу клієнта) і показувати клієнту його поведінку.
- На стадії сповіді треба підвести клієнта як до розуміння власної проблеми, так і до певних кроків її вирішення.
- Діяльність консультанта потребує тимчасового самозречення, відмови на певному рівні від власної особистості.
- На стадії сповіді клієнта консультант повинен зважувати кожне власне слово, бути стриманим у виразах.

Педагогічне спілкування у процесі соціально-педагогічної допомоги необхідне у сфері тієї діяльності соціального педагога, де він працює з дітьми, включаючи підлітків та юнаків, і де відбувається педагогічне спілкування, в якому у ролі партнерів виступають педагог і вихованець. Це спостерігається під час роботи соціального педагога у масовій школі, що є більшою перспективою на майбутнє; у дитячих клубах та гуртках за місцем проживання, у літніх таборах відпочинку, у різних осередках масових дитячих організацій, у дитячих установах виправного та реабілітаційного напрямку. Крім того, працюючи з батьками, соціальний педагог допомагає корегувати їх спілкування з дітьми, що також є різновидом педагогічного спілкування та вміння реалізувати ці знання у практиці.

Хоча педагогічне спілкування відбувається у різних обставинах і ситуаціях, воно має універсальні закономірності та типові прояви, що пов'язані зі сталими особливостями дитячої психіки та поведінки дорослих з дітьми. В принципі у педагогічному спілкуванні соціальних педагогів спостерігаються ті ж самі позитивні і негативні прояви, що й у спілкуванні шкільних педагогів, а також частково - батьків з власними дітьми.

Головною проблемою педагогічного спілкування є те, що його специфіка - інструктування, пред'явлення вимог, накази, зауваження, роз'яснення, перестороги - породжує у педагогів установку переважно на директивний стиль, при якому важко утриматись в межах поміркованості, ввічливості і тактовності. Хоча відомо, що оптимальний вплив на дитину здійснюється при використанні принципово іншого стилю, в якому переважає теплота, уважність, прагнення зрозуміти, стриманість у застосуванні негативних санкцій та переважне застосування методу заохочення.

Постає суперечність між метою навчання дітей основам наук або у батьківському спілкуванні між метою підтримання сімейного порядку та метою виховання, тобто формування позитивних особистісних якостей. Не можна сказати, що всі педагоги і батьки є принциповими прихильниками суворих методів дисциплінування, але внаслідок даної суперечності виникає помітне схилення у бік дисциплінуючих засобів. Формування у педагогів справді гуманістичного типу спілкування з постійним баченням виховної мети є, як показує практика, дуже складним завданням.

У манері спілкування кожного педагога і дорослої людини можна виділити дві складові: те, що походить від його темпераменту і характеру і те, що детермінується його уявленнями, переконаннями, тобто здійснюється свідомо і залежить від концепції суспільної свідомості. Хоча ці компоненти впливають один на одного, вони є і відносно самостійними, що дозволяє розглядати їх окремо.

Особливості педагогічного спілкування першого типу можуть бути досить різноманітними. Спостерігаються і бурхливі, і стримані, і лагідні, і іронічні і деякі інші манери спілкування - всі вони в принципі здатні забезпечувати плідний педагогічний контакт, не відштовхувати дітей від дорослих. Діти чудово розуміють, що педагоги є живими людьми зі своїми особливостями, тому пристосовуються до їх індивідуального комунікативного стилю, якщо в цьому немає образливих і принизливих для дітей проявів.

На початку століття існувала точка зору, що педагог повинен бути завжди стриманим, говорити рівним голосом і "педагогічним" тоном і не дозволяти собі виявляти незадоволення або радості. Такі манери начебто ставили його над учнями, підкреслювали його позицію педагога і представника влади. Цей образ був звичним, скажімо, для викладача або інспектора гімназії. Але поступово педагогічна теорія і практика відмовились від таких уявлень, повернувши педагогу право поводити себе відповідно до його темпераменту і характеру.

Інша справа - переконання педагога, його принципова позиція щодо спілкування, яка може бути ' правильною, і помилковою. Саме хибні переконання і є юловною причиною негуманних стереотипів педагогічного спілкування. Це переконання в необхідності або допустимості покарань, які реалізуються у батат ьох стереотипах директивного спілкування. "Караючі" переконання дісталися сучасному поколінню у спадщину від далекого минулого, в якому будь-яке виховання не уявляється без фізичного насильства. З часом методи виховання поступово пом'якшувались, і у ХІХ столітті у більшості розвинених країн фізичні покарання були скасовані у навчальних закладах і стали значно рідшими у сім'ї. Вони перетворилися у моральні, здійснювані мовними засобами. Як відзначалося вище, інтереси "справи" завжди виходять на перше місце, і тут "караючі" переконання безпосередньо або опосередковано впливають на комунікативну техніку педагогів і батьків, знижуючи рівень гуманності їх виховної діяльності.

Розглянемо стереотипи директивівою спілкування або стереотипи "караючої педагогіки", які найчастіше спостерп аються у педагогів та батьків і яких, в першу чергу, слід уникати соціальним педагогам. Хибність цих стереотипів полягає в тому, що вони є надлишковими, неконструктивними, спрямованими не на те, аби позитивно вплинути на вихованця, а на те, щоб висловити власні негативні емоції, здійснити акт агресії. Найбільш типовими серед них є такі:

- Негативні узагальнення та перебільшення: "Від тебе ніколи не почувеш нічого розумного", "Від тебе вся школа плаче", "Ти завжди брешеш", "Я б на твоєму місці від сорому згоріла", "Таких, як ти, і у в'язницю не беруть" тощо. Такі вирази не тільки ображають вихованців, але й підривають довіру до здатності педагога бути справедливим.
- Загрозливі обороти у якості попереджень: "Дивіться ж мені, щоб зробили ...", "Спробуйте мені тільки не ...", "Щоб мені всі ...". Хоча учні розуміють, що ці погрози не треба сприймати буквально, вони бачать у педагогові "силову" постать, що заважає довірливим стосункам.
- Висміювання, перекиривляння учнів, іронізування над ними. Досить часто це робиться при першій нагоді з "профілактичною" метою, щоб учні не наважувались поводити себе занадто вільно, підривати авторитет вчителя.
- "Прибудови зверху", тобто демонстрація власної переваги: у знаннях, загальному розвитку, владі. Це здійснюється шляхом підкреслювання слабкого потенціалу вихованця: наївності, розгубленості, помилок, на фоні яких зростає ореол педагога.
- Зниження статусу дитини шляхом вживання виразів низького стилю, грубуватих, недбалих, з відтінком образи, наприклад: "розвісив вуха", "роззявив рота", "вештаєшся", "плентаєшся", "Що ти верзеш?".
- Переривання, неповне вислуховування дитини, яке фактично демонструє владу дорослого та його вищість.
- Характеристика особистості дитини замість характеристики її вчинків, наприклад: "роззява", "дурень", "нахаба".

Зрозуміло, що така техніка спілкування породжує чисельні педагогічні та батьківські конфлікти, причому з розвитком демократичних норм суспільного життя "караюча педагогіка" викликає все більший опір вихованців, тобто проблема

загострюється Педагогічні конфлікти / одним з найбільш болісних явищ у сфері навчання та виховання, а також одним з найважливіших об'єктів уваги соціальних педагогів Існує навіть спеціальна галузь педагогічної науки - "Педагогічна конфліктологія", яка розглядає це явище Один з дослідників цієї галузі, В. І. Журавльов, називає такі типові помилки педагогів, що провокують конфлікти із старшокласниками, які, звичайно, найбільш чутливі до педагогічної етики

- Спалахи, дратівливість педагогів через дрібниці
- Рішення, які педагоги приймають, не розібравшись достатньо у суті справи
- Галасливість педагогів
- Драматизування учнівських підказок
- Використання дитячих методів дисциплінування
- Відкритий розподіл школярів за симпатіями
- Залякування учнів, вимоги у формі погроз
- Збереження стилю спілкування, яке не відповідає віку
- Надмірна фіксація уваги на недоліках учнів
- Привселюдні образи учнів
- Втручання у світ особистісних стосунків хлопців та дівчат
- Негативна оцінка інших педагогів при учнях

Ці негативні стереотипи педагогічної поведінки породжують незадоволення учнів педагогами, що стимулює розвиток конфліктів Самі ж конфлікти - вияви суперечностей між людьми, в яких наявні почуття роздратування, образи, агресивні наміри - завжди мають і діяльнісну основу, тобто наявне певне порушення учнями тих чи інших норм поведінки, невиконання ними вимог педагогів Зокрема, М. М. Рибакіна виділяє, в залежності від характеру діяльнісної основи, три групи педагогічних конфліктів: конфлікти діяльності, конфлікти поведінки і конфлікти стосунків

Конфлікти діяльності розвиваються внаслідок невиконання учнями певних вимог педагогів у навчальній або позакласній діяльності - найчастіше неодноразових, а також у ситуаціях, коли

учні не виявляють готовності оперативно виправити свою помилку. Педагоги висловлюють незадоволення, учні вступають в суперечку або просто демонструють образ.

Конфлікти поведінки характерні тим, що педагоги висловлюють незадоволення постійними порушеннями учнівської поведінки, не пов'язаної безпосередньо з навчальною діяльністю. Найчастіше це бувають грубощі учнів педагогам, агресивна поведінка з товаришами, всілякі пустощі. Все це здебільшого є протестом проти низької оцінки цих учнів з боку педагогів, тобто опосередковано, як правило, пов'язано з шкільною діяльністю.

Конфлікти стосунків - це найбільш тривалі і деструктивні педагогічні конфлікти. Вони з'являються на ґрунті недоброзичливих стосунків учня з педагогом, які, звичайно, є наслідком постійних попередніх конфліктів діяльності або поведінки. З часом зіпсовані стосунки вже самі породжують конфлікти і часто з досить незначних приводів. Створюється упереджене сприйняття педагогом і вихованцем одним одного, простежується конфліктна готовність.

Звичайно, краще за все не доводити справу до конфлікту, але, якщо він вже існує, треба вирішити його найбільш безболісно і конструктивно. Звернемося спочатку до шляхів вирішення конфліктів діяльності, які, як вже зазначалося, полягають у невиконанні учнями певних вимог. Тут можуть бути такі варіанти педагогічної тактики:

- Відсрочення виконання педагогічної вимоги, коли педагог не наполягає на негайному виконанні його розпорядження і висловлює впевненість в тому, що учень і сам зрозуміє його необхідність. Замість погроз і образ, тобто негативних санкцій, застосовуються позитивні: віра в розум учня, вислів турботи про його користь.
- Компроміс. Педагог або зменшує вимогу, дозволяє виконати її тільки частково, або не виконувати її за певних умов.

- Поступка. Тут педагог робить вигляд, що погоджується з аргументами учня або розуміє його почуття і скасовує своє рішення. На відміну від компромісу, він не висуває ніяких умов, висловлюючи віру в майбутню правильну поведінку учня.

Звичайно, існує чимало випадків, коли доцільно домогтися виконання учнем вимоги, і цьому педагогів не доводиться вчити, бо це є типовою і найпоширенішою тактикою. Враховуючи надзвичайну міцність у педагогів установок "караючої педагогіки", треба рекомендувати їм перш за все звертатися до компромісних тактик, залишаючи наполегливість як останній варіант.

Конфлікти поведінки вирішувати складніше, бо в них втягуються здебільшого "важкі" учні зі "смісловим бар'єром" стосовно педагогів або педагогічних вимог. Найважливішим у цих стосунках є уникнення педагогами стереотипів "караючої педагогіки": перебільшень, негативних узагальнень та іншого, бо саме вони є тим паливом, що постійно підживлює вогнище конфлікту. Учні сприймають несправедливі зауваження (адже у всіх стереотипах "караючої педагогіки" незмінно утримується несправедливість) як вираз недобррозичливості з боку педагогів та відповідають на це грубощами і пустощами - новим "криміналом", тим самим підтримуючи стан конфлікту.

Самі по собі порушення поведінки (скажімо, агресивність) найчастіше піддаються радикальній корекції через усунення їх причин, наприклад, незадоволення учня своїм статусом в класі, знервованістю внаслідок несприятливих сімейних обставин тощо. Існують діти з важкими рисами характеру: збудливістю, образливістю, надмірним потягом до самоствердження, у яких навіть незначне незадоволення власним становищем призводить до відхилень у поведінці. Вони потребують ще більшої уваги до себе і ще гостріше реагують на прояви "караючої педагогіки". У всіх випадках демонстрація педагогом своїх миролюбних намірів є кращим засобом припинення конфлікту.

Конфлікти стосунків є найважчими для їх усунення з усіх трьох типів, бо тут з обох боків виявляється упередженість і навіть ворожнечість. Ці почуття заважають і учневі, і педагогові бути привітними та приязними, без чого важко змінити стосунки на краще. виправлення таких стосунків, можливо, найважче випробування для професіоналізму педагога, оскільки він повинен стати вище почуттів образи та неприязні і показати учневі справжню культуру та шляхетність у стосунках. Переламним моментом такого конфлікту може стати розмова з учнем, в якій педагог відверто визнає свої помилки чи упередженість до вихованця, вибачається і пропонує забути образи, тобто робить щось на зразок укладання угоди. Далі потрібно зміцнити нові стосунки посиленням співробітництва та дружнього спілкування.

"Я- звернення", в якому педагог використовує форму не вимоги або зауваження ("Не розмовляй!", "Припини свої витівки!"), а у м'якій манері висловлює власні враження та бажання, пов'язані з небажаною поведінкою вихованця, наприклад: "Мені б не хотілося, щоб ти розмовляв", "Твоя поведінка мене занепокоює". Хоча, на перший погляд, може здаватися, що між зауваженням і "Я-зверненням" немає різниці, вона є досить істотною. Враження педагога є начебто його власною справою, яка безпосередньо не стосується вихованця, що й сприяє більш позитивному сприйняттю ним слів педагога. Фактично застосовується певна маніпуляція, обхідний маневр, що є у подібних випадках педагогічно доцільним і корисним.

"Ми - підхід" - це прийом, який полягає у тому, що педагог представляє проблему учня як спільну, начебто підключається до неї. Замість "Не розмовляй" він може сказати: "Давай спробуємо не розмовляти", замість "Тобі треба замислитися над своєю поведінкою" - "Нам треба поміркувати, як можна поводити себе краще". Такий прийом допомагає створювати у вихованця враження спільності, а не розмежування з педагогом.

Чотирихступенева формула прохання складається з таких частин: я бачу..., я відчуваю..., я потребую..., я хотів би... "Я бачу, що ти недостатньо старанно готуєш уроки; я відчуваю, тривогу за твої результати; мені потрібна більша впевненість у тому, що в тебе все буде гаразд; я хотів би попросити тебе приділяти урокам більш уваги." Така формула створює більш переконливе обґрунтування вимоги педагога, ніж традиційне зауваження або вказівка.

Проблема у спілкуванні з'являється у педагогів найчастіше у "гострих" випадках, коли вихованець і педагог або обидва незадоволені чи роздратовані, як, наприклад, після декількох зауважень, зроблених учневі за порушення дисципліни. В таких ситуаціях педагогові слід дотримуватись двох важливих правил:

Перше - для розмови необхідно вдало вибрати час. розмова "по гарячих слідах" (як це найчастіше хочеться зробити), швидше за все, приречена на невдачу. Кожному відомо, що роздратованість - поганий порадник. Педагогові потрібно набратися терпіння і знайти для розмови час, коли гострота трохи пройде, і вихованець заспокоїться. Крім того, за цей час він, мабуть, і сам зрозуміє помилковість власної поведінки. А. С. Макаренко майстерно володів цим прийомом і часто спеціально відкладав конфліктні розмови в розрахунок на такий самовиховуючий ефект.

Друге - слід обрати також вдале місце для розмови. Як відомо, для підлітків надзвичайно важливим є ставлення до них однолітків, тому розмова на очах у групи, як правило, викликає у них бажання продемонструвати сміливість і незалежність. Невдалою для щирої розмови буває також присутність інших педагогів, які часто починають висловлювати власні коментарі і претензії до вихованця. Важко чекати від підлітка уваги і розуміння, коли його "дзьобають" з усіх боків. Найкращим варіантом для "стратегічних" розмов є прогулянки і туристські походи, де трохи забувається буденність, послабляється щоденна стурбованість і знервованість.

Таким чином, педагогічне спілкування кожного педагога залежить від його індивідуальних психологічних особливостей і уявлень про те, яким пе спілкування маг бути. Ці уявлення значною мірою відбивають минуле, тобто епоху авторитарної педагогіки, тому вони є перешкодою на шляху гуманізації соціально-педагогічного процесу. В найбільш концентрованому вигляді авторитарні установки виявляються у сукупності стереотипів педагогічного спілкування, яке можна позначити як "караючу педагогіку". Її компонентами є надлишкові і приховані вербальні засоби покарань, які часто не помічаються педагогами, але добре відчуються вихованцями. Подальше вдосконалення, гуманізація педагогічного спілкування потребує наближення його до психотерапевтичного, в якому все робиться для оптимального психологічного комфорту співрозмовника.

Соціальному педагогу необхідно, по-перше, самому вірно здійснювати педагогічне спілкування з підлітками та юнаками і. по-друге, орієнтувати на продуктивне педагогічне спілкування педагогів та батьків у процесі консультативної та просвітницької діяльності.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Роль соціально-педагогічного спілкування, його функції та види.
2. Етапи вирішення завдання допомоги у процесі консультативної зустрічі.
3. Шляхи уникнення соціальним педагогом непродуктивного спілкування з клієнтом.
4. Техніка продуктивного спілкування соціального педагога з клієнтом.
5. Причини та прояви непродуктивного педагогічного спілкування.
6. Причини, типи та шляхи вирішення педагогічних конфліктів, прийоми продуктивного педагогічного спілкування.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема заняття. "Відпрацювання навичок емпатійного спілкування консультанта з клієнтом під час першої консультативної зустрічі".

Форма заняття: Ділова гра.

Хід заняття

1. Група поділяється на дві команди. Кожна команда розробляє три ситуації, в яких клієнт звертається до консультанта з певною проблемою, скаргою.
2. Представник однієї команди виконує роль консультанта, а другої - клієнта. Вони створюють діалог під час першої консультативної зустрічі. Так проробляється шість діалогів.
3. Викладач у процесі обговорення визначає рівень емпатійності "консультанта" у кожному діалозі. Підводяться підсумки заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема заняття: "Оцінка проявів педагогічного спілкування на матеріалі ситуації з життєвого досвіду студентів".

Хід заняття

1. Кожен студент створює опис двох ситуацій педагогічного спілкування, які він спостерігав під час навчання в школі або про які чув від когось іншого. Ситуації мають бути цікавими як позитивний чи негативний приклад педагогічного спілкування. Опис закінчується аналізом та оцінкою ситуації.
2. Відбувається обговорення групою кожної ситуації за такою схемою.
  - Наскільки складне педагогічне завдання вирішував педагог у даній ситуації?
  - Чи існує у даній ситуації педагогічний конфлікт і до якого типу він відноситься?

- Наскільки конструктивно і тактично діяв педагог? Які були допущені помилки? Чим вони пояснюються?

Література

1. Абрамов Г.С. Практикум по психологическому консультированию- Екатеринбург, 1995.
2. Айві А. Цілеспрямоване інтерв'ювання і консультування. - К., 1998.
3. Ассаджиоли Р. Психосинтез. - М., 1994.
4. Ваєвковская С.В., Горноста́й П.П. Психологическое консультирование: Ситуационные задачи. - К., 1996.
5. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии. - М., 1993.
6. Карелин А. Снег на листьях или психтехнология успеха. - Саратов, 1995.
7. Колодзин Б. Как жить после психологической травмы. - М., 1992.
8. Немов Р.С. Основы психологического консультирования. - М., 1999.
9. Гірен М. Основы конфліктології. - К., 1997.
10. Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. - М., 1991.
11. Флемминг Фанч. Преобразующие диалоги. - К., 1997.
12. Шейнов В. П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. - Мииск, 1996.
13. Скотт Д.Г. Конфликты, пути их преодоления. - М., 1991.

§2. Методика психолого-терапевтического консультирования по телефону

Телефонна допомога для людей, які переживають кризові ситуації або вирішили покінчити з життям, з'явилася понад 40 років тому. Містом її народження став Лондон, а ініціатором і надалі

керівником одного з міжнародних рухів телефонної допомоги став англійський священник Чад Вара. За минулі роки ця форма психолого-терапевтичної допомоги отримала визнання в усьому світі. Свідченням тому стало створення Міжнародної федерації служб невідкладної телефонної психологічної допомоги (ІРОТЕ8), яка координує і підтримує роботу 325 служб телефонної допомоги. Сьогодні її членами стали 16 національних асоціацій. Як міжнародна координуюча організація ІРОТЕЗ сприяє обміну інформації між її членами і створює можливості для контактів, організовуючи міжнародні конгреси і семінари. Найбільш важливим її завданням вважається координація і підтримка діяльності членів федерації.

Перша українська служба невідкладної телефонної психологічної допомоги "Телефон Довіри" була заснована в 1983р. у Дніпропетровську при психоневрологічному диспансері. Телефонними консультантами працювали лікарі-психіатри і психологи. Час від часу виникали спроби організації "Телефонів Довіри" в різних містах України.

В 1988 р. був створений "Молодіжний Телефон Довіри" в Одесі при благодійному фонді як некомерційна суспільна організація, в 1989 р., як правило, в закладах психіатричної допомоги створено "Телефон Довіри" у м. Києві.

Організація широкої мережі служб невідкладної телефонної психолого-педагогічної допомоги стала можливою після 1991 р. завдяки ініціативі Міністерства у справах молоді та спорту, яке створило в обласних центрах і деяких містах України центри соціально-психологічної допомоги молоді. Сьогодні в нашій державі реально функціонують 22 служби телефонів довіри. Багато з них являються лініями допомоги для молоді, три служби працюють при закладах психологічного здоров'я (Київ, Дніпропетровськ, Суми) і одна служба є благодійною організацією (Одеса).

Аналіз роботи існуючих служб телефонної допомоги показує, що вони організовані як молодіжні телефони довіри, при відсутності інших ліній екстреної допомоги і беруть на себе обов'язок надавати

невідкладну психіатричну і психолого-педагогічну допомогу всім, хто її потребує.

В 1992 р. 15 телефонів довіри вирішили організувати Українську національну асоціацію телефонних консультантів. Цілями асоціації визначено:

- організацію теоретичної і практичної діяльності, спрямованої на розвиток телефонного консультування в Україні;
- сприяння створенню і функціонуванню нових служб телефонного консультування;
- обмін інформацією між різними службами телефонного консультування;
- проведення конференцій, семінарів і творчих зустрічей, що сприяють розвитку професійних контактів з службами телефонної допомоги інших держав.

У положенні про служби ТД, які працюють при соціальних службах (1995 р.) говориться, - що служба ТД забезпечує:

- доступну і своєчасну кваліфіковану психотерапевтичну, психолого-педагогічну допомогу підліткам, молоді та іншим категоріям населення незалежно від їх соціального статусу й місця проживання;
- допомогу абонентам, які переживають актуальні конфлікти та інші психотравмуючі ситуації;
- проведення психологічного телефонного консультування дітей, підлітків, молоді, батьків і вихователів з психологічних і педагогічних проблем соціалізації та розвитку молодшої людини;
- інформаційне консультування абонентів з метою переадресування їх іншим соціальним службам та кваліфікованим спеціалістам (психотерапевтам, психологам, педагогам, сексопатологам, юристам, соціальним працівникам);
- створення постійно діючої системи підвищення кваліфікації телефонних консультантів.

В Україні розроблена професійна модель організації служб телефонної допомоги. Співробітниками служби телефонного консультування є: психологи, лікарі, педагоги, що пройшли попередню спеціальну підготовку. Служба "Телефон Довіри" працює за трьома напрямками: психотерапевтичним, психологічним і педагогічним, які тісно пов'язані між собою і доповнюють один другого.

Психотерапевтичний напрям передбачає надання спеціалістом консультативної допомоги абонентам, що переживають психотравмуючі ситуації, мають суїцидні наміри, психічні розлади тощо. В даному випадку лікар-психотерапевт створює та підтримує позитивний емоційний стан абонента, використовуючи психотерапевтичні методи спілкування з такими людьми, враховуючи їх стан, діагноз, а також категорію інвалідності.

Психологічний напрям допомоги включає поради по телефону людям, які звернулись з міжособистісних проблем (наприклад, проблеми знайомства, профорієнтації, співробітництва), адаптаційного характеру тощо. Спеціаліст-психолог допомагає абоненту розібратись у проблемі, з'ясовуюючи її причини; обговорює результати діагностування, допомагає знайти шляхи її вирішення.

Педагогічний напрям передбачає допомогу людям, які звернулися з питань сім'ї, сімейних негараздів, виховання дітей тощо. Він тісно пов'язаний з психологічним, але відрізняється тим, що провідна мета психологічного - в першу чергу допомогти людині, що безпосередньо звернулася, а педагогічний включає допомогу груш (сімейному колективу) через особистість, що звернулася. При цьому велика увага приділяється сімейному мікроклімату і його впливу на розвиток і формування особистості людини.

В телефонному психолого-терапевтичному консультуванні слід розрізняти два види телефонних діалогів: завершені і незавершені. Потенційно на етапі знайомства і попереднього привітання всі

діалоги мають відкритий початок для абонента і консультанта. Співрозмовник пропонує для вирішення яку-небудь органічну проблему. Тому, в принципі, він повинен бути відкритим консультанту, довіряти йому. Відвертість і відкритість консультанта також є однією з важливих передумов успішного діалогу.

Частіше ми маємо справу з завершеними діалогами. Вони мають свій раптовий початок і продовжуються в знайомих стадіях телефонного консультування, завершуються за бажанням абонента. Стійкість являється головною властивістю завершеного діалогу. Вона забезпечується відвертістю і конструктивною позицією учасників консультації.

Незавершені діалоги не мають логічного закінчення. Вони можуть припинитися через різні причини: раптового спонукання абонента чи технічних перешкод. Основна їх якість - це нестійкість. Вони позбавлені психологічного центру, в них не формується простір діалогу. Як правило, незавершені діалоги відбуваються з регулярними, маніпулятивними абонентами, які закриті для довірливого спілкування і не проявляють бажання до конструктивного обговорення.

Процес телефонного діалогу - це явище, яке важко прогнозувати. Але знання основних етапів діалогічного спілкування для консультанта необхідні. Так, А.Н. Моховіков у книзі "Телефонне консультування" називає такі етапи телефонного діалогу:

1. *Введення в діалог.* Ним починається спілкування з співрозмовником. На цьому етапі активне вислуховування проявляється через розуміння, емпатію, піклування відкритість по відношенню до абонента.
2. *Дослідження почуттів і проблем.* Воно повинно включати спонукання особистості до з'ясування почуттів і проблем, по можливості, чітке їх визначення, обговорення і роздуми над шляхами зміни почуттів і корекції проблем. Як і в попередній стадії, тут необхідним є збереження уважного, емпатійного,

дбайливого, відкритого ставлення до співрозмовника. Разом з тим, більшого значення набуває така особливість активного вислуховування, як об'єктивність.

3. *Дослідження рішень і альтернатив.* Усі компоненти зібраної інформації на цьому етапі зберігаються як обов'язковий фон. Вирішального значення набуває брейнсторминг - метод спільної роботи над пошуком рішень і альтернатив, їх обговорення, реорганізація емоційного і раціонального ставлення абонента до проблеми. Вибір, зроблений клієнтом, повинен бути обов'язково підтриманий консультантом.
4. *Завершення діалога.* Це етап, який потребує великого мистецтва консультанта. Слід коротко, твердо підсумувати результати бесіди і закріпити позитивні емоції і зміни у настрої, позиції співрозмовника, показати перспективи.

Мета телефонного діалогу - це не розкрити таємницю абонента, що, безперечно, порушить його унікальність, а бути причасними і знати про її існування. Конфіденційність діалогу в службі "Телефон Довіри" вважається обов'язковою умовою консультування.

Психолого - терапевтична бесіда складається з низки питань і відповідей.

На початку психолого - терапевтичної розмови консультант ставить питання типу : "З чого б Ви хотіли почати?", "Про яку проблему Ви хотіли б поговорити ?" тощо. Такі запитання, з одного боку, підбадьорюють та спонукають абонента до співбесіди, а з іншого - дають йому змогу самостійно вибрати те коло проблем, про які він хотів би поговорити.

Під час розмови можуть бути поставлені запитання, що допомагають зосередитися та визначитися з колом проблем, які можуть бути розглянуті. Наприклад:

Розкажіть більше про ... ?

Як Ви можете описати усе, що коїться, якщо Ви говорите про...?

Що Ви відчуваєте, якщо... ? і т.д.

Питання на зразок:

За що Ви почуваете себе відповідальним?

Я вже зрозумів, що Вам говорять інші, але що Ви почуваете самі?

Що можете ще розповісти про це?

Що Ви робите, коли це трапляється?

Що, на Вашу думку, вони мають Вам розповісти?

Що б Ви хотіли змінити у своєму житті (ситуації)? -

не лише дають можливість консультанту об'єктивно оцінити ситуацію, але й підштовхнуть абонента до самостійного вирішення проблеми.

Питання, які починаються з "Що" та "Як", підтримують абонента, дозволяють наповнити співбесіду новими проблемами та почуттями, прояснити складну ситуацію.

Питань, які починаються з "Чому...", наприклад: "Чому у Вас з'явилася думка про самогубство?", "Чому Ви вирішили подзвонити до нас?" і т.ін. - необхідно уникати. У них відчувається відтінок дорікання та звинувачення. Такі запитання викликають захисну реакцію і заважають відкритості.

До того ж не слід у питаннях шукати проблему та почуття до того, як це зробить сам співрозмовник: "Мені здається, що у Вас з'явилася думка про самогубство?", "Мабуть, Ви відчуваєте неприязнь до цієї людини?" - це може розцінюватися, як цікавість, або спроба стати над почуттями та проблемами абонента, керувати ним.

На заключному етапі діалогу консультант бере на себе ініціативу припинення розмови (звичайно, після того, як проблема абонента була з'ясована та скоректована). Ця ініціатива, як правило, повинна знаходитися у згоді з одним із основних принципів телефонного консультування - консультант не кладе першим слухавку. Але, якщо консультант відчуває, що:

- обговорювання ситуації повторюється;
- абонент стає залежним від своєї особистості;
- він не може бути корисним

зараз-та-потім з обставин втоми або фрустрації в силу тривалості бесіди, - він може прийняти рішення та докласти зусиль для завершення бесіди.

Найкращим способом для цього є підсумовування почуттів, проблем та ситуацій абонента: "Таким чином, ми прийшли з Вами до того, що...?", "Здається, слід підвести результат..." та ін.

При завершенні розмови необхідно бути стислим, твердим та емпатично настроєним. Ще раз звернути увагу абонента на те, що його дзвінку завжди раді на ТД, і він може звертатися завжди з будь-якими проблемами, які в нього з'являються, а також, якщо потрібно надалі обговорити ситуацію.

У кінці діалогу може з'явитися необхідність відмовити абоненту в деяких його бажаннях та мотивах. Цього не потрібно боятися. Практика телефонного консультування підтверджує, що відмова може бути корисною, якщо:

- абонент хоче вести бесіду з консультантом конкретної статі;
- абонент наполегливо цікавиться різними аспектами особистості та життям консультанта;
- абонент вимагає настанов;
- абонент наполягає на зустрічі з консультантом та просить перетелефонувати йому;
- відбувається бесіда типу "Так, але..." як реакція на безліч пропозицій консультанта, рішень та альтернатив;
- абонент розповідає безліч історій або говорить про пусте;
- абонент просить: "Зачекайте, доки я...";
- бесіда стає повторною;
- абонент прагне перекласти всю відповідальність на консультанта або чекає гарантій;
- якщо консультант витратив увесь свій внутрішній потенціал для продовження діалогу і сам потребує його завершення.

В таких випадках консультант має право тактовно і аргументовано відмовити абоненту.

Прийоми відмови, відмовляти слід твердо, але м'яким голосом. Наприклад, якщо у абонента є сумнів, що ваш вік не підлягає компетенції у вирішенні його проблем, можна відповісти: "Ваше ствердження звучить так, що я молодий для того, щоб допомогти Вам у Ваших труднощах ..."

При необхідності можна обережно вводити різноманітні обмеження:

"Я не можу..., оскільки...", "Це питання викликає в мене деякі труднощі, так як..."

Можна також дати зрозуміти абоненту, що Ви готові або що Ви спроможні щось зробити для абонента: "Але..., я був би радий...", "Незважаючи на це, ми змогли б..."

Якщо абонент проявив інтерес до різних аспектів особистих якостей та починає задавати питання типу: "Ви маєте дітей?" "Ви у шлюбі?", тоді краще відповісти: "Вам здається, що я краще Вас зрозумію, якщо буду знати про ваші проблеми чи ті, які виникли у Вашій сім'ї..."

Головна небезпека в завершальній стадії - це побоювання консультанта стати жертвою маніпулювання ставленням з боку абонента. Різні маніпулювання треба відсікати рішуче.

До помилок телефонної консультації перш за все відносяться так звані "мінус-прийоми":

I - висловлювання - рішення;

II - висловлювання, які знижують самооцінку абонента;

III - висловлювання-заперечення.

/./ *Висловлювання-рішення* знімають всю відповідальність з абонента та перекладають її на консультанта. Вони ніби говорять абоненту: "Ти нездатний розібратися у проблемі, мені треба зробити це за тебе". До них відносяться:

1. *Вказівки, накази, направлення*: консультант наказує іншій людині зробити що-небудь, дає їй вказівки.

2. *Попередження, погрози, переконання*: консультант застосовує свою владу, попереджує абонента, які можуть бути наслідки його дій.
3. *Моралізування, повчання, настанови*: консультант говорить людині, що саме вона повинна зробити.
4. *Поради, пропозиції, рішення*: консультант говорить абоненту, як йому вирішити проблеми.
5. *Переконання за допомогою логіки та спору, інструктаж: лекції*: консультант намагається вплинути на іншу людину за допомогою фактів, контраргументів, логіки, інформації та особистого погляду.

/У. Висловлювання, які знижують самооцінку абонента

Вони безпосередньо спрямовані на почуття власного достоїнства та зачіпають особисту ідентичність іншої людини, даючи їй зрозуміти: "З тобою щось негаразд, це треба привести до порядку".

1. *Засудження, критика, незгода, обвинувачення*: консультант негативно оцінює або відчуває свого співрозмовника.
2. *Схвалення, згода, позитивна оцінка, задобрення*: у цьому випадку консультант робить спробу маніпулювати іншою людиною за допомогою лестощів або обіцяючи нагороду.
3. *Глузування, образа*: консультант змушує абонента чинити нерозумно, намагається звести унікальну ситуацію до банальних стереотипів або "класифікувати" її.
4. *Інтерпретація, аналіз, постановка діагнозу*: консультант пояснює абоненту особливості його мотивації, аналізує слова та вчинки, повідомляє, що "визначив" його (як, наприклад, пацієнта психіатричної лікарні).
5. *Переконання, втіха, підтримка*: консультант намагається покращити стан і самопочуття людини, однак цим прийомом він "заговорює" її і заперечує силу, реальність або щирість її почуттів та переживань.

6. *Розслідування, допит*: консультант намагається знайти причини, мотиви поведінки клієнта, з'ясовує подробиці в пошуках інформації, яка допоможе йому визначити рішення проблеми.

*///**Висловлювання - заперечення***

Ці прийоми заперечують або зменшують значимість іншої людини, її почуттів та потреб, ніби говорячи: "Ваші почуття кумедні, і Вам потрібно забути про них":

1. *Відхід від проблеми, відволікання, глузування*: консультант намагається не лише відволік^{TM} та відвести співрозмовника від проблеми, але й прагне сам відійти від неї, відсунути її на другий план, або висміяти людину.

Крім того, кожний консультант у будь-яку хвилину може зробити ті чи інші **типові помилки** в процесі актизного вислуховування абонента, які викликають та залишають у клієнта неприємні враження:

2. *Надмірно швидке визначення проблеми*. Може простежуватись занадто впевнених у власних силах консультантів, які переносять цю впевненість на знання про почуття та проблеми абонентів ще до визначення справжньої ситуації. Щоб уникнути цього, не слід вгадувати слова абонента за першими його фразами, робити швидкі висновки, не потрібно прискорювати розповідь абонента про свій емоційний стан чи про ситуації, в яку той попав.

3. *Бесіда про проблеми, а не з людиною*. Важливо поставитися до абонента як до людини, а не як до проблеми.

4. *Неприйняття цінностей абонента*. Прийняти цінності абонента зараз - і - тепер не означає їх беззаперечне принципове схвалення.

5. *Обговорювання хибної проблеми*. Як правило, проблеми абонентів не є такими, як вони описують. Тобто проблема не в ситуації, а в емоційному стані людини, в якому вона знаходиться. Тому потрібно, перш за все, працювати з почуттями абонента.

Оперативно розробляючи орієнтовний план дій, можна попередити ряд бездумних вчинків, при цьому здійснюючи корекцію почуттів абонента.

6. *Погляд зверху*. Це означає дивитися на почуття абонента звисока, ігноруючи його особистість. Потрібно ж навпаки: через проблему побачити особистість.

7. *Надмірне ототожнення*. Коли проблема абонента близька консультантові, ситуація його життя схожа, а іноді ще не пережита до кінця. При дуже тривалих телефонних бесідах, з екскурсом в минулі проблеми абонента може призвести до надмірного ототожнення: консультант починає жити "життям іншої людини", що призводить до феномену "згорання".

8. *Звинувачення та експертиза*. Помітна надмірна впевненість консультанта в собі і своїх знаннях, що може призвести до прийняття ролі експерта, який бачить проблему, а не людину і хоче вмістити абонента в прокрустове ложе різних шаблонів.

Чималим тормозом у позитивному вирішенні проблем абонента можуть бути *ілюзії* консультанта.

9. *Ілюзія "власноїмогутності"*. Вона проявляється в установках "Я повинен щось зробити", максимальне - "Я повинен все змінити". При цьому не враховують наявність згоди чи бажання іншої сторони "бути зміненою".

10. *Ілюзія "материнськоїлюбові"* базується на установці: "Усі дуже милі, дуже хороші, але дуже нещасні люди. Ніхто їх не зрозуміє, крім мене", забуваючи, що на всіх у консультанта ніколи не вистачить любові та уваги.

// *Ілюзія "Віра в магію слова"* проявляється в установці "Якщо я скажу вголос, чого боюся, тоді те, чого я так боявся, стане реальним фактом".

12. *Ілюзія перебільшення - "Віра в силу наукового знання"*. Тут спрацьовує установка: "Якби тільки я знав психіатрію...", "В дитячій психології, мабуть, про це говориться..." Насправді ж в реальній ситуації, у підсвідомості людини завжди є досвід вирішення ситуацій

+ практика консультування допомагає консультанту знайти необхідні варіанти розв'язання проблеми.

Ілюзія особистої непогрішимості. Виявляється у хибній установці: "Якщо це все, що я знаю з даного питання, то більшого для відповіді і не треба".

Ілюзія мудрості. Розкривається в установці консультанта: "Я - єдиний, у кого є правильна відповідь для Вас".

Ілюзія допомоги. Проявляється тоді, коли консультант обмежує свою роль тільки диспетчерством: "Зверніться туди-то, там допоможуть...".

Отже, для того, щоб психолого-терапевтичний діалог відбувся, консультант повинен чітко уявляти, що йому необхідно робити, чого досягти в кінцевому результаті і яким чином. Психологи як оптимальну програму у ході консультування пропонують:

- а) активно слухати, що дасть можливість абоненту бути почутим;
- б) бути самим собою: означає працювати без професійної "маски", залишившись в ладі зі своїми почуттями та поєднувати щирість з гуманністю;
- в) використовувати себе як "спосіб" допомоги. Можна переживати, запитувати, прояснювати, підтверджувати, інформувати, мобілізуючи в абоненті всі його особисті ресурси; або стати посередником допомоги, з'єднуючи його з тими організаціями та людьми, від яких залежить вирішення конкретної проблеми.

Особливістю телефонного консультування є те, що консультант не бачить абонента, а тільки його чує. Про те, яка це людина, як виглядає, що відчуває, як живе і т.д. він може судити лише з її слів. Здавалося б слова - це тільки звук та інформація, яку повідомляють. Але це не так. Слухання може розказати більше, ніж на перший погляд здається: 7% інформації надходить через слова, 38% - через інтонацію і модуляцію голосу. 55% - через тілесні рухи.

Особливості мови, у якій відбивається внутрішній стан людини, називаються *паралінгвістичними*. До них відносяться: темп мовлення, акцентування певних частин висловлювання - емоційні фарби повідомлення, сила голосу, дикція, міміка, пантоміміка тощо, які допомагають умовно класифікувати клієнтів.

Наприклад: *тихий голос* свідчить, що абонент нерішучий і скритний; *гучний голос* - (командний голос) - абонент самовпевнений, егоцентричний; *помірний* - абонент стриманий, впевнений, розміркований, обачливий і упереджений; *глухий* - абонент втомлений, байдужий, схильний до самотності; *дзвінкий* - абонент емоційний, енергійний, легковажний; *хрипкий* - вимотаний, амбіційний, ображений, з заниженою самооцінкою, намагається звернути на себе увагу неординарними вчинками.

А ось *темп голосу* вказує на інші якості і стан абонента:

швидкий - абонент нестриманий, емоційний, неухвальный, незосереджений, егоцентричний. Можна допускати, що Вас не почують і не прислухаються;

повільний - абонент меланхолічний, концентрує увагу на своєму внутрішньому світі. Він прискіпливо буде розпитувати Вас про те, що йому робити, і при цьому вимагати точної поради.

рівний - людина володіє навиками самоконтролю, впевнена в собі, знає, що робити і, як правило, має вже готове рішення своєї проблеми. Її дуже часто використовують для спілкування, тоді як вона сама не має з ким обговорити свої думки. Тому найчастіше, такий абонент хоче просто висловитись або поговорити з консультантом.

Не менше значення у розпізнанні абонента відіграє *лексика*, вміння виразити думку.

Консультанту необхідно звертати увагу на те, як абонент пояснює свою проблему, на яких деталях зосереджується. Якщо він говорить про людей, у нього є необхідність у сприйнятті себе іншими, в розумінні і підтримці. Якщо про речі - він матеріаліст, його турбує зовнішня сторона життя і бажання виділитись серед інших.

Якщо абонент часто повторює одне і теж слово, то, як правило, воно пов'язане з тим, що його хвилює, і це може допомогти консультанту вийти на проблему. Слід боятись байдужого абонента- він може бути близький до крайніх заходів вирішення ситуації.

Якщо людина сміється над собою, критикує - це свідчить про негативне ставлення абонента до себе. Звідси його проблеми. Якщо ж постійно виправдовує - він любить себе і, можливо, навіть занадто, із-за чого знову ж таки можуть розвиватися внутрішньоособистісні конфлікти, найчастіше пов'язані з відповідальністю.

Сарказм в словах і фразах свідчить про "маску" людини, її намір захиститися.

Цілком природно, якщо абонент заїкається, картавить, то у нього є комплекси, які беруть свій початок з дитинства. Тобто його проблеми носять глибинний характер і це ускладнює їх вирішення. Однієї телефонної консультації, як правило, недостатньо.

Ігнорування однієї із паралінгвістичних особливостей може призвести консультанта до нерозуміння ситуації, спотворення інформації, не прийняття особистості тощо.

Крім того, велике значення в телефонному консультуванні мають і лінгвістичні здібності консультанта - володіння особливостями телефонного діалогу. За допомогою творчого і продуманого використання мовлення консультант може створити у абонента емоційне відчуття і раціональні передумови до того, що можлива сприятлива зміна в його стані відчаю. Для цього, перш за все, мовлення консультанта має відповідати мовленню абонента. Він має увійти в "образ абонента" - стати на його місце, відчути себе "в його шкірі", а також використати слова, звороти і навіть жаргон абонента, які мають символічне значення і сприяють появі емпатії, розуміння, довіри.

Для позитивних змін у стані абонента необхідно, по-перше:

- використовувати його вислови з позитивним знаком;

- пам'ятати про ключові фрази, які є найбільш вагомими для здійснення змін;
- звернути увагу на спеціальні терміни, які можуть бути пов'язані з професією, особливостями роботи чи уподобаннями абонента.

Доречно вибрати такий спосіб розмови, в якому широко використовуються припущення - побічні питання.

Припущення - це скоріше дотик, тонкий натяк щодо поглядів абонентів на їх проблеми і перспективи змін у них. Наприклад, жінка занадто романтична і легковажна. Щоб дати зрозуміти їй це, треба запитати: "А Ви любите дивитися мексиканські телесеріали?"

По-третє, необхідно підібрати ту сенсорну модальність мовлення (репрезентативну систему) абонента, на яку він зорієнтований.

Не дивлячись на те, що консультант має справу тільки з слуховою інформацією, він повинен знати: необхідно визначити спосіб сприйняття абонента і, спираючись на нього, використовувати саме ті слова, які пов'язані з ним, обмірковуючи вихід із проблеми.

Сенсорна модальність, стиль сприйняття є свого роду лінгвістичним діалектом абонента. Консультант повинен оперативно засвоїти його і заговорити на цьому "діалекті". Це відкриє шлях до спільних з абонентом конструктивних рішень.

Жаргон теж є способом, який дозволяє зрозуміти ту людину, яка його активно використовує. Через те консультанту необхідно використовувати синоніми жаргону, які є своєрідними ниточками у налагодженні контакту.

Абоненти дуже часто використовують слова "стрес", "депресія", "фобія", не розуміючи справжнього змісту цих слів. Ці терміни погіршують стан людини, через те з ними потрібно боротися. Але боротись - справа невдячна. Тому необхідно вміло обходити ці ярлики і переходити до описування ситуації в термінах дій. Це допоможе покращити стан людини.

Під час психолого-терапевтичної бесіди консультанту слід:

- говорити повільно, чітко, спокійно і думати над тим, як ставити запитання і формулювати судження (від припущень до певних стверджень - це природний шлях до конструктивного телефонного діалогу);
- " уникати обіцянок, оскільки вони можуть стати ілюзіями і не реалізуватись;
- переадресувати абонента лише в кінці розмови, при цьому пояснити чому і не обіцяти, що там обов'язково буде надана йому ефективна допомога;
- уникати слова "повинен", частки "не", універсальних квантифікаторів (все, кожний, будь-який, всякий, всюди, завжди) і їх від'ємних еквівалентів (нічого, ніщо, ніколи, ніде, ніхто);
- не використовувати занадто багато невизначеностей: "Якщо Ви вчините ще раз, як в минулий, з Вами не буде про що говорити" (в даному випадку відсутня конкретна інформація: що відбувається, коли, що не подобається);
- зменшити кількість оцінюючих критеріїв (добре, погано, правильно, неправильно, чесно, безглуздо...), які ставлять оцінку-діагноз, та використання слів "тільки", "навіть", "просто", "виключно": "Тільки Ви могли це зробити", "Навіть дитина розуміє, що цього робити не можна"... Ці вислови переводять поодиначні явища в ранг життєвих абсолютів ;
- не вживати питання, які провокують реакцію заперечення у абонента (наприклад, "Ви нічого не хочете сказати?") і не зловживати риторичними запитаннями: "Ви ще не готові?" , "Кого цікавить, що у Вас з юнаком?" , які сприймаються як докір тощо.

Звичайно, усі моменти діалогу врахувати важко, оскільки багато чого приходить з практикою. Але знати про ці деталі варто, оскільки це дозволяє бути більш компетентним, більш кваліфікованим фахівцем в галузі психолого-педагогічної допомоги особистості.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Розробити кілька варіантів початку розмови з клієнтом для різних ситуацій телефонного консультування.
2. Записати кілька висловлювань, які доцільно використати в телефонній бесіді з клієнтом на диктофон (магнітофон). Прослухати запис та проаналізувати недоліки власного мовлення з урахуванням вимог до мовлення консультанта.
3. В телефонних розмовах з друзями, близькими, знайомими рідними спробувати :
  - затягнути розмову;
  - скоротити її до мінімуму;
  - вивести розмову на більш високий, духовний рівень;
  - зробити розмову більш компліментарною, приємною для співрозмовника.
  - застосувати шд час розмови різноманітні прийоми "емоційного заохочення".
4. Проаналізувати характер звернень до телефону довіри ССМ м.Києва за такими ознаками (вік абонента, зміст проблем, тривалість розмови);
5. Програти варіанти умовних телефонних діалогів з проблем, що запропоновані викладачем.
6. Розробити зміст вправ для розвитку та удосконалення особистісних якостей, комунікативних вмінь *та* параллельних особливостей мови консультанта телефону довіри.

Література

1. Довіра і надія.- К.:А.Л.Д., - № 4 (96).
2. Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. - К.: Академпресса, 1994.
3. Робота з клієнтами соціальних служб.-К.:Етносфера, 1994.
4. Сальникова Л.С. Телефон Доверия. - М.: Знание, 1990.
5. Семиченко В.А. Психология речи.-К.: Магістр-8.-1998.
6. Соціальна робота // Соціальна педагогіка (потенційно-термінологічний словник)/ Під заг.ред. І.Д.Звереві. - К.:Етносфера, 1994.
7. Хемби Гордон. Телефонная помощь. - Одесса, 1992.

§3. Технологія проведення групової психолого-педагогічної терапії

В умовах перебудови системи цінностей і духовних орієнтирів особливого значення набуває проблема адаптації дитини, молодшої людини до особливостей сьогодення. Сучасний кризовий стан суспільства створює систему впливів: об'єктивних (екологічна криза, соціально-політична нестабільність, економічна невизначеність) і суб'єктивних (родинних, релігійних, культурних, національних), що перешкоджають ефективній самореалізації особистості, розкриттю її здібностей та обдарувань. Саме тому надзвичайної ефективності набуває проблема надання психолого-педагогічної допомоги особистості.

Головним завданням соціального педагога, що працює в галузі психологічної допомоги, є здійснення домедичної корекції чи терапії у ставленнях дитини до себе, до інших і до реального життя.

Корекція ставлення до себе, до власного "Я" передбачає прояв адекватної самооцінки; усвідомлення причин пригніченості і їх подолання; реставрацію адаптивності; вироблення навичок самостійності; створення ситуації антинавіювання; формування почуття гідності; поваги до себе; зміну ієрархії у системі цінностей, домагань.

Корекція ставлення до інших (далеких і близьких) базується на здатності до емпатії, розумінні почуттів інших, чуйності; здатності до доброзичливого сприйняття стану та інтересів, переваг і недоліків інших осіб; набутті навичок повноцінного спілкування, вміння запобігати появі конфліктів і своєчасного додання конфліктних ситуацій.

Корекція ставлення до життя можлива за умови отримання навичок вибору і прийняття рішення; мобілізації і самоорганізації; досягнення стійкості до неприємностей, загроз; оптимістичного ставлення до реальності; подолання перешкод, труднощів.

В практиці психолого-педагогічної допомоги традиційно діють індивідуальна та групова форми роботи з клієнтом. Зрозуміло, що окремо взятому учаснику приділяється в групі уваги менше, ніж в умовах індивідуальної терапії. Але існує ряд причин, що обумовлюють успіх і переваги групової терапії. В сфері міжособистісних стосунків людина відчуває потребу в емоційному теплі, розумінні і контакті з іншою людиною. Соціальні суперечності нашого суспільства нерідко викликають у людини відчуття небезпеки, недовіри і безсилля. Таким чином, досвід, що набувається в спеціально організованих групах, сприяє протидії відчуженню, допомагаючи вирішенню проблем, що з'являються в процесі міжособистісної взаємодії. До потенційних переваг групової психолого-педагогічної терапії ми відносимо такі фактори:

1. Група створює умови "суспільства в мініатюрі", що відображає зовнішній світ і дозволяє програвати реалістичні ситуації в штучно створеній взаємодії.
2. Приховані фактори соціального тиску стають явними в умовах психокорекційної групи і впливають на індивідуальні життєві позиції.
3. Група надає можливість отримати зворотній зв'язок і підтримку від людей, що мають спільні проблеми чи переживання з конкретним учасником групи.

4. У процесі групової взаємодії відбувається прийняття цінностей і потреб інших людей.
5. В умовах групи людина відчуває себе сприйнятою іншими, користується довірою, оточена турботою і має можливість отримати допомогу. Крім того, член групи сам приймає, довіряє, турбується про інших і допомагає іншим.
6. Ситуація групи може значно полегшити проблеми, що з'являються в міжособистісних стосунках, вона надає можливість відчути реакцію на себе і свої вчинки, проекспериментувати з різними стилями спілкування з партнерами по групі.
7. В групі кожен відчуває себе рівноцінним партнером у спілкуванні чи в будь-якій творчій взаємодії (на відміну від спілкування клієнта з терапевтом, при якому існує певний соціально-психологічний бар'єр).
8. Група заохочує спробу саморозкриття та самовдосконалення кожного її члена, і внаслідок цього зростає впевненість людини в своїх силах.
9. Гнучкість форм групової терапії робить цей метод більш демократичним, придатним для більш значної кількості людей, що потребують допомоги. Слід зазначити, що робота з терапевтичною групою має ще й економічні переваги. Зустріч 10-15 клієнтів обійдеться дешевше для кожного з них порівняно з вартістю індивідуальних зустрічей.

Головною перевагою групової форми психолого-педагогічної терапії є здобуток особистісного досвіду поведінки в мікро-соціумі. При цьому група не пропонує еталон поведінки, вона лише допомагає усвідомити емоційний стан, почуття, сформувані готовність до відповідальності особистості за своє майбутнє та життя в цілому. Кінцевою метою роботи психолого-терапевтичної групи є реабілітація кожного у власному сприйнятті, думках, почуттях; прийняття реального життя, реставрація гідності й оптимізму.

Найбільш доцільним є існування груп у таких вікових інтервалах: 6-8, 9-11, 12-15, 16-18 років. Більш значний розрив вікових меж призведе до відсутності спільних інтересів між членами групи. Кількісний склад групи - до 15 осіб. Бажано, щоб у групі була рівна кількість осіб різної статі. Періодичність проведення занять приблизно має бути один-два рази на тиждень. Члени групи мають бути в зручному одязі, що не заважає вільно рухатись. Заняття для молодших школярів триває 30-40 хвилин, для середніх - десь годину, максимальна тривалість заняття - півтори години.

Групова психолого-педагогічна терапевтична зустріч має варіативну структуру. До орієнтовної структури можуть увійти такі компоненти: вступне слово, інструктування, тематична бесіда, релакс-пауза, аутотренінг, психокорекційні ігри, психогімнастика, допоміжні методи арт-терапії, домашнє завдання.

Враховуючи анатомо-фізіологічні особливості клієнтів різного віку, можна запропонувати орієнтовний перелік тем для проведення занять з психолого-педагогічної терапії. Для роботи з групою молодших школярів краще запропонувати низку тем, що об'єднані спільним соціально-педагогічним завданням. Наведемо орієнтовний перелік таких тем: "Як стати краще?", "За що нас поважають?", "Розумники і розумниці", "Хто я такий?", "Мої друзі", "Хлопчики і дівчата", "Чому люди різні?", "Який в тебе характер?", "Як стати щасливим?", "Про образу та образливість", "Чому так важко вчитись?", "Впевненість та самовпевненість", "Як подобатись собі", "Як виховати волю і характер", "Ти і твої батьки", "Як почувати себе захищеним".

Для роботи з групами вихованців - підлітків краще обирати одну проблему. До основних проблем занять психолого-терапевтичних груп належать: психічний (духовний) розвиток дитини чи молодої людини; особистісні проблеми клієнта; проблеми молодої сім'ї; психічного та особистісного здоров'я клієнта; терапія непоправного лиха; проблеми психологічної допомоги у кризових ситуаціях; проблеми адаптації; подолання

релігійних, етнічних забобонів та стереотипів тощо. Окремою групою можна виділити низку проблем шкільного психолого-педагогічного консультування, а саме: проблеми стосунків вчитель-учень, вчителі - батьки, учнів між собою, питання адаптації до навчання, до умов та вимог школи, проблеми успішності та розвитку здібностей школярів.

Потрібно визначити роль та місце батьків в заняттях групи. На окремих заняттях присутність батьків бажана. В цьому випадку все, що відбувається під час заняття, пояснюється окремо для батьків. Це дозволить батькам після закінчення заняття пояснити дітям складні питання кожної теми, обговорити підсумки терапевтичної зустрічі. Надалі батьки можуть частково замінити терапевта в проведенні окремих фрагментів занять, посилювати психолого-терапевтичний вплив і після закінчення зустрічей. Бажано, щоб наприкінці кожного заняття терапевт роздав батькам пам'ятки.

Окремим напрямком сімейної психотерапії є епістолярна терапія. На жаль, сьогодні люди дуже рідко листуються, і культура листування майже зникла. Епістолярна терапія дозволяє досягнути реставрації міжособистісних стосунків у випадку, коли мовний контакт порушено, чи він взагалі не існує. Крім того, лист до дитини (чи до батьків) можна використати як допоміжний засіб корекції стосунків. Такий лист повинен починатись словами любові та поваги, вибачення і визнання своїх помилок. Він повинен бути лаконічним, яскравим і обов'язково приємним. Бажано, щоб лист містив конструктивні пропозиції щодо покращання порушених міжособистісних стосунків. Як можливі форми роботи з епістолярної терапії можна назвати: лист до уявного (реального) друга, лист самому собі, лист до улюбленого героя (літературного, історичного), лист в майбутнє та ін.

Кожне заняття з групової психолого-педагогічної терапії обов'язково включає психокорекційні ігрові вправи. Гра виступає дійовим терапевтичним засобом, тому що вона сприяє звільненню

від напруги, психологічних "затисків", стереотипів, стимулює розвиток енергійності, життєвого оптимізму. Використання на занятті ігрових тренінгів обумовлено темою, віком учасників, рівнем сформованості окремих якостей вихованців. Терапевт повинен визначити потенціал кожної гри, умови залучення до неї учасників групи. Надзвичайно важливо визначити роль терапевта під час проведення гри. Вона поступово змінюється від позиції керівника, радника, члена журі до рівнозначного учасника ігрової дії чи стороннього спостерігача. Умовно можна визначити кілька найбільш поширених груп терапевтичних ігор: діагностичні, корекційні, розвиваючі, творчі.

В роботі з школярами дуже ефективно спрацьовують методики, що базуються на формах казкотерапії та анімотерапії. Казкотерапія є однією з найцікавіших психокорекційних технік. Казка з її багатим виховним потенціалом та емоційною забарвленістю дозволяє вирішити безліч психолого-педагогічних завдань. Найбільш поширеними формами казкотерапії є: аналіз відомих дитячих казок, створення казки "по слову від кожного", експромтне інсценування казки, вигадкування кінця казки чи початку нової казки. Найскладнішим завданням є створення авторської казки кожним клієнтом, де в завуальованій формі він розповідає про власні проблеми, переживання та очікування. Аналіз таких казок дозволяє терапевту більш яскраво побачити причини життєвої кризи дитини чи молодшої людини, оцінити рівень позитивних зрушень, що відбулися (чи не відбулися) в становленні чи психологічній реабілітації клієнта. Наведемо кілька завдань з казкотерапії для вихованців молодшого шкільного віку:

- Наведіть приклади відомих казок, в яких добро долає зло.
- Розкажіть свою улюблену казку. Спробуйте пояснити, чому саме вона вам подобається.
- Намалюйте улюбленого казкового героя. Підготуйте розповідь про нього. Які якості героя подобаються вам найбільше? Чому?

- Зробіть підписи під ілюстраціями (відомих дитячих казок).
- Підготуйте казкову розповідь про себе (свою родину, своїх друзів).

На заняттях з групової психолого-педагогічної терапії доцільно використовувати різноманітні методики арт-терапії. До таких методик можна віднести заняття з образотворчої, музичної, хореографічної терапії.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Які завдання постають перед соціальним педагогом, що працює в галузі психолого-педагогічної терапії ?
2. Назвіть причини, що обумовлюють успіх і переваги групової форми психолого-педагогічної терапії.
3. Назвіть основні вимоги до організації та проведення занять з групової психотерапії.
4. Визначте тематику занять з психолого-педагогічної терапії для клієнтів певної вікової групи.
5. Розкрийте зміст структурних компонентів одного з групових занять (за власним вибором).
6. Розробити тематику занять з психолого-педагогічної терапії для клієнтів певного віку.
7. Розробити текст вступної бесіди для 2-3 занять певної тематики.
8. Розробити комплекс (20 - 30) діагностичних чи психокорекційних ігор.
9. Розробити та оформити " Пам'ятку для батьків" для одного з занять.

Література

1. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості.-Харків: Фоліо, 1996.
2. Гарбузов В.И. Практическая психотерапия или как вернуть ребенку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье.-С.-Пб.
3. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения:Кн. для учителя и родителей. - М.: Просвещение,1987. (Психологическая наука - школе).
4. Групповая психотерапия / Под ред. Б.Д.Карвасарского, С.Ледера.-М., 1990.
5. Карнеги Д. Как перестать беспокоиться и начать жить/ Пер.с англ. З.П.Вольской.-М.: Оникс, 1994.
6. Лендрет Р.Л. Игровая терапия: искусство отношения.Пер. с англ./ Предисл. А.Г.Варга.- М.: Международн.пед.академия, 1994 АО "Сфера", 1994.
7. Рудестам К. Групповая психотерапия: Психокоррекционные группы: теория и практика: Пер. с англ.-М.: Прогресе, 1990.

Розділ III. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ГРУПАМИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДДЮ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ОСОБЛИВОЇ ДОПОМОГИ

§1. Технологія діяльності соціального працівника щодо профілактики адиктивної поведінки молоді

Розв'язання різноманітних соціально-педагогічних завдань, спрямованих на забезпечення умов формування всебічно розвиненої, інтелігентної, духовно багатой, внутрішньо вільної та відповідальної особистості, ускладнюється сьогодні загостренням суперечностей, які супроводжують зламні періоди розвитку суспільства.

Критичність соціально-економічної ситуації, крах старих, але усталених суспільних цінностей, невизначеність молодого покоління в сенсі життя та відчуття невпевненості в майбутньому сприяють зростанню правопорушень, злочинності, поширенню адиктивної поведінки.

Термін "адиктивна поведінка" був запропонований американським дослідником В.Міллером (1984р.). Поширений для використання у вітчизняній наркологічній практиці С. А. Кулаковим (1989) та А.Є. Лічко (1991) щодо означення зловживань індивідом наркотичними речовинами ще до сформованості у нього психофізичної залежності. Потім його зміст було доповнено і перенесено у психолого-педагогічну практику для означення ситуацій, які пов'язані зі зловживаннями різноманітними речовинами, які змінюють психофізичний стан особистості ще до сформованості хвороби та визначають відхилення у її поведінці.

Адиктивна поведінка є однією з форм девіантної поведінки - поведінки, яка відрізняється від загальноновизначеної норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі. Якщо у поведінці є

відхилення від норм психічного здоров'я, то констатується відкрита або прихована психопатологія. Якщо поведінка порушує соціальні, культурні та правові норми, констатується деліквентна (протиправова) поведінка. Серйозні порушення норм права - злочини, що караються карним законодавством, класифікуються як кримінальна (злочинна) поведінка(7).

Автори досліджень проблеми зловживання речовинами, що змінюють психо-фізичний стан особистості, використовують різноманітні терміни, які відображають суть і природу цього явища: наркотизм (Бітенський В.С.) (2), наркогенні звички (Оржехівська В.М.) (10), зловживання наркогенними речовинами (Д.В.Колесов) (6), адиктивна поведінка (Лічко А.Є.) (9).

Найбільш адекватні відхилення у поведінці людини, що пов'язані зі зловживанням наркогенними речовинами, ще до сформованості залежності відбиває термін "адиктивна поведінка".

Згідно з інформацією Міністерства охорони здоров'я та Міністерства внутрішніх справ України, на обліку кримінальної міліції у справах неповнолітніх перебуває більше 3 тисяч підлітків, схильних до зловживання наркотиків.

Серед зареєстрованих майже з діагнозом "наркоманія" 90 % - молодь до 30 років. Тенденція зростання кількості неповнолітніх осіб з адиктивною поведінкою свідчить про необхідність її профілактики широким колом фахівців різних профілів - соціально-психологічного, педагогічного, медичного, правового.

Юридичною наукою термін "профілактика" тлумачиться як попередження, обмеження і розглядаються як синоніми.

Співвідношення профілактики та попередження у контексті філософських наук характеризується як взаємозв'язок цілого і частини, загального та часткового. Попередження розглядається як більш широке поняття, а профілактика як найважливіший компонент попередження.

Найбільш узагальнене визначення профілактики на основі розробленого у юридичній науці категоріального апарату дає К.Є.Ігошев: "Профілактика - це конкретно складена на відповідальному історич-

ному етапі суспільного життя складна, об'єктивно зумовлена система соціально керованої діяльності, що забезпечує науково-теоретичну розробку та практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів та злочинності". Профілактика, залежно від особливостей об'єкта профілактичного впливу, змісту профілактичної роботи, умов її реалізації, вбирає в себе деякі аспекти наявних рівнів соціальної профілактики: загально-соціального, спеціального (медичного, правового, психологічного, педагогічного, індивідуального). (4).

Профілактика адиктивної поведінки молоді у системі роботи соціального педагога є елементом загальної системи соціальної профілактики наркотизму, корекційно-виховної діяльності соціального педагога, яка здійснюється на основі своєчасного виявлення умов та факторів розвитку схильності до зловживань наркогенними речовинами.

Для успішної розробки ефективної системи профілактичних заходів необхідні знання основних параметрів об'єкта профілактичного впливу, тобто осіб з характерним типом поведінки, що має відхилення. Саме знання об'єкта профілактики обумовлює вибір таких шляхів впливу на особистість, які забезпечують найвищу його ефективність. Однією з особливостей об'єкта профілактики є складність його діагностики, яка, в свою чергу, пов'язана з полігамністю мотивів вживання наркогенних речовин та відповідною індивідуальністю у розвитку схильності до зловживання. Недооцінка аналізу детермінант будь-якого явища може призвести до вульгарного, звуженого його розуміння. Тому успіх у профілактиці адиктивної поведінки молоді буде залежати від знання чинників, що її породжують. На психолого-педагогічному рівні розуміння проблем адиктивної поведінки, схильність до такої поведінки є своєрідним проявом внутрішнього стану особистості, що детермінується комплексом умов та факторів. Фактор чи система факторів тільки в певних умовах можуть бути чинниками появи схильності до адиктивної поведінки.

Головним завданням соціального педагога у здійсненні профілактичних заходів є те, що йому необхідно визначити, який

саме фактор і у співвідношенні з якими умовами він відіграє роль чинника адиктивної поведінки людини та запобігти його дії.

Можна вичленити низку факторів, що детермінують адиктивну поведінку. Першим з них є **недостатність або відсутність позитивного емоційного контакту з батьками як наслідок:**

об'єктивних труднощів, що з'являються у зв'язку зі структурною неповноцінністю сім'ї;

небажання чи невміння батьків виконувати функції виховання та контролю, що водночас є результатом низької педагогічної культури;

позицій гіперболізованої оцінки і захисту дитини, в результаті чого формується її слабовілля, безвідповідальність, емоційна нестриманість, прояв слабкої волі;

вужкості духовних потреб та інтересів сім'ї, орієнтації на придбання речей як самоцілі, на самоствердження через демонстрацію високого рівня споживання, його дефіцитних форм;

подвійності моральних установок і цінностей сім'ї (одні - для суспільства, інші - для внутрішньосімейних відносин); орієнтації на неповагу до таких моральних цінностей суспільства, як соціальна активність, соціальна справедливість, розподіл за працею та ін.;

конфліктної атмосфери (постійна злоба у стосунках, сварки, агресивність, жорстокість у ставленні до інших тощо);

звичної антисуспільної поведінки (пияцтва, аморальності тощо); різних правопорушень (побутового хуліганства, крадіжок тощо) когось із членів сім'ї та схилення до цього інших її членів.

У контексті зменшення чи анулювання дії фактора недостатності або відсутності позитивного емоційного контакту з батьками ефективними в діяльності соціального педагога-психолога можуть бути:

- 1) діагностика сім'ї і особливостей сімейного виховання;
- 2) робота щодо подолання сімейних репресій та охорона прав дитини шляхом взаємодій зі службами у справах неповнолітніх, органами опіки і опікунства;
- 3) підвищення педагогічної культури та виховної активності батьків шляхом організації відповідних циклів лекцій та сімейних консультацій;
- 4) допомога в розв'язанні сімейних конфліктів "дитина-батьки" на основі випереджаючих консультацій, сімейної психотерапії, арттерапії, психодрами тощо.

Другим фактором, що зумовлює адиктивну поведінку, є індивідуально-типологічні особливості особистості (тип характеру, темпераменту, акцентуації, патохарактерологічні особливості).

Практика свідчить, що конституційні риси особливості, індивідуально-типологічні риси її характеру, акцентуації психопатії відіграють важливу роль у прогредієнтності адиктивної поведінки.

Перш за все це стосується нестійкого типу акцентуації, менше епілептоїдного, гіпертимного, істероїдного (2; 3; 9).

Проявляючись у неспроможності особистості до систематичної, наполегливої праці, досягнень, що вимагають здатності до вольових зусиль, підлітки нестійкого типу акцентуації, як правило, уникають розумових та фізичних навантажень. Потяг до розваг та насолоди - гедоністична установка, що стає невід'ємною рисою характеру. Тому соціально-прийнятні способи розваг не завжди можуть задовольняти таких підлітків. Це сприяє появі потреб нових, незвичних, більш гострих переживань, задовільнити які здатна, як правило, лише вулична група, де найчастіше і відбувається знайомство підлітків з наркогенними речовинами.

Для групи наркогенного "ризик" - осіб з певною схильністю до наркотизації, характерними є такі індивідуально-типологічні риси: занижена стійкість до психічних перевантажень, стресів, слабка пристосованість до нових ситуацій, конфліктів, схильність до депресій;

вираженість тривожності, депресивності, невпевненості у собі, заниженої самооцінки; імпульсивність, зокрема, з намаганням отримати задоволення з чітко вираженим гедоністичним спрямуванням, цікавість до забороненого "плоду"; психічна незрілість - інфантилізм, схильність до наслідування у поведінці, зокрема її негативних проявів.

Якщо вказані риси характеру діагностуються як домінуючі в особистій структурі підлітка-їх слід розглядати як можливі фактори адиктивної поведінки.

Профілактична діяльність соціального педагога-психолога щодо попередження дії цього фактора може спрямовуватись па: діагностику індивідуально-тинологічних особливостей особистості (типу акцентуації особливостей емоційно-вольової сфери, рівня самооцінки та рівня домагань); виховання навичок самопізнання і самовиховання (індивідуальні консультації та психодіагностика, школа трьох "С" - самопізнання, самовдосконалення, самореалізація); зняття стану психологічного дискомфорту, формування адекватної самооцінки (психологічна гімнастика, тренінг спілкування, сеанси релаксації, соціо-тренінгу, ігрової корекції поведінки); допомогу у подоланні психологічної кризи, нервово-психічної напруги; оздоровлення внутрішнього світу особистості.

Третім фактором, який стимулює адиктивну поведінку, є **негативний соціально-психологічний статус у колективі.**

Психологічний словник визначає негативний соціально-психологічний статус у колективі як несприятливу позицію суб'єкта в системі міжособистісних стосунків, яка визначає його права, обов'язки, привілеї.

Скажімо, шкільний колектив - явище подвійне. З одного боку - це функція педагогічних зусиль дорослих у тому, що проектується ними і розвивається під їх безпосереднім чи опосередкованим керівництвом. З іншого - учнівський колектив розвивається

спонтанно, діти, задовольняючи свої комунікативні погриби, спілкуються не тільки з дозволу та регламентації дорослих.

Така своерідна подвійність колективу знаходить відповідне вираження у його структурі: офіційній, що визначається через задану організаційну систему офіційного спілкування, і неформальну, що складається у процесі вільного спілкування дітей.

Для дітей і підлітків (у школі чи ПТУ) провідною є навчальна діяльність. Реалії життя показують, що збільшення об'єму навчального матеріалу, ускладнення його змісту негативно впливає на навчальний процес, характер педагогічного спілкування, породжуючи страх, невпевненість у собі, послаблення уваги, пам'яті, працездатності, зниження бажання і вміння думати самостійно, стимулює конформність поведінки.

Дослідження показують, що успіхи у набутті нових знань є джерелом радості тільки для одного учня з 6-7. Готовність вчитися добровільно (навіть якщо б не було контролю) спостерігалась лише у 25 % опитаних школярів.

Статус підлітка у колективі істотно впливає на його самосвідомість і поведінку. Несприятливе становище учня у класному колективі є причиною того, що він передчасно залишає школу і потрапляє під негативний вплив неформальної групи з девіантною спрямованістю. За даними досліджень, 9/10 правопорушників, зареєстрованих в інспекціях у справах неповнолітніх, були у своїх класних колективах "ізольованими", майже усі були не задоволені своїм статусом, більшість з них ставилась до однокласників вкрай негативно (1).

Поліпшенню соціального статусу особистості у колективі в межах діяльності соціального педагога-психолога може сприяти:

- діагностика сформованості провідної діяльності особистості, рівня її мотивації;
- діагностика психолого-педагогічних чинників несформованості провідної діяльності;

- діагностика офіційного і неофіційного статусів особистості у колективі;
- зміна положення особистості в колективі однолітків на основі позитивної характерологічної домінанти та відповідних сприятливих умов реабілітації і корекції (тренінг досягнень, мотивації, реконструкції повідної діяльності тощо).

Четвертий фактор, що спонукає до адиктивної поведінки, - **недостатність переконливої, доступної інформації про наслідки наркотизації.**

Інформацію про наслідки наркотизації залежно від психологічної виваженості, переконливості та ступеня врахування особливостей профілактованих можна розглядати як чинник, що протидіє (як засіб профілактики) чи сприяє (як умова виникнення схильності) адиктивній поведінці.

Якщо інформування здійснюється без врахування характеру профілактованих, то можна спостерігати за досить суперечливим явищем, коли, з одного боку, є широке коло осіб, яке визнає достовірність інформації про наслідки наркотизації, але ігнорує можливість розвитку в організмі патогенних наслідків; з іншого боку - особи, яким адресована інформація, можуть не визнавати її достовірною або не довіряти джерелу інформації. Тому наявна суперечлива ситуація: з одного боку, інформація про наслідки зловживання наркогенними речовинами активно поширюється через різноманітні джерела, з іншого - спостерігається поширення їх вживання.

Пояснити це можна, виходячи з аналізу непрофесійного використання інформації про наслідки наркотизації та оперуючи концепцією наркогенної запрограмованості особистості.

Непрофесійне використання інформації щодо наслідків наркотизації у здійсненні заходів профілактики адиктивної поведінки корелює сьогодні з досить стійкими, не зовсім правильними, іноді хибними упередженнями.

Хибні упередження

1. Пропозиції тільки вкрай негативної інформації про наслідки наркотизації на основі тактики "залякування". Інформація, що відбирається і подається з метою "залякати" неповнолітніх і перешкодити зловживанням, створює емоційно-інформаційні основи так званої "екстремальної ситуації", яка стимулює цікавість до забороненого "плоду".
2. Легковажне ставлення дорослих, освітніх закладів, зокрема, до "легальних наркотиків" (алкоголь, тютюн) та відчутна пасивність педагогічних працівників у здійсненні антинаркогенної пропаганди.
3. Недооцінка деяких соціально-психологічних детермінант активних форм поведінки: атрибутів масової культури (традиції, звичаї), елементів негативної молодіжної субкультури.
4. Недостатність наукових знань щодо реальних потреб людини у зміні власного психофізичного самопочуття.

Слід враховувати

1. Недостатню сформованість орієнтації дітей і підлітків на віддалене майбутнє; психологічні механізми почуттів власного домінування, особливості, унікальності, навіть безсмертя, бажання вийти за межі соціально окресленої ролі.
2. Доступне переконливе інформування про наслідки наркотизації з одночасним формуванням адекватного ставлення до різних форм адиктивного досвіду; тренінг навичок виваженої поведінки у ситуаціях вибору, "наркогенного ризику"; формування морально-психологічної стійкості особистості.
3. Глибоке вивчення та використання у розробці заходів профілактики адиктивної поведінки людини наукової інформації щодо механізмів формування її інтоксикаційних потреб (первинної, патологічної) та ознак групи наркогенного "ризик".

Такою є наркогенна програма, котру людина отримує з дитинства, а тому не розуміє і не оцінює її, котра сприяє формуванню первинної інтоксикаційної потреби індивіда, схильності до пошукового наркотизму, поступово трансформується у патологічну потребу, згубну звичку. Подолати таку потребу, схильність, звичку можна лише витіснивши хибну наркогенну програму. Головним у позбавленні людини наркогенної програми є відбір та використання у профілактичній роботі відповідної антинаркогенної інформації. Тому завданням соціального педагога є: продумати відповідну до віку дітей програму, профілактовані форми, донести до них відомості про згубні наслідки зловживань наркогенними речовинами; передати людині такі знання, які б формували у неї стійку позицію неприйняття наркотиків у будь-якому вигляді. Безперечно, здійснювати антинаркогенну пропаганду слід, обмежившись групами з відповідними рівнями наркогенної орієнтації.

Професійне використання інформації у здійсненні антинаркогенної пропаганди має відповідати вимогам, що обов'язково відображають особливості педагогічної профілактики адиктивної поведінки з урахуванням динамізму соціальної ситуації та особливостей об'єкта профілактики. Вони такі:

- 1) оперативний збір інформації, її особистісно-професійна оцінка та фахова інтерпретація;
- 2) ґрунтовний аналіз на основі використання широкого масиву емпіричних даних, теоретико-методологічного апарату;
- 3) методична адаптація інформацій на основі особистісної та психовікової диференціації;
- 4) оперативна діагностика готовності об'єкта профілактики до інформування (тип чутливості, рівень наркогенної орієнтації), індивідуальні та вікові особливості;
- 5) наукове обґрунтування та практична мотивація змістовно-методичного забезпечення інформування;
- 6) доцільна емоційна насиченість та сугестивність інформації, рефлексивність інформування;
- 7) поліфункціональність інформування.

Одним із факторів спонукання адиктивної поведінки г типові **реакції поведінки**.

У підлітковому віці поведінку особистості значною мірою визначають деякі типові поведінкові реакції (реакція емансипації, захоплення, групування з однолітками, опозиції, імітації, компенсації, реакція поведінки, що обумовлена формуючими сексуальними потягами підлітків).

Такі реакції можуть відігравати як роль умови, що підвищує інтерес підлітків до наркогенних речовин, так і перешкоджати адиктивній поведінці.

Реакція емансипації є наслідком намагань дитини звільнитися з-під опіки, керівництва, контролю, заступництва дорослих та ігнорування визначених дорослими правил поведінки, моральних норм, цінностей.

Якщо надзвичайно регламентований розпорядок життя підлітка відразу змінюється повною свободою, спостерігається особлива форма поведінки - своєрідний симптомокомплекс "отруєння волею", що є як особливо сприятливим у появі первинного пошуку наркотизму, тобто, намагань підлітка спробувати на собі дію усіх можливих психоактивних речовин.

Реакція групування з однолітками є найбільш істотною у визначенні поведінки підлітка. Це зумовлюється метою психологічного розвитку підлітка та визначається його прагненням мати відповідний статус серед однолітків. Щодо розвитку адиктивної поведінки, то таке наркогенне "знайомство" у неповнолітніх часто відбувається у компаніях однолітків і тісно пов'язане з реакцією групування.

Реакція захоплення є необхідною і характерною особливістю підліткового віку. Поява стійких позитивних захоплень сприяє різкому зменшенню вживання спиртних напоїв у старшому підлітковому віці.

Особливо протидіючим фактором є інтелектуально-естетичні "хоббі"; перешкоджають адиктивній поведінці і тілесно-мануальні

"хоббі", що пов'язані з прагненням особистості досягти фізичної досконалості. Хоча іноді тілесно-мануальні хоббі можуть підштовхнути до зловживання допінгами (2).

Найбільше адиктивній поведінці сприяє особливий вид "хоббі" - інформативно-комунікативний. Він є характерним для осіб, що віддають свій вільний час пасивному, бездумному спілкуванню з однолітками, обміну незначущою інформацією, що не потребує ґрунтовної інтелектуальної обробки. Саме це сприяє налагодженню контактів з асоціально-спрямованими групами однолітків, поведінка яких, як правило, характеризується різноманітними зловживаннями алкоголем та іншими токсичними речовинами.

Реакція поведінки, що обумовлена формуючими сексуальними потягами, сприяє схильності до зловживань та націлює вибір токсичної речовини на основі спрямованої поінформованості неповнолітніх. Вона тісно пов'язана з реакцією групування з однолітками, тому що саме однолітки виступають у ролі хибного джерела інформування.

Реакція опозицій може бути викликана надмірними вимогами до дитини, непосильними для неї навантаженнями, найчастіше пов'язаними з навчанням. Іноді така реакція поведінки є наслідком зменшення звичної уваги зі сторони рідних. Діапазон її виявлення - від прогулів у школі і втеч з дому до скоєння кримінальних вчинків і спроб самогубства. Основний мотив - бажання підлітка звільнитися від певних труднощів або повернути до себе увагу, навіть спекулюючи алкоголізацією чи видаючи себе за наркомана.

Реакція імітації виявляється у наслідуванні підлітком поведінки іншої особи чи образу. Прикладами для наслідування є, як правило, найбільш авторитетні особи серед товаришів або кумири молодіжної моди. Модель для наслідування обирається підлітком не самостійно, а диктується компанією чи референтною групою. До серйозних порушень поведінки, в тому числі і до адиктивної поведінки, реакція

імітації може призвести у тому випадку, коли для наслідування підлітком обирається негативний герой.

Реакція компенсації проявляється у тому, що власні негаразди в одній галузі підліток намагається компенсувати успіхами в іншій, де йому вдається завоювати авторитет однолітків. Така реакція поведінки може привести підлітка і в групу з асоціальними тенденціями, зокрема, генними.

Перераховані типові поведінкові реакції соціальному педагогу-психологу необхідно знати і обов'язково враховувати у ході розробки різноманітних тренінгових програм щодо формування комунікативних навичок, соціальної компетентності, закріплення схвалених конструктивних форм поведінки.

Негативна молодіжна субкультура - теж один із чинників адиктивної поведінки.

Субкультура - це досить стійкі ціннісно-нормативні комплекси в груповій свідомості, що заперечують більшість суспільно- прийнятих цінностей. Негативна молодіжна субкультура є сплетінням контркультурних утворень негативних традицій сімейно-побутового середовища, злочинного світу, ціннісних установок зарубіжної масової культури і модних молодіжних течій.

Мода може, з одного боку, актуалізувати і деактуалізувати дії традицій і звичаїв, в тому числі і негативного характеру, що довгий час існували в суспільстві. З іншого - може сприяти формуванню нових звичаїв і традицій молодіжного середовища, іноді негативних. Тому мода є короточасним нормативним утворенням, що досить чітко регламентує поведінку людей, для яких міжособистісне спілкування на рівні референтної групи набуває першочергового значення, а відступ від моди може сприяти ускладненнями у неформальному спілкуванні (5).

Молодіжна субкультура формується на певному етапі розвитку суспільства, відображає відповідні рівні ускладнення і диференціації суспільного життя та соціальної культури. Цим пояснюється

наявність в сьогоднішній субкультурі елементів, які не тільки чітко вказують на відмінності від загальнолюдської культури, але й протиставляються їй в надзвичайно важливих аспектах, зокрема, нетрадиційному ставленні до людського життя.

Пояснюється це наявністю такого ступеня самотності, вітчуження, несумісності з тим, що відбувається навколо, в результаті чого втрачається не тільки почуття співпереживання, емпатії, а й почуття самозахисту (8).

Для розуміння процесів наркотизації, алкоголізації як елементів НМС важливою і необхідною є концепція мікросоціальної залежності вибору моделі поведінки під впливом внутрішньогрупових стереотипів.

Дослідження показують, що при перших спробах вживання наркотичних речовин, алкоголю більше ніж 80 % опитаних відчують відразу або байдужість; з часом суб'єктивна картина значно змінюється, і вже більше ніж 90 % опитаних розповідають про приємні відчуття у стані сп'яніння (8).

Таку зміну "порогу" чутливості пов'язують з впливом референтної групи, з культивуванням ейфорії, що досягається особливою емоційною заражуваністю, піднесенням в період підготовки та очікування випивки чи наркотизації. Мова йде про мікросоціальну залежність, що передує стадії залежності у медичному розумінні цього поняття. Відчуття наркотичного сп'яніння, що з'являється у наркомана, коли той знаходиться в оточенні собі подібних ще до того, як вжита наркотична речовина, фахівці називають "контактним кайфом" і пов'язують його з механізмами умовно-рефлекторних реакцій.

У зв'язку з цим соціальному педагогу доцільно знати, враховувати і використовувати у профілактичній роботі інформацію про існування відповідних молодіжних угруповань з наркогенною спрямованістю молодіжної субкультури: "панки", "хіпі", "металісти", "попери", "брейкери", "рокери", "неонацисти", "фанати" та ін.

Стрес та інформаційні перевантаження спонукають також до адиктивної поведінки.

Стресові стани у людини розвиваються у відповідь на різноманітні екстремальні впливи - стресори.

Криза суспільства і ті соціально-економічні умови, в яких сьогодні живе людина, збільшують кількість екстремальних впливів на неї і ставлять особистість в особливі умови виживання. Ситуації емоційних перевантажень, коли людина не справляється з завданням, не встигає приймати правильні рішення у потрібному темпі при високому рівні відповідальності за їх наслідки, призводять до змін в психічних процесах, емоційних зрушень, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушень рухової та мовної поведінки тощо. Особливо схильні до емоційних та інформаційних перевантажень неповнолітні в зв'язку з недостатньою зрілістю їх емоційно-вольової сфери. Саме у підлітковий період, коли людина переживає кризу перебудови особистості, формування власного "Я", найбільш характерним для підлітка є пошук сенсу життя, місця у суспільстві, спроби знайти нові стереотипи поведінки. У цей період особливо небезпечним є знайомство підлітка з наркотиками. Адже здатність наркотичних речовин послаблювати нервові напруження, відволікати від роздумів про реальність, невирішеність проблеми, може міцно привернути підлітка до наркотизації як до найбільш ефективного способу "подолання" труднощів.

Незнанням і нерозумінням підлітком своїх сил і можливостей, відсутністю власних навичок самоаналізу пояснюється його неспроможність критично ставитись до себе у складних непередбачуваних ситуаціях. Саме це і є основою психологічного механізму насильницької, агресивної та злочинницької поведінки деяких молодих людей.

Практика засвідчує, що значна кількість молодих людей сьогодні орієнтують себе на негативну психологічну установку

гедоністичного спрямування - знаходити задоволення у випивках, палінні, наркотиках. У зв'язку з цим, для соціальних педагогів та інших фахівців першочергового значення набуває питання формування позитивної життєстійкості особистості. Це допоможе:

- розширити знання людини про оточуючий світ;
- особистості, що розвивається, - відкрити для себе свій організм і його взаємозв'язок з природою;
- молодій людині - зрозуміти власну людську сутність та визначити своє місце у суспільстві;
- навчити молодь уникати передозування інформації шляхом відокремлення головного від другорядного, вагомого від несуттєвого;
- навчити людину раціонально використовувати час, звільнивши місце для роздумів і розумної оцінки важливості і значущості подій, власної поведінки, особистісного вибору;
- виховувати уміння особистості правильно визначити власні можливості і володіти собою в будь-якій ситуації;
- озброїти молодь навичками правильної оцінки події, що відбувається;
- виховувати у людини вміння раціонального вибору доцільних шляхів вирішення складних життєвих ситуацій соціально виваженими способами.

Формуванню позитивної життєстійкості особистості найбільш ефективно могла б сприяти розробка і впровадження різноманітних інтегрованих навчально-виховних курсів і програм: "Основи психічного виховання навичок безпечної поведінки" (стосовно до алкоголю, наркотиків), "Рости здоровим, берегти себе", "Культура поведінки". "Культура життєвого самовизначення", "Психічне здоров'я", "Фізичне здоров'я", "Спілкування", "Людина і світ" та ін.

Незайнятість, відсутність стійких пізнавальних інтересів особистості як чинник, що сприяє адиктивній поведінці.

Інтереси є мотивами певного виду пізнавальної діяльності особистості. Вони визначають відповідне емоційне забарвлення процесів пізнання і розуміння нею оточуючої дійсності, окреслюють загальну особистісну спрямованість. Соціально виправдані інтереси, потреби, життєві орієнтації особистості визначають її уміння раціонально використовувати свій вільний час. Інтелектуальна обмеженість, бідність інтересів, невміння і небажання працювати, призводять до ситуацій, коли людину не влаштовують соціально виважені форми дозвілля, культурного спілкування, самовдосконалення. Тому відсутність стійких інтересів, незайнятість, бездіяльність особистості можуть спонукати до безглузлого відпочинку, нудьги та викликати у людини серйозні відхилення у соціальній поведінці, хіби в її установках, психічний розлад. За даними досліджень, відсутність стійких інтересів фіксувалась у 97,2% хворих гашишизмом, 66 % - опіоманією, 80 % - полінаркоманією.

Результати опитування молодих людей віком від 15 до 25 років, які мають досвід адиктивної поведінки, засвідчують, що 50% респондентів не цікавляться навіть музикою, не спілкуються з друзями, 9 з 10 - не відвідують дискотек. Тобто, констатується ситуація відмирання усіх нормальних, природних потреб віку (8).

Соціальному працівникові, практичному психологові, вчителю-вихователю слід пам'ятати про існуючий взаємозв'язок незайнятості особистості, відсутності її стійких інтересів з типовими реакціями поведінки - "хоббі", гуртування з однолітками та деякими індивідуально-типологічними особливостями особистості - цікавості до "забороненого" плоду, бажання вийти за межі соціально окресленої ролі тощо. Бездіяльність, незайнятість, відсутність стійких пізнавальних інтересів є тією умовою, що виконує роль першопоштовху у появі бажання підлітка заповнити наявну порожнечу чимось незвичайним.

У зв'язку з цим у контексті анулювання дії умови незайнятості, відсутності стійких пізнавальних інтересів особистості доцільними можуть бути:

а) діагностика інтересів, пізнавальної сфери людини;

б) поліпшення соціалізації особистості шляхом включення її в інтелектуальну, соціокультурну, розважальну та іншу альтернативну діяльність.

Таким чином, діяльність соціального педагога під час здійснення ним профілактики адиктивної поведінки має передбачати систему таких корекційно-виховних заходів, які б спрямовувались на діагностику умов і факторів наркогенного "ризик" та попередження таких їх згубних поєднань, які відіграють роль детермінант адиктивної поведінки людини.

На основі термінології Всесвітньої організації охорони здоров'я у визначенні типів профілактики та особливостей об'єкта профілактичного впливу можна виділити такі типи педагогічної профілактики:

Первинна педагогічна профілактика, яка передбачає виховання антинаркогенної спрямованості особистості, її морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозицій наркогенних речовин. Завданнями первинної профілактики можуть бути, зокрема для молодшого шкільного віку:

- формування моральних понять, пов'язаних з почуттям бережливого ставлення до себе, відповідальності за власні вчинки;
- виховання вміння усвідомлювати себе частиною природи, розуміти власні можливості;
- формування уявлення про позитивний та негативний досвід людської поведінки у ставленні до самого себе та інших людей;
- формування необхідних загальних та специфічних

психологічних понять та навичок, що є основою формування морально-психологічної стійкості людини;

- попередження ранніх проявів неправильного уявлення дитини про деякі шкідливі звички.

У роботі з підлітками слід звернути увагу на вирішення таких завдань:

- виховання правильного розуміння природи наркотичних речовин, особливості їх впливу на ЦНС людини, віддалених наслідків впливу на організм;
- формування поняття про морально-психологічну стійкість особистості як основу здорового способу життя;
- виховання культури потреб, бажань, захоплень підлітків;
- формування поняття про норми моралі у вихованні власної стійкості до деяких антиособистісних захоплень - паління, пияцтва, наркоманії, токсикоманії;
- виховання критичного ставлення до деяких атрибутів НМС;
- виховання свідомого бережливого ставлення до свого здоров'я, власного організму, формування вміння раціонально використовувати його психологічні можливості;
- стимулювання саморегуляцій власних психо-фізичних можливостей особистості шляхом її включення в позитивну альтернативу фізичних та психологічних випробувань, загартування, тренінгу;
- формування науково обґрунтованих уявлень про анатомо-фізіологічні та психологічні зміни, що відбуваються в організмі у ситуаціях стресу, інформаційних перевантажень, аутотренінгу, самопсихотерапії, умінь самоконтролю та самооцінки у поведінці;
- формування основ моральних звичок індивідуальної поведінки та прийняття рішення у ситуаціях можливих зловживань наркотичними речовинами.

Робота зі старшокласниками потребує вирішення не менш складних завдань:

- формування досвіду антинаркотично спрямованої поведінки учнів, імунітету до негативного впливу пронаркотичної інформації та антиособистісно спрямованих форм поведінки;
- формування чітких уявлень старшокласників про значущість власного життя, психо-фізіологічні можливості організму, наслідки впливу наркотичних речовин;
- створення умов для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її включення в позитивну альтернативну діяльність;
- формування чітких наукових понять про природу наркогенних речовин, біохімічні механізми їх впливу на організм; наукове розуміння станів наркотичної та алкогольної ейфорії, абстинентного синдрому тощо;
- формування психологічної готовності особистості до спілкування у ситуаціях можливої алкоголізації та наркотизації;
- виховання правильних уявлень особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі зловживанням наркогенними речовинами.

Реалізація визначених завдань здійснюється шляхом антинаркогенної освіти у процесі вивчення навчальних дисциплін на основі включення до змісту навчального курсу відповідної антинаркогенної інформації та у соціально-виховній роботі.

Основними завданнями вторинної профілактики є:

- 1) визначення рівня інформованості учнів про дію наркогенних речовин на людський організм та наслідки їх вживання;
- 2) вивчення можливих умов та факторів, що сприяють розвитку схильності до адиктивної поведінки;

- 3) виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості, що передують проявам адиктивної поведінки;
- 4) вивчення виявлених умов і факторів "наркогенного ризику", станів, що передують наркотизації, і на цій основі визначення осіб групи "ризик";
- 5) діагностика мотивів адиктивної поведінки учнів;
- 6) визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу компонентів у структурі особистості учня (рис характеру, особливостей темпераменту, інтересів тощо).

Визначені завдання зумовлюють пошуки і вибір різноманітних методів психолого-педагогічної діагностики та перелік основних заходів вторинної профілактики:

- 1) вивчення особових справ учнів, включаючи довідку про стан здоров'я;
- 2) знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату;
- 3) бесіди з іншими вчителями-предметниками;
- 4) спостереження за поведінкою учня на уроці та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, ставлення до навчання, праці, однолітків, близьких, батьків, до себе; участь у суспільному житті класу, школи; навички культури поведінки;
- 5) організація безпосереднього спілкування з учнями;
- 6) спостереження за учнем групи "ризик" у соціально-значущих ситуаціях тощо.

Третім типом педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів є система заходів, спрямованих на корекцію поведінки дітей і підлітків, їх переорієнтацію, а також реабілітацію хворих алкоголізмом і наркоманією. Здійснюється на основі результатів організаційно-аналітичних заходів вторинної профілактики.

Завданнями третинної профілактики можуть бути:

- на основі виявлених груп "ризик" здійснювати

індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних соціально-психологічних, педагогічних засобів;

- створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки людини умов соціального оточення, психологічного клімату, психологічного самопочуття тощо.

Запитання і завдання для самостійної роботи

Завдання № 1

Опрацювати рекомендовану літературу та підготуватись до співбесіди з таких питань:

1. Психолого-педагогічна діагностика наркотизму неповнолітніх: суть і завдання.
2. Які методи діагностики відхилень у поведінці людини можна використати для діагностики її схильності до адиктивної поведінки?
3. Які проблеми у діагностичній діяльності соціального педагога-психолога Ви могли б назвати? Чим вони зумовлені?
4. У чому бачите можливості співпраці соціального педагога, вчителя, лікаря-нарколога, представників правоохоронних органів щодо діагностики адиктивної поведінки молоді.

Завдання № 2

Опрацювати перераховану далі літературу і вибрати найдоцільніші, на Ваш погляд, методики психолого-педагогічного вивчення можливих умов і факторів наркогенного "ризик".

Література для опрацювання

1. Личко А.Е. Подростковая наркология. Руководство. - Л.: Мед., 1991.
2. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. - М., 1996.

3. Педагогическая диагностика в школе /Под ред. Кочетова - Минск: В. школа, 1997.
4. Практическая психология в тестах. - М., 1998.
5. Ранняя диагностика психических заболеваний / Под ред. В.М.Блейхера-К.: Здоровье, 1989.
6. Степанов В.Г. Психология трудных школьников //Руководство практического психолога. - М, 1996.
7. Диагностика межличностных отношений в семье. / И.Слободянюк и др. - Винница., 1997.
8. Психолого-педагогічне вивчення особистості школяра та учнівського класу /Уклад. В.О. Скрипченко. -К.:вид. Держ. иед. університет ім. Драгоманова, 1996.

Завдання № 3

Опрацювати рекомендовану далі літературу, відібрати приклади ситуацій адиктивної поведінки молоді та зробити їх психолого-педагогічний аналіз з метою визначення чинників, що спонукали таку поведінку.

Література для опрацювання

1. Битенский В.В. Наркомания у подростков. - К., 1989.
2. Буянов М.И. Размышления о наркомании. - М., 1990.
3. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. - М., 1988.
4. Левин Б.М., Левин М.Б. Наркомания и наркоманьи. - М., 1991.
5. Левин Б.М., Левин М.Б. Не оступись. - М., 1988.
6. Лиханов А. Драматическая педагогика: очерки конфликтных ситуаций. - М., 1990.

Завдання №4

На основі виконання завдання № 3 охарактеризувати особливості педагогічного спілкування соціального працівника з особами групи наркогенного "ризик" та розробити можливий

варіант заповідей "Особливості педагогічного спілкування соціального працівника з особами групи наркогенного "ризик".

Література

1. Алемаксин М.А. Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников. - М.: Просвещение, 1980.
2. Битенский В.С. и др. Наркомания у подростков. - К.: Здоровье, 1989.
3. Буянов М.И. Размышления о наркомании. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1990.
4. Игошев К.Е., Миньковский К.М. Семья, дети, школа. Библиотека для родителей. - М.: Юридическая литература, 1989.
5. Коган М.С. Философия культуры становления и развития: Учебное пособие для студентов вузов. - Санкт-Петербург, 1995.
6. Комсов Д.В. Предупреждение вредных привычек у школьников. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1984.
7. Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1989.
8. Левин Б.М., Левин М.Б. Наркомания и наркоманьи. Книга для учителя.-М.: Просвещение, 1991.
9. Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология. - Л., 1991.
10. Оржехівська В.М. Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок - К.: ІСДО, 1995.
11. Максимова Н.Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками: Методические рекомендации. - АПН України. Институт психологии. - К., 1997.
12. Психологические аспекты профилактики алкоголизма и наркомании среди подростков: Методическое пособие. - К.: ИСНО, 1995.

13. Фицула М.М. Правове виховання учнів: Навчально-методичний посібник. - К.: Освіта, 1997.
14. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Орієнтована програма для педагогічних навчальних закладів України /В.М.Оржехівська. - К.: ІЗМН, 1996.
15. Козир М.К., Шость Н.В. Організація правового виховання неповнолітніх у закладах освіти: Навчально-методичний посібник. - Х., 1996.
16. Кобзар Б.С., Петухов Е.І. Запобігання відхиленням у поведінці школярів.-К.: Вища школа, 1992.

§2. Методика використання ігрових технік в соціальній вуличній роботі

Потреба формування соціально-активної особистості, спрямованість соціально-педагогічного процесу на її розвиток спонукають до життя нові нестандартні форми педагогічної взаємодії. Однією з таких форм є гра як засіб розвитку творчої особистості дитини чи молодої людини. Специфіка гри як одного з провідних видів діяльності дозволяє використовувати ігрові техніки як істотний та впливовий профілактичний засіб соціальної роботи. Ця специфіка полягає у свободі дій, абсолютній зануреності учасника гри, підкоренні його певним правилам, наявності особливих групових стосунків і емоційної забарвленості.

Психолого-педагогічна література дає широкий спектр відповідей на питання, в чому і як взаємодіє ігрова діяльність і процес соціалізації особистості. Дидактичні аспекти ігрової діяльності вивчались у працях Л.О.Венгер, О.Е.Селецької, Д.М.Узнадзе та інших. Рекомендації щодо використання гри в системі виховної роботи школи запропоновані в дослідженнях Н.П.Анікеєвої, З.А.Веселої, О.С.Газмана, Р.М.Миронової, О.Л.Немежанської, В.М.Терського, С.А.Шмакова та інших.

Н.Я.Безборода, А.Б.Добрович, В.В.Петрученко, В.Р.Прауде, М.Л.Смульсон та інші розглядали питання використання гри з метою діагностики і психокорекції міжособистісних стосунків, окремих якостей творчої особистості. В працях Д.Б.Менжерицької, Є.М.Мшкіна, Б.П.Нікітіна, О.Ю.Приходько, О.Я.Савченко, А.М.Тютюнникова та інших висвітлені різні аспекти використання ігор у навчально-виховному процесі сучасних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Проте, аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем застосування гри з метою розвитку особистості дозволив нам побачити, що недостатня увага приділяється обґрунтуванню і практичному застосуванню ігор, які доцільно було б використовувати в практиці соціальної роботи.

Специфіка ігрової діяльності в системі соціально-педагогічної роботи полягає, на наш погляд, в профілактичній, превентивній спрямованості гри як засобу організації змістовного дозвілля, запобіганні асоціальній діяльності дітей та підлітків. Метою таких ігор може бути як безпосередній розвиток якостей особистості, так і демонстрація творчого стану учасників, їх позиції і можливих (навіть віддалених) перспектив розвитку. Програвання певних ситуацій, залучення учасників гри до ситуації вибору є реальним шляхом розвитку творчої особистості, а саме таких її якостей, як: творчий інтерес, допитливість, бажання пізнати себе, впевненість у своїх силах, творчий оптимізм тощо. Наявність цих показників є характерною ознакою творчої діяльності. Гра є одним з інструментів в арсеналі соціального працівника у процесі розв'язання проблеми організації життя виховного колективу ще й тому, що її можна застосовувати з метою діагностики, психокорекції міжособистісних стосунків. Крім того, гра сприяє духовному і фізичному звільненню, зняттю напруги, посиленню відчуття радості від подолання певних труднощів, перешкод. А.С.Макаренко вважав, що в дитячому колективі повинна бути "постійна бадьорість, ніяких похмурих

облич, ніяких кислих виразів, постійна готовність діяти, радужний настрій, саме мажорний, веселий, бадьорий настрій". Під час гри людина відчуває насолоду від вільного прояву своїх здібностей. Ця ситуація ігрової творчості, що неодноразово повторюється, закріплюється і створює певний "творчий ключ", яким кожний соціальний працівник може користуватись у своїй діяльності. "Творчий ключ", на нашу думку, — це вміння свідомо, енергійно, в будь-який час діяльності вмикати внутрішні резерви, стимулювати творче самопочуття, оптимізм.

Досвід застосування ігрових технік в соціальній вуличній роботі дозволяє нам запропонувати таку класифікацію ігор:

1.3а напрямом виховних дій (музичні, танцювальні, інтелектуальні).

2.3а видами інвентаря, який використовується (естафети, настільні, аукціонні та ін.).

3.3а ставленням до творчості (репродуктивні, конструкторські, новаторські).

Головною умовою успіху застосування ігор в соціальній роботі є активне залучення учасників не лише до самого процесу програвання, а й до процесу створення гри, її народження. Тому по відношенню до створення нового, оригінального, ми пропонуємо таку класифікацію ігор:

- ігри, в яких відчувається нестача інформації;
- ігри, умови яких потребують доповнення;
- ігри, де визначено лише сюжет;
- ігри з суперечностями у змісті;
- ігри з запланованими помилками у змісті (з метою виправлення помилок учасниками);
- ігри за запланованим сюжетом і умовами, де оцінки, результати визначають учасники.

Для організації ігрової діяльності в умовах вулиці соціальний працівник має:

- 1) знати соціальну ситуацію в районі, мікрорайоні (діагностувати її, вміти оцінювати, визначати об'єкти соціального впливу, вміти визначати місце проведення вуличної роботи та масових соціальних форм роботи, вміти залучати та добирати до проведення соціальних заходів на вулиці молодь, волонтерів, представників громадськості, педагогів та ін.);
- 2) знати специфіку і технології організації та проведення соціально-педагогічної роботи на вулиці (визначати мету, зміст діяльності, добирати відповідні форми та методи; вміти прогнозувати результат та післядію; організовувати роботу з різними категоріями населення);
- 3) знати специфіку спілкування з різними категоріями клієнтів вуличної соціальної роботи (вміти знаходити спільну мову з дітьми та молоддю різного віку та різної соціальної орієнтації; вміти передбачати появу конфліктних ситуацій, запобігати їх розвитку; вміти здійснювати комунікативну атаку та самопрезентацію, активізувати процес спілкування під час творчої взаємодії);
- 4) знати основні правила безпеки життєдіяльності для роботи в умовах вулиці (вміти приймати оптимальні рішення в неочікуваних та екстремальних ситуаціях, надавати першу медичну допомогу, вміти залучати представників відповідних організацій (міліція, пожежники тощо) та громадськості з метою запобігання появі нещасних випадків під час проведення роботи на вулиці та проведення масових форм соціальної вуличної роботи).

Під час проведення гри в умовах вулиці соціальний працівник-ігротехнік знайомиться з технологією оволодіння навичками ігрової діяльності. У практиці соціально-виховної роботи можна визначити такі психолого-педагогічні умови застосування гри:

1. Визначення творчого потенціалу гри. Ігротехнік повинен уявляти доцільність даної гри для певного періоду розвитку

особистості дитини чи молодій людині. Крім того, потрібно усвідомлювати, на розвиток яких показників, якостей особистості може бути спрямована ця гра. При цьому варто враховувати, що гра може бути добре відомою, а може бути і абсолютно новою для вихованців.

Наприклад: гра "Лист". Для молодших підлітків. Кількість учасників - 15-30. Час проведення — організаційний період роботи. В центрі кола гравців — ведучий. Його завдання — знайти де, в якому місці відбувається передача "листа". Починає гру один з вихованців. Він голосно каже: "Я надсилаю листа... (називає ім'я)". При цьому він (непомітно для ведучого) робить який-небудь жест, рух, який повторюють ланцюжком гравці. Завдання ведучого зупинити цю "передачу листа". Якщо ведучий вірно помітив, де і яким сигналом передавався лист, він стає у коло, а ведучим стає той, кого він помітив. Гра повторюється. В процесі цієї гри учасники краще знайомляться, пізнають один одного, виявляють товариське відношення до дій інших.

2. Визначення місця і часу проведення, кількості учасників, що залежить від умов проведення та творчого характеру гри.

Наприклад, добре відома гра "Вожатий, вожатий..." може бути цікавою, якщо гравці внесуть власні зміни в умови і хід гри. Але головною вимогою залишається пошук зручного майданчика для цієї гри, бажано з м'яким ґрунтом. Тому що ця гра загрожує падінням для дитини, що є дуже небезпечним для її здоров'я.

3. Забезпечення комфортності і природності гри. Гра має бути бажаною, зручною і приємною для учасників. Бажано, щоб вона була органічно пов'язана з тематичним періодом чи змістом попередніх форм роботи. Вона не повинна несподівано, невмотивовано починатись і закінчуватись. Добре, коли гра має творчу післядію — нову гру чи іншу форму роботи.

Наприклад, під час проведення Свята закоханих волонтери допомогли підліткам інсценувати казку-скспромт. І в результаті, як

післядія, було запропоновано проведення конкурсу на кращий текст для казки-експромту.

4. Урахування вікових та анатомо-фізіологічних властивостей учасників гри. Виконуючи завдання щодо формування та розвитку особистості школяра, ігротехнік повинен чітко уявляти вихідні можливості учасників гри. Тобто, ще до початку гри він має продіагностувати рівень сформованості тих якостей, що потребують розвитку.

Наприклад, ігротехнік може запропонувати підліткам гру за участю різностатевих творчих груп. Але хлопці та дівчата можуть відмовитись від участі в грі, якщо це перша гра, коли вони мають співпрацювати в одній творчій групі. Тому ігротехнік ще до початку гри повинен з'ясувати це питання шляхом опитування чи спланованої виховної педагогічної ситуації.

5. Захист людської гідності, морального самопочуття кожного учасника гри. Організатор гри повинен проаналізувати її вплив на свідомість, емоційні враження дитини чи підлітка. Потрібно співставляти емоційну навантаженість гри з денним режимом школяра і моральною ситуацією, що склалася в колективі. Якщо в результаті гри хоч одна дитина залишається ображеною, важко казати про ефективність такої соціально-виховної діяльності.

Прикладом може бути відома гра "Потічок". Для забезпечення творчого характеру гри ведучий, що обирає пару показує рухи, які під музику повторює весь "потічок" учасників.

Можна ускладнити умови гри так, щоб вона була цікавою навіть для старших підлітків. Але в цій грі є один нюанс, що рідко враховується ігротехніками. В "струмочку" завжди є діти, яких рідко обирають. Вони стоять в першій парі і спостерігають з сумом за грою інших... Тому організатор гри повинен обов'язково взяти участь у цій грі, щоб обрати саме цю дитину. Потім, коли хтось з дітей обере ігротехніка, дитина сама отримає можливість пограти. Крім того, ця гра — чудовий експеримент для вивчення міжособистісних стосунків у колективі.

6. Визначення місця ігротехніка під час проведення гри. Його роль і місце буде мінятись залежно від рівня сформованості якостей особистості учасників гри, їх віку, часу сумісної діяльності. Але якщо на початку роботи ігротехнік займає місце керівника, інструктора, судді, то поступово він повинен стати радником чи просто спостерігачем. Хоча окремі ситуації під час гри можуть примусити соціального педагога змінити рольову позицію, взяти керівництво грою на себе. Зауважимо, що є одна група ігор, де участь ігротехніка небажана. Це інтелектуальні ігри. Зрозуміло, що рівень обізнаності, освіченості організатора ігрової діяльності повинен бути значно вищим за вихованців і тому це змагання не на рівних. Але, якщо гра побудована як змагання творчих груп, і є можливість приєднати до кожної групи дорослого "радника", — ігротехнік може сміливо брати участь у такому змаганні.

7. Цілеспрямоване поширення прав учасників гри. Спочатку за школярами закріплюється право вибору гри: її назви, сюжету. Потім, учасники гри повинні усвідомити, що вони мають право змінити умови гри, модернізувати її, закласти в старі умови новий зміст. Вищим проявом розвитку творчої активності гравця є бажання створити свою власну гру від початку до кінця.

Наприклад, діти молодшого шкільного віку грають в "Театр".¹ і початку гри її умови, розподіл ролей пропонує ігротехнік. Потім діти виявляють бажання ввести нові ідеї в умови гри і ввести нових дійових осіб (білетера, працівника гардеробу, гримера). На цьому етапі гри акторами можуть виступити старші підлітки, саме вони можуть підготували виставу для малюків. Через кілька тижнів молодші школярі можуть виявити бажання самостійно поставити виставу за власним сценарієм і показати її в дитячому садку. На цьому прикладі ми бачимо, що гра пройшла шлях від репродукції за готовим сценарієм до самостійної творчої діяльності дітей та підлітків. Потрібно додати, що ювсім необов'язковим є залучення

кожної дитини до участі в грі. Навіть стороннє спостереження за діями активного творчого колективу, радість за успіхи інших поступово буде стимулювати бажання взяти участь у грі, приведе до активної дії.

Означена технологія проведення гри вимагає від соціального працівника-ігротехніка постійного контролю за процесом створення, проведення і аналізу ігрової діяльності. Нами були розроблені *психолого-педагогічні умови організації* гри в процесі соціально-педагогічної діяльності, а саме:

- зацікавлення гравців метою, змістом, структурою гри;
- забезпечення дітей та підлітків необхідним обладнанням для удосконалення відомих ігор чи для створення нових;
- привчання учасників до контролю, корекції, саморегуляції дій. під час гри;
- залучення гравців до створення різних творчих мікрогруп, об'єднань під час проведення гри;
- використання змагання як засобу стимуляції творчої активності гравців;
- створення атмосфери морального захисту кожної дитини;
- внесення в кожен гру елементів романтики, загадковості, несподіваності;
- сприяння можливості реалізації організаторських, комунікативних та інших здібностей як організатором гри, так і гравцями;
- визначення ігротехніком свого місця в кожній грі (учасника, члена журі, інструктора) таким чином, щоб не заважати виявленню певних якостей особистістю дитини чи молодшої людини;
- застосування ігор, складність яких змушує учасника "підтягувати" рівень своїх можливостей до найвищого.

Особливого значення у вирішенні проблем профілактики девіантної поведінки набуває процес організації вуличної ігрової

діяльності і підготовки вуличних ігротехніків. Ігротехник виступає членом бригади по проведенню вуличної ігрової роботи. Організація ігрової діяльності на вулиці має певну специфіку:

- ^в значно підвищуються вимоги до гарантованості безпеки дітей та підлітків (перш за все, при організації ігрової діяльності на вулицях великого міста та на асфальтованих майданчиках, спортивних ігор, ігор-естафет та ін.);
- коло гравців змінюється, що вимагає від ігротехніка постійної імпровізації, мобільності дій;
- організатор вуличної ігрової діяльності має бути готовим до втручання (інколи небажаного) в хід гри представників різних соціальних груп;
- вибір ігор багато в чому визначається погодними умовами;
- вулична ігротека передбачає наявність великої кількості яскравого інвентаря, обладнання;
- вулична ігротека може відбуватись водночас на кількох майданчиках, тому потребує більшої кількості ігротехніків;
- зміст, процес проведення такої ігротеки має бути спрямованим на залучення дітей та молоді до подальшої сумісної суспільно-корисної діяльності, на пропаганду здорового способу життя.

Окреме місце в діяльності ігротехніка належить *індивідуальним іграм* чи іграм з обмеженим колом учасників. Основними ознаками цих ігор є постійний довготривалий контакт організатора гри і вихованця, відсутність стимуляції за допомогою інших учасників змагання, можливість мати високу оцінку і визнання своєї діяльності з боку оточуючих. Всі ці проблеми має вирішувати організатор гри. У процесі індивідуальної роботи ігротехник може залучати батьків, осіб з кола найближчого оточення дитини до участі в іграх, і, по можливості, самому брати в них

участь. Серед ігор, що спрямовані на розвиток якостей особистості школяра, окреме місце займають *ігри в системі комунікації*. Означені ігри спрямовані не лише на розвиток комунікативних якостей, а й на формування таких рис особистості як: творчий інтерес, бажання пізнати себе, сміливість, самостійність, ініціативність, незалежність поведінки, повага до інших, емпатійність, терпляче ставлення до оточуючих, цілеспрямованість, вміння довести почату справу до кінця, почуття гумору, спостережливість, енергійність, товариськість, самовідданість, гордість, почуття прекрасного, і, головне, — задоволення від процесу творчості. Нами розроблена група таких ігор, через які можна вирішити цілу низку завдань по розвитку здібностей та умінь особистості, а саме: асоціативності, образності мислення; уміння цінувати мовне звернення/цінувати мовну інформацію; виявляти мовну фантазію; робити мовні сюрпризи та компліменти; здійснювати комунікативну допомогу; адекватно сприймати та передавати емоційний стан; володіти невербальними засобами передачі інформації та емоцій. Наведемо приклади:

Відповідає сусід

Учасники гри сидять в колі, ведучий — в центрі. Звертаючись до когось з учасників, він пильно дивиться в очі і задає різні запитання. Наприклад: "Який сьогодні день?", "Твоя улюблена пора року?" і т.ін. Відповідати на запитання повинен не той, до кого звертаються, а його сусід, що сидить, наприклад, ліворуч.

Хорове читання

Один з учасників гри відходить. Всі останні маленькими групами (по 3-4 особи) розбивають відомий дитячий вірш на слова. Кожна група бере собі по слову. Коли учасник повертається, за командою ведучого кожна група голосно кричить лише своє слово. Учасник повинен здогадатись, який саме вірш був використаний.

Банка

Учасники гри уявляють собі велику скляну банку (3 літри). Обирають якусь літеру, наприклад, К. Ланцюжком називають слова,

що починаються з цієї літери і можуть увійти до банки. Наприклад: калоса, кактус, канарка, камбала, карта, клубок, картопля, кнопка, комашка... Гра триває до того часу, доки не закінчаться пропозиції, чи не "заповниться" банка.

Відгадай слово

Ведучий гри пропонує першу букву слова. Учасники намагаються здогадатись і звертаються до ведучого з питанням, що містять в собі категорію. Ведучий повинен здогадатись, що має на увазі учасник і відхилити пропозицію. Якщо хтось з учасників задав важке запитання, ведучий називає другу літеру і т.д. Наприклад, загадане слово "каштан". Ведучого питають: "Це якась тварина?". Він відповідає "Ні, це не коза". Далі: "Це предмет одягу?". Відповідь — "Ні це не капелюх". Після цього відгадується третя, четверта літера... Гра триває, доки хтось з учасників не відгадає слово.

Протилежності

В грі беруть участь дві команди. Обирається якийсь предмет, явище, подія. Одна команда повинна називати позитивні якості цього предмету, а друга — негативні. Виграє та команда, яка знайде більше ознак цього предмету. Наприклад, мова йдеться про шубу. Перша команда каже: "Шуба — це красиво!". "Але дуже дорого" — відповідає друга команда і т.ін...

Компліменти

Гра потребує попередньої підготовки. Члени колективу пишуть компліменти один другому. В компліментах можна описувати як зовнішність, так і позитивні моральні риси. Але в записці не вказується, кому саме адресовано цей комплімент. Після того, як всі компліменти зібрані, починається гра. Ведучий попереджає учасників, що головна умова гри — не відмовляти нікому в компліменті. По черзі зачитуються компліменти. Ведучий питає, кому можна зробити такий комплімент. Завдання ведучого — хвалити тих членів групи, про яких забувають, нікого не залишати без компліменту.

Світська бесіда

Бере участь 3-5 учасників. Ведучий для кожного з учасників знаходить "роль". Це можуть бути казкові персонажі, видатні діячі минулого чи сьогодення. Наприклад: Цезар, Крокодил Гена, Змій Горинич, Людовік XIV і т.п. Кожному з учасників називають всіх, але приховують його власне "обличчя". Завдання для всіх учасників - вести світську бесіду, під час якої намагатись підказати один одному його роль.

Емоційні сходинки

Бере участь 6 осіб. Ведучий роздає картки, на яких написано певний емоційний стан. Наприклад: "смуток", "горе", "спокій", "радість", "безмежне щастя". За хвилину всі учасники повинні відобразити "свій" емоційний стан. Працює контролер, який розставляючи учасників, створює певні "емоційні" сходинки. Потім зіставляється надпис на карточці і місце учасника.

Зустріч

Для участі потрібні 3-4 пари. Учасники кожної пари уявляють, що знаходяться з різних боків товстої скляної перегородки. Половина учасників отримують картки, на яких позначені місце і час зустрічі. Наприклад: "О 13⁰⁰ біля зоопарку." чи "О 14⁰⁰ біля лялькового театру". Один з членів пари, користуючись пантомімікою, повинен передати цю інформацію, а другий — сприйняти.

Демонстратор

Для гри потрібні два учасники. Один грає роль відвідувача ресторану, другий — офіціанта. "Клієнт" повинен показати, чого б він бажав, а офіціант повинен (також користуючись пантомімічними засобами) відповісти, що цього сьогодні в меню немає, але він може запропонувати... Цей діалог може відбутись і в музичному магазині між покупцем і продавцем.

Що? Де? В кого?

Один з учасників залишає групу. Знаходять якусь цікаву річ, яку ховають біля когось з учасників. Коли ведучий повертається,

він задає по черзі три запитання: "Що? Де? В кого сховано?" Для відповіді можна обрати любого з членів групи. Той повинен показати, користуючись пантомімікою, відповідь. Так, доки річ не знайдуть.

Мандрівка

Один з учасників групи грає роль мандрівника. Учасники задають йому питання: "В якій ти зараз країні? Па якому транспорті ти їдеш? Які там тварини?" і т.п. "Мандрівник" показує це все, а учасники потім порівнюють свої враження від демонстрації з відповідями.

Другим варіантом проведення цієї гри може бути мандрівка на машині часу, коли мандрівник потрапляє у минуле і за допомогою рухів, міміки демонструє одяг, зброю, транспорт того часу, в який він "потрапив".

Асоціації

Це невербальний варіант досить відомої у психології мовної гри. Один з членів групи залишає приміщення. Група загадує якусь людину, яка всім відома. Коли ведучий повертається, він задає питання присутнім. Він називає категорії предметів і запитує, з яким саме предметом у відповідаючого пов'язаний образ цієї людини. Наприклад, з яким кольором, квіткою, твариною, рослиною, видом транспорту, архітектурною спорудою можна порівняти цю людину. Особливість цієї гри полягає в тому, що той, хто відповідає повинен давати відповідь не користуючись голосом. Завдання ведучого — здогадатись, про яку людину йшла мова.

Заклик

У грі беруть участь дві команди по 6-10 чоловік у кожній. Члени команд домовляються між собою про те, хто буде дивитись на кого з протилежної команди. Може так статись, що на одну людину будуть дивитись одночасно декілька осіб. Члени другої команди повинні уважно спостерігати і сприймати погляд-заклик. Гра починається за командою ведучого. Учасники затримують

погляд на 1-2 секунди. І Після цього ведучий опитує членів команд, що сприймали погляди. Вони повинні сказати, чий погляд вони відчули, "спіймали". Потім команди міняються місцями.

Криголам

Для гри обирається один з учасників — "криголам". Йому зав'язують очі. Учасники гри збираються на невеличкому майданчику. Коли гра починається, "криголам" дуже швидко починає рухатись по кімнаті у різних напрямках. Учасники гри повинні давати йому дорогу, розбігаючись як крижинки. Головне завдання — зробити так, щоб "криголам" до тебе не доторкнувся. Якщо таке зіткнення відбулось, тоді той, хто програв, стає "криголамом".

Зіпсований телевізор

5-7 учасників гри стають в колону, один за одним. Ведучий останньому учасникові тихенько каже загадане (бажано абстрактне) слово. За 5-10 секунд учасник повинен доторкнутись до учасника, що стоїть попереду і "показати" йому це слово. Важливо, щоб всі останні учасники гри не бачили цієї демонстрації. Другий учасник повинен здогадатись, що за слово йому показали і передати це слово наступному учасникові гри. Останній в цьому ланцюжку може "показати" слово всім учасникам групи. Вони повинні здогадатись, що за слово "показує" телевізор. Ведучий повідомляє, яке слово було закладено в основу гри. Якщо відбулась значна трансформація, то знаходять, хто в ланцюжку "зіпсував телевізор".

Казка для всіх

Ця гра поєднує розвиток мовних і немовних засобів спілкування. Тому її можна рекомендувати для фіналу ігрового заняття щодо розвитку комунікативних умінь. Казку можна почати із слова "колись". Далі кожен з учасників пропонує своє, слово і ланцюжком складається казка. Бажано попросити учасників, щоб вони вводили до дії як можна більше діючих осіб. Ведучий "конспектує" текст казки. Потім на маленьких "записках" учасникам роздають "ролі" і пропонують показати казку, але користуючись

пантомімічними засобами. Ведучий повинен потурбуватись, щоб у акторів були глядачі, які відзначають творчі здібності виконавців.

Головна рекомендація для організаторів такого роду ігрової діяльності (соціальних працівників, волонтерів) — це розуміння і відчуття дійсно творчої природи таких ігор. Кожна окрема група граючих не повинна дотримуватись умов і змісту вищезапропонованих ігор. Умови, сюжет цих ігор не є догматичними. Кожен ігротехнік може і повинен знайти свій погляд на гру. Ми вважаємо, що результатом такої роботи може стати авторська картотека творчих ігор. Кожна гра, крім назви, може мати певний код, додатки, що допоможуть у визначенні її виховного потенціалу. Нами розроблено принципи систематизації цієї картотеки: алфавітний, за змістом, за віком учасників, за кількістю учасників, за типом гри і т.д. Систематизація залежить від досвіду ігротехніка і місця, яке займає гра в системі його роботи. Досвідчений ігротехнік залучає до створення картотеки творчих ігор колег, волонтерів. У вигляді "творчої скриньки", "творчого заповіту", "творчого літопису" така картотека передається як спадок. У будь-якому випадку картотека ігор повинна бути ваговою складовою творчої лабораторії кожного соціального педагога. Хотілось би згадати І орація, який писав, що заслуговує схвалення той, хто поєднав приємне з корисним. Використання гри в системі соціальної роботи є яскравим прикладом поєднання приємного творчого задоволення від емоційної, натхненної діяльності вихованців з поважною справою розвитку особистості, формування її якостей.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Який виховний потенціал містить ігрова діяльність?
2. Визначіть специфіку використання гри в умовах вуличної соціальної роботи.
3. Наведіть ознаки класифікацій ігор, що доцільно використовувати в соціальній роботі на вулиці.

4. Назвіть основні умови застосування гри у вуличній соціальній роботі.
5. Наведіть приклади зміни позиції, ролі соціального педагога під час проведення гри.
6. Доведіть можливість використання відомих вуличних ігор в практиці соціальної роботи.
7. Визначити виховний потенціал кількох відомих рухливих ігор; створити систему позначень - "код" гри.
8. Розробити ігротеху, що складається з ігор однієї спрямованості (естафети, ігри в колі, ігри з м'ячем і т.д.).
9. Розробити принципи класифікації та створити авторську картотеку ігор .
10. Розробити систему оформлення ігротехи (стенди, шеврони ігротехників, обладнання для проведення ігор, інформаційний матеріал).

Література

1. Аникеева Н.П. Воспитание игрой: Кн. для учителя.—М.: Просвещение, 1987.
2. Веселая З.А. Игра принимает всех.—М.:Пламя, 1985.
3. Воспитание детей в игре. А.К. Бондаренко, А.Й. Матусик.—М.: Просвещение, 1983.
4. Игры — обучение, тренинг, досуг: в 4-х кн. АПюд ред. В.В.Петрушинского.— М.: Новая шк., 1994.
5. Каникулы: игра, воспитание: О педагогическом руководстве игровой деятельностью школьников: Кн. для учителя/ Под ред. О.С.Газмана.—М.: Просвещение, 1988.
6. Минский Е.М. От игры к знаниям: Развивающие и познавательные игры младших школьников. Пособие для учителей. — М.: Просвещение, 1982.
7. Миронова Р.М. Игра в развитии активности детей: Кн. для учителя.— Минск: Нар. асвета, 1989.

8. Молодь і дозвілля / Теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання // О.В.Беспалько, А.Й.Капська, В.Т.Куєвда, К.В.Щербакова.—Редкол., А.Й.Капська (голова) та ін.—Вип. I. — К.: А.Л.Д., 1994.
9. Небезжанская Е.А. Это волшебное слово "игра". Сборник.— К.: Молодь, 1978.
10. Нікітін Б.П. Сходинки творчості або розвиваючі ігри.—К.: Рад. школа, 1991.
11. Шмаков С.А. Игры учащихся — феномен культуры.—М.: Новая школа, 1994.
12. Шмаков С.А., Безбородова Н.Я. От игры к самовоспитанию: Сб. игр-коррекций. — М.: Новая школа, 1995. /Сер. "Досуг — ребячий друг"/.

§3. Соціально-педагогічна робота з дітьми з особливими потребами

Відомо, що соціально - педагогічна діяльність як спосіб оптимізації процесу соціалізації виконує три соціальні функції: підвищення рівня соціальної адаптації індивіда або групи, профілактика явищ дезадаптації, соціокультурна реабілітація та розвиток людини.

Про функцію соціальної адаптації можна говорити як про "швидку допомогу", яка в ідеалі співпадає з розвитком несприятливих подій, які загрожують кризою дезадаптації. Адаптуєча діяльність спрямована на пристосування до кризової ситуації, яка склалася, чи на усунення причини її появи. Профілактика спрямована на протидію можливим, прогнозованим негативним факторам і наслідкам впливу несприятливих ситуацій. Функція реабілітації здійснюється тоді, коли певні порушення уже відбулися і призвали до деяких "ускладнень" в житті людини. Саме ці різноманітні наслідки певної несприятливої події і прагне змінити

клієнт при підтримці соціального педагога. В реальній практиці одна і та ж дія соціального педагога може мати адаптаційне, профілактичне і реабілітаційне значення.

Але, працюючи з конкретною категорією клієнтів, можна виявити домінуючу функцію в змісті соціально - педагогічної діяльності. Так, скажімо, у роботі з сім'єю, яка виховує дитину з особливими потребами, провідною функцією є реабілітація. Це пов'язано з тим, що інвалідність дитини досить часто стає причиною глибокої й тривалої соціальної дезадаптації всієї сім'ї, для розуміння причин якої необхідно звернутися до аналізу проблеми інвалідності.

Проблема інвалідів, чи по - іншому, людей з особливими потребами (обмеженими можливостями), - надзвичайно серйозна і недостатньо вивчена. Серйозність проблеми обумовлена не лише тим, що за останній час, збільшилось число людей, котрі мають значні фізичні чи психічні вади, але й надзвичайно низьким рівнем матеріального забезпечення, їх соціальною і моральною незахищеністю. До недавніх часів ця проблема певною мірою стосувалася лише самої людини, яка має інвалідність, та її сім'ї. І лише в останні роки перед суспільством постало питання: інвалідність - це нещастя однієї людини чи суспільний феномен. Ті моделі (медична, економічна, функціональна, соціальна) інвалідності, які існують сьогодні, по - різному тлумачать її та причини появи для індивідів, а також способи адаптації цих індивідів.

Зокрема **медична модель** інвалідності акцентує увагу на патологіях наявних у людини (вроджених чи тих, що з'явилися), з якими вона відрізняється від інших, "нормальних" людей. При цьому інвалід розцінюється як неповноцінна людина у фізичному чи розумовому плані (або в тому і другому). Міра неповноцінності визначається тим, наскільки він обмежений в різних сферах людської діяльності, та його спрямованістю до незалежного існування, починаючи від самообслуговування, переміщення, сприйняття світу тощо.

Поліпшення стану інваліда досягається за рахунок відновлення фізичного чи розумового здоров'я медичними засобами. Можна сказати, що медичний підхід до інвалідів перетворює людей за певними потребами в пасивних пацієнтів, позбавляючи їх соціальної ролі і значення. В результаті створюються ситуації, коли і інваліди і їх сім'ї не мають права вибору, самовизначення і не можуть через їх "неповноцінність" впливати як на вирішення їхніх проблем, так і на характер соціалізуючого фактору. Такий підхід призвів до того, що інваліди стали відчуженими від суспільства, а сама медична модель не враховує соціального контексту.

В межах **економічної моделі** неповноцінними вважаються особи, які працюють за обмеженим часом, мають менше навантаження порівняно із здоровими людьми чи неспроможні працювати взагалі. Інваліди розглядаються як люди менш продуктивні чи економічно обмежені. Звичайно, економічна модель інвалідності - результат концепції соціальної корисності, яка без сумніву, породжує соціальну дискримінацію. Офіційне визначення, на сьогодні прийняте в нашій державі, відображає саме економічний підхід до цієї проблеми: інвалідність - це довготривала чи постійна, повна чи часткова втрата працездатності внаслідок стійких чи важко порушених функцій організму у зв'язку з хворобою, травмою чи дефектом розвитку.

Модель **функціональної обмеженості** описує неповноцінність як нездатність особи виконувати ті чи інші функції порівняно із здоровими людьми. Ґрунтовне визначення інвалідності дається в Декларації про права інвалідів, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН в 1997 р., якраз з позицій функціонального підходу: "інвалід" це особа, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково потреби нормального особистого чи соціального життя через вади, вроджені чи набуті, його чи її фізичні або розумові можливості (1).

Економічна і функціональна моделі є логічним наслідком медичної моделі. Всі названі моделі роблять акцент на тому, що в

даної особи є відсутнім: медична акцентує на відсутності здоров'я, економічна - на неспроможності до продуктивної праці, функціональна - на неспроможності в широкому розумінні цього слова. Причому у всіх зазначених моделях інвалідність залишається індивідуальною проблемою її носіїв.

Поширене сьогодні визначення, яке називає інваліда людиною з особливими потребами, незаперечно, теж розглядає його з позицій функціональної моделі. Про це свідчить визначення, зафіксоване в Рекомендаціях до реабілітаційних програм на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи (1992 р.), в якому зазначається, що інвалідність - це обмеження в можливостях, обумовлене фізичними, психічними, сенсорними, соціальними, культурними, законодавчими та іншими бар'єрами, які не дозволяють людині, котра має інвалідність, бути інтегрованою в суспільство і брати участь у житті сім'ї чи суспільства на таких же підставах, як і всі інші члени суспільства (2).

Можна не погодитися з таким твердженням, оскільки самореалізація визначається не стільки потенційними можливостями, яких, безперечно більше у здорової людини, а тими, які індивід зумів використати. В цьому, без сумніву, важливі як бажання і активність самої людини, так і наявність сприятливих соціальних умов. Отже, за таких умов проблема інвалідності виходить за межі індивідуального існування.

Ця позиція відбита в наступному підході до визначення життєдіяльності, який переводить дану проблему у площину взаємовідносин між особистістю і різними елементами суспільної системи. Згідно з цим підходом, інваліди дійсно у фізичному чи психічному плані відрізняються від здорових людей, але причина їх безпорадності не лише в їхніх особливостях, а в реакції на них соціального оточення.

Не можна не сказати, що труднощі інваліда пов'язані не лише з відчуттям фізичного обмеження і дискомфорту, переживанням

втрати своїх можливостей, але й з "багажем" того негативного ставлення, з яким стикається людина, "з особливостями" у своєму найближчому оточенні. З інвалідністю асоціюється не лише фізична чи психічна неспроможність. Уявлення про інваліда як про людину, яка багато чого не може робити, яка потребує допомоги інших викликає найчастіше почуття жалю, що заважає інваліду включатися в соціальні взаємовідносини. І щоб уникнути такого ставлення, інвалід спілкується лише з подібними до себе.

За таких умов одним із головних наслідків інвалідності є переміщення людини в осблिवу соціальну групу, особливою ознакою якої є її ізольованість, а домінуючою характеристикою інваліда виступає перерва у соціалізації, що призводить до соціальної бездіяльності, відчуження чи навіть деградації. Цей процес можна назвати психічними і соціальними дезадаптаціями. Можна цілком погодитися з позицією людей, які мають фізичні вади, з Великобританії, котрі назвали подібні ситуації соціальною дискримінацією, оскільки будь-яка форма дискримінації – породження суспільства, то і подолати її можна за допомогою соціальних механізмів.

Ця модель інвалідності має різні назви: **політична, психосоціальна, соціальна**. Думається, остання назва найбільш повно відображає характер змісту проблеми. Смысл соціальної інвалідності полягає в тому, що вона більше не розглядає інвалідів як людей, котрі мають певні вади, а розглядає причини недієздатності в неадекватності для даних людей середовища, недосконалості законів тощо. Тобто суспільство може створити більш сприятливі умови в житті для особистісного зростання цих людей. Це можна здійснити лише тоді, коли суспільство сприйме інвалідність як суспільне явище, результат взаємодії особистості і соціуму. При цьому соціум має сприймати людей з обмеженими можливостями як партнерів у взаємодії.

Зміщення фокуса уваги зі стану інваліда на стан суспільства вимагає змін у роботі спеціалістів різних служб, в тому числі і

соціально - педагогічних, зорієнтованих на реабілітацію інваліда. Доки інвалідність сприймалася як індивідуальний феномен, складна особистісна ситуація, викликана вродженими або набутими фізичними чи психічними вадами, то адаптація до ситуації полягала у психологічній перебудові і зміні чи формуванні способу життя відповідно до наявних обмежень.

Визначення соціальної моделі інвалідності означає, що психологи, соціальні працівники, соціальні педагоги мають бути залучені не лише до консультування людей стосовно труднощів у їх адаптації, але й до перетворення позиції суспільства, його принципів і забобонів. Лише за таких умов впровадження соціальних програм стосовно інвалідів може мати успіх і дати позитивні результати.

Таке нове розуміння даної проблеми може дозволити реалізувати в суспільстві ідею "незалежного життя" людей з особливими потребами. Якщо суспільство буде жити за нормами культурного плюралізму, то функціональні обмеження будуть віднесені до розряду культурних відмінностей, а незалежне життя буде виражатися у можливості робити вибір інвалідом, який він може здійснити за допомогою соціальних служб. Критерієм незалежності при цьому виступає не міра його дієздатності і самостійності в умовах надання допомоги, а якість життя за умови надання допомоги.

У світовій практиці простежується досить помітний поворот від культури корисності до культури гідності. В контексті цієї особистісно орієнтованої концепції людина з вродженими чи набутими органічними ушкодженнями, незалежно від своєї дієздатності і корисності для суспільства, розглядається як об'єкт особливої соціальної допомоги і турботи, зорієнтованих на створення умов для максимально повної самоактуалізації його особистості, реалізації всіх наявних можливостей інтеграції в суспільство.

Усвідомлюючи інвалідність як складне соціальне явище, яке включає взаємовідносини між індивідом, що має вади, соціальним контекстом, в якому дана ситуація має місце, і значенням, яке їй приділяється, можна передбачати, що проблеми інвалідів можуть бути вирішеними настільки, наскільки суспільство готове змінити свої звички і очікування, щоб включити людей, котрі мають певні відхилення, в соціальне життя.

Інтеграція людини у відкрите суспільство - це по суті вища мета реабілітації інвалідів, у яких за багатьма специфічними проблемами скривається загальнолюдська проблема становлення людини як особистості.

Отже, в цій моделі інвалідності соціальна адаптація, профілактика дезадаптацій і реабілітація даної групи людей - це проблеми суспільства, а не окремого індивіда, котрий має невідповідність з "нормою". Що ж стосується сім'ї дитини - інваліда, то на сучасному рівні організації допомоги цій категорії клієнтів реабілітація є домінуючою в діяльності соціального педагога.

В даному випадку "реабілітація" тлумачиться як "відновлення порушених функцій", "компенсація втрачених можливостей", "повернення до активного життя". Ці визначення базуються, з одного боку, на етимології даного слова (лат. - *гепабііШііоп* - відновлення), а з другого - на розумінні цього процесу, як наближення до вихідного стану, відновлення втраченого, що іноді практично неможливо. Тому метою реабілітації може бути не повернення до певної позитивної вихідної точки, а розширення адаптивних можливостей суб'єкта соціалізації, здатності бути адекватним до нових умов, управляти своїм життям.

Тому, можна розглядати реабілітацію як домінуючу функцію соціального педагога з сім'єю дитини, що має особливі потреби. Можна сказати, що для подолання несприятливих, кризових ситуацій необхідно сприяти посиленню адаптивних можливостей сім'ї в цілому і кожного її члена зокрема. При цьому реабілітація має

бути спрямованою на формування у клієнта якостей, які можуть допомогти йому більш оптимально пристосуватися до навколишнього середовища. Крім того, реабілітація, будучи за своїм змістом комплексною, повинна бути спрямованою не лише на клієнта, а й на всю його сім'ю. Це особливо є актуальним у тому випадку, коли дитина має вроджену патологію, коли її в основному стосується медична допомога, а за іншими аспектами реабілітації клієнтом виступає сім'я. При цьому потрібна комплексність, але обов'язково з індивідуалізацією у підході. До того ж реабілітація має сприйматися не лише як боротьба проти хвороби, але й за людину і її місце у суспільстві. Тому кінцевими результатами можуть бути не лише медико-фізіологічні показники, а й показники соціальні та наслідками - соціально-рольова функція реабілітованого, адекватна його потенційним здібностям.

Особливо важливим аспектом в реабілітації є розуміння її не як впливу, а як взаємодії з сім'єю на основі партнерства щодо реалізації цілей реабілітації, особистісно - орієнтованого підходу, комплексності і системності зусиль. В даному випадку особливої уваги, як форма взаємодії, заслуговує реабілітація соціокультурна, головною метою якої є особистісний розвиток індивіда, підвищення його рівня саморегуляції.

Таким чином, соціокультурну реабілітацію ми розглядаємо як специфічний шлях соціалізації, який вбирає спеціальні заходи, спрямовані на підвищення адаптивних можливостей суб'єкта соціалізації - дитини-інваліда.

Засобом підвищення рівня адаптивних можливостей сім'ї можуть бути як її внутрішні ресурси, так і зовнішні - ресурси соціального середовища. Зовнішні ресурси утворюються під впливом наявної системи неформальної і формальної підтримки. Серед комплексу заходів щодо допомоги і підтримки важливе місце посідає соціально - педагогічна діяльність.

Державна підтримка спрямована на вирішення соціально-екопомічних проблем, соціально - правових. Що ж стосується сім'ї

дитини з особливими потребами, то її адаптивні потреби виражаються у бажанні бачити дитину щасливою, повноцінним членом суспільства.

Першою потенційною адаптивною силою у сім'ї є об'єднання всіх зусиль, щоб на перших порах пережити катастрофу. Характер відносин у сім'ї, ті цінності, знання і вміння, якими вона володіє (соціально-культурний статус), наявність необхідних благ, в тому числі і матеріальних (соціально -економічний статус), обумовлюють адаптивну здатність сім'ї.

Тому, визначаючи за головну ціль соціально - педагогічної діяльності у процесі реабілітації сім'ї дитини з особливими потребами, посилення її адаптивних можливостей, можна сказати, що одним із напрямків може бути примноження і реалізація внутрішніх ресурсів зовнішнього середовища шляхом його гуманізації.

Досягнути цих цілей можна за умови надання освітньої, посередницької, психологічної допомоги сім'ї.

Освітня допомога передбачає підвищення адаптивних можливостей суб'єкта соціалізації шляхом навчання (формування нових знань, умінь і навичок) і виховання (зміна цінностей, установок). Звичайно, освітня допомога безпосередньо не вирішує проблем відновлення психічних функцій індивіда чи поліпшення матеріального стану, але, передаючи певну суму знань і формуючи конкретні уміння, соціальний педагог прагне внести зміни у поведінку людини і пошуки шляхів вирішення проблемних ситуацій. Крім того, допомога батькам, які мають дітей з особливими потребами, носить в основному педагогічний характер, оскільки сім'я часто не володіє певними знаннями, не має досвіду, що відбивається на процесі адаптації.

Це може бути інформація, довідки про одноразові консультації, забезпечення необхідною літературою, організація занять, залучення до взаємодії з іншими сім'ями, проведення тренінгів тощо.

Причому соціальний педагог докладает чимало зусиль на зміну ціннісних уявлень сім'ї, рівня поінформованості, її соціального оточення. Тому і у формальних, і неформальних відносинах він має бути носієм гуманістичних цінностей компенсаторного розвитку, які мають трансформувати суспільну свідомість щодо проблем інвалідності.

Посередницька допомога в діяльності соціального педагога включає кілька напрямків: активізація системи, яка надає підтримку (спеціальні служби, установи, фонди, батьки, громадські об'єднання тощо); створення групи самопомоги; захист прав клієнта (соціальне адвокатство); утвердження соціальної справедливості і моральності у відносинах і ставленні до інвалідів.

Психологічна допомога - це ще один важливий напрямок у діяльності соціального педагога. Мається на увазі допомога, спрямована на регуляцію емоційного стану індивіда чи групи, які звернулися за підтримкою, профілактику можливих психологічних ускладнень, корекцію несприятливих психошгічних СІЛН\В, ТОЛ з'явилися з різних причин. Звичайно, що міра втручання соціального педагога у цьому плані залежить від сфери діяльності і рівня підготовки спеціаліста. Він, скажімо, не може вирішити всі психологічні проблеми клієнта, але може цьому сприяти, використовуючи методи консультування, надання термінової допомоги чи підтримуючи клієнта після стресу.

Таким чином, можна сказати, що соціально-педагогічна діяльність є способом оптимізації процесу соціалізації і виконує при цьому функції соціокультурної адаптації, профілактики дезадаптації, соціокультурної реабілітації. Остання в роботі соціального педагога з сім'єю дитини з особливими потребами посідає особливе місце.

Основою соціально-педагогічної діяльності є феномен допомоги, який проявляється в трьох видах: освітньої, посередницької, психологічної допомоги. Всі вони за будь - яких умов мають базуватися на внутрішніх ресурсах сім'ї.

Питання та завдання для самостійної роботи

1. Розкрити зміст реабілітації інваліда та "соціальної" реабілітації.
2. Дати характеристику моделям інвалідності.
3. Визначити основні напрямки допомоги соціальним педагогом сім'ї, яка має дитину з особливими потребами.

Література

1. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України. - К.: Академпрес, 1999.
2. Коваль Л. Г., Зверєва І. Д., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка. - К.:ІЗМН, 1997.
3. Социальная работа / Под ред. В. И. Курбатова. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.

§4. Соціальна реабілітація сім'ї з дітьми з особливими потребами

Педагогічні і соціально - педагогічні технології є алгоритмом діяльності, який включає в себе вироблення її теоретичного обґрунтування, визначення цілей, засобів організації. Оскільки домінуючою основою соціально-педагогічної діяльності є допомога, то необхідно звернутися перш за все до алгоритму соціальної допомоги, який можна назвати циклом допомоги.

Цикл соціальної допомоги включає: 1) знайомство, запрошення до співробітництва і проведення оцінки потреб клієнта (діагностика), 2) планування роботи, 3) її виконання, 4) оцінку кінцевого результату, припинення взаємодії чи продовження.

Конкретне змістове наповнення цих дій залежить від типу клієнта (окремої людини чи групи людей), від характеру її проблем, від установи, яка визначає основну стратегію і межі втручання, а також від загального розуміння предмету, мети і засобів діяльності соціального педагога.

Зупинимось на окремих етапах роботи. Перше - це соціально-педагогічна діагностика сім'ї, яка має дитину з особливими потребами. В сучасній зарубіжній і вітчизняній літературі досить широко розкриті методи діагностики особистості, її психічних функцій, характеріологічних особливостей, успішності діяльності в різних сферах (Д. Банностер, К. Інкенкамп, Ф. Франслав, Е.І.Рогов, Л.Т. Ямпольський, М. И. Боришевський, Т. Яценко та інші.) окремих груп, в тому числі і сім'ї, існують методики, які дозволяють оцінити міжособистісні відносини.

Найбільш сприйнятливим у соціально-педагогічній практиці є комплексне діагностування, яке враховує характеристику сім'ї як групи і як соціального інституту. Як соціальний інститут сім'я аналізується в тому випадку, коли потрібно з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідає чи не відповідає тим чи іншим суспільним потребам. Як мала соціальна група сім'я виступає тоді, коли піддаються вивченню її окремі індивіди, їх відносини. Тому соціально-педагогічна діагностика має використовувати комплексний підхід, інтегруючи ці два напрямки у вивченні сім'ї. Проведення оцінки і визначення соціально - педагогічного діагнозу потребує знання типології сім'ї.

Розуміння сім'ї як цілісного системного утворення передбачає, на нашу думку, аналіз цілої науки її структурних і функціональних характеристик, а також аналіз індивідуальних особливостей членів сім'ї.

Для соціального педагога можуть бути важливими такі структурні характеристики сім'ї:

- наявність шлюбного партнерства (повна, формально повна, неповна сім'я);
- стадія життєвого циклу сім'ї (молода, зріла, похилого віку);
- порядок вступу у шлюб (первинний, вторинний);
- кількість дітей (багатодітна, малодітна сім'я).

В цих характеристиках скриваються як ресурсні можливості сім'ї (матеріальні, виховні тощо), так і потенційні фактори

соціального ризику. Наприклад, вторинний шлюб дозволяє доповнити втрачені сімейні і дитячо - батьківські зв'язки, але може викликати і негативні тенденції у налагодженому психологічному кліматі сім'ї і у вихованні дітей; ускладнення структури сім'ї, з одного боку, створює більш різноманітну картину ролевих взаємодій, а отже, і ширше поле соціалізації дитини, але, з другої, в умовах дефіциту житла і вимушеного спільного проживання кількох поколінь може стати причиною посиленої конфронтації в сім'ї тощо.

Серед функціональних характеристик сімей, які мають дітей з особливими потребами, найбільш істотними для соціально-педагогічного дослідження є такі:

- матеріальний стан (забезпечення) сім'ї;
- психологічний клімат сім'ї;
- загальна культура сім'ї;
- реабілітаційна культура сім'ї;
- реабілітаційна активність сім'ї;
- ставлення до патології дитини.

Окрім структурних і функціональних характеристик, які відображають стан сім'ї як цілого, для соціально-педагогічної діагностики є також важливими індивідуальні особливості її членів. До них відносяться соціально-демографічні, фізіологічні, психологічні, патологічні, звички дорослих членів сім'ї, а також характеристики дитини: вік, рівень фізичного, психічного, мовленнєвого розвитку (відповідно до його віку), інтереси, здібності, освітній заклад, який вона відвідує, успіхи у спілкуванні, наявність поведінкових відхилень, патологічні звички, мовленнєві, психічні порушення.

Єдність індивідуальних характеристик членів сім'ї з її структурними й індивідуальними параметрами утворюють комплексну характеристику - статус сім'ї. За ролевими функціями сім'я може виконувати кілька статусів: соціально-економічний, соціально-психологічний, соціально-культурний, соціально-

рольовий. Перераховані статуси характеризують стан сім'ї, її становище у певній сфері життєдіяльності в конкретний період життя.

Індивідуальні характеристики членів сім'ї фіксуються в ході інтерв'ювання, безпосереднього спостереження та за результатами обстеження, проведеного іншими спеціалістами (лікарем, психологом, педагогом).

Структурні характеристики сім'ї визначаються переважно за допомогою методу бесіди, вивчення офіційних документів (медична, соціальна карта та ін.).

Рівень матеріального забезпечення сім'ї можна визначити за допомогою інтерв'ю чи анкетування та безпосереднього спостереження.

Такий же принцип комплексності критеріїв потрібен і при оцінюванні стану психологічного клімату сім'ї, який можна оцінювати як більш - менш стійкий емоційний настрій, який з'являється як результат настрою членів сім'ї, їх душевних переживань, ставлення один до одного, до роботи, до людей, які їх оточують.

Виходячи з особливостей психологічної комфортності, можна говорити про сприятливі відносини в сім'ї і несприятливі. Сприятливими відносинами вважаються такі, які базуються на принципах рівноправності і співробітництва, поваги прав особистості, відзначаються взаємною прив'язаністю, емоційною близькістю, задоволенням кожного із членів сім'ї виробленими відносинами. В такому випадку соціально - психологічний клімат можна назвати досить високим.

Несприятливий психологічний клімат є в тому випадку, коли в одній чи в кількох сферах сімейних взаємовідносин наявні хронічні труднощі і конфлікти, члени сім'ї відчують постійну тривогу, емоційний дискомфорт, у стосунках переважає відчуження. Все це загалом, звичайно, заважає виконанню однієї з важливих функцій - психотерапевтичної. В такій ситуації соціально - психологічний

статус сім'ї знаходиться на низькому рівні. Причому часто несприятливі відносини можуть перерости у кризові, де вже проявляється, несприйнятливність, нетерпимість, ворожість.

З метою визначення стану психологічного клімату сім'ї соціальний педагог може використати відкрите і скрите спостереження, тест-методики (питальники різного типу), тест Т. Лірі, який передбачає вивчення міжособистісних стосунків членів сім'ї, а також результати обстеження, проведеного іншими спеціалістами, що дозволяє зіставляти різні оцінки і робити об'єктивні і достовірні висновки.

Визначаючи рівень загальної культури сім'ї, необхідно враховувати освіту дорослих членів сім'ї, а також безпосередньо побутову та поведінкову культуру членів сім'ї, за якою можна вести спостереження у ході зустрічі в реабілітаційному центрі чи соціальній службі, в ході патронажу.

Рівень культури сім'ї можна вважати високим, якщо сім'я може зберігати традиції, звичаї, володіє широким колом інтересів, розвиненими духовними потребами, в сім'ї раціонально організовано побут, різноманітні форми дозвілля, причому домінують спільні форми, сім'я орієнтується на різноаспектний розвиток дитини.

Стан психологічного клімату сім'ї, її культурний рівень можуть бути кореляційними показниками, оскільки сприятливий психологічний клімат може бути надійною основою морального виховання дітей, їх високої емоційної культури.

Немає сумніву в тому, що саме благополучні сім'ї з успіхом справляються з своїми функціями і практично не потребують допомоги соціального педагога, хіба що іноді їм потрібні деякі консультації чи інформація. Що ж стосується кризових, неблагополучних сімей, то в них помітне зниження адантивності, здатності успішно здійснювати реабілітацію дитини.

Перш, ніж розпочинати роботу в сім'ї, слід визначити коло проблем, які хвилюють її чи з'явилися в цій сім'ї. Визначений

соціально - психологічний діагноз служить відправною точкою для подальшої взаємодії з сім'єю, дозволяє обирати методи і форми роботи соціального педагога.

В практиці використовуються довготермінові і короткотермінові форми роботи. Серед короткотермінових варто назвати кризовоінтервентну і проблемноорієнтовну моделі взаємодії.

Кризовоінтервентна модель роботи з клієнтом передбачає надання допомоги безпосередньо в кризовій ситуації. Самі кризові ситуації можуть бути обумовлені змінами в природному циклі чи випадковими травмуючими подіями. Проте, незважаючи на індивідуальні відмінності і багатоаспектність причин, які призводять індивіда до кризового стану, його тривалість обмежена, як свідчить практика, приблизно 6-7 тижнями. І втручання спеціалістів у такий період є досить ефективним, оскільки в період кризової ситуації людина особливо сприйнятлива і швидко відгукується на прояв допомоги. В такий період використовуються як внутрішні, так і зовнішні ресурси. Незалежно від того, що привело клієнта до кризового стану, завданням соціального педагога є надання емоційної підтримки і спроба пом'якшити вплив стресової ситуації.

Допомогу можна вважати успішною, якщо вдається зняти гостру тривожність, напругу, агресивність, коли з'явиться нове розуміння даної проблеми, і починає розвиватися адаптивна реакція.

Поява в сім'ї дитини з певними фізичними чи психічними вадами є також причиною таких стресів. З метою попередження негативних наслідків цієї проблеми, сім'ї надається допомога соціального педагога, який оперативно має входити в життєву ситуацію і допомогти мобілізувати всі сили на підтримку батьків і дитини.

Звичайно, в цій ситуації психологічна допомога є домінуючою. Проте і втручання соціального педагога тут виправдано, оскільки допомога має бути не скільки глибоко психологічною, скільки

комплексною і широкою за обсягом проблем та учасників подій, чію увагу потрібно привернути до проблеми сім'ї.

Щоб попередити відмову від дитини і включити сім'ю в процес реабілітації, необхідно, щоб вона мала реальну уяву про перспективи дитини і про ту роль, яку сім'я має відіграти в її житті. Головним у цій ситуації є допомога сім'ї подолати пригніченість, розгубленість, відчай, допомогти батькам зайняти активну позицію щодо реабілітації дитини.

З цією метою соціальний педагог надає освітню інформаційну допомогу, яка дозволяє сім'ї "побачити" етапи відновлювального лікування і перспективу дитини, повідомляє про можливості визнання тимчасової інвалідності і пов'язаних з нею пільг. Крім того, соціальний педагог виступає посередником між іншими спеціалістами, установами і сім'єю.

Таким чином, соціальний педагог шляхом застосування просвітницької і посередницької допомоги досягає ефекту психологічної підтримки, впливає на почуття сумнівів і страху, які заважають контролю над ситуацією. Крім того, сім'я може бути залучена до програми сімейної терапії і навчальних тренінгів, метою яких є налагодження контактів між сім'ями та вирішення скритих проблем, які з'являються в кризових ситуаціях.

Звичайно, що у кризовій ситуації кожна сім'я потребує особливої уваги і різного рівня активності в допомозі.

Втручання в кризову ситуацію, зазвичай, є першою сходинкою у взаємодії соціального педагога з сім'єю, яка виховує дитину з особливими потребами. Наступною сходинкою є проблемно - орієнтовна модель взаємодії, яка також відноситься до короткотермінової стратегії роботи, протяжність якої не перевищує 4 місяців і передбачає приблизно 10-12 контактів з клієнтом.

Проблемно - орієнтовна модель має на меті вирішення чисто практичних питань, тобто зосередитись лише на тій проблемі, яку усвідомить клієнт, над якою він готовий працювати. Саме в цей

період клієнт переходить до вирішення ряду проблем самостійно, що свідчить про результативність роботи спеціаліста.

Дана технологічна модель застосовується як в індивідуальній, так і в груповій терапії, в тому числі і в роботі з сім'ями. Основний принцип роботи з сім'єю полягає в концентрації уваги на пом'якшенні основних проблем шляхом визначення досить простих завдань. А поступовий перехід до вирішення складних завдань переконує уже клієнта у його спроможності справлятися з проблемою.

Соціальний педагог в межах даної технологічної моделі поєднує в єдину систему методи роботи з окремим індивідом (одним із батьків чи дитиною), сім'єю в цілому, а також з сім'єю і її найближчим оточенням. Звичайно, робота з усією сім'єю потрібна, якщо назріла кризова ситуація у стосунках членів сім'ї, порушився стиль виховання, поганий психологічний клімат тощо.

Важливим методом проблемно - орієнтовної моделі є укладання угоди між спеціалістом, який надає допомогу, і клієнтом - в даному випадку сім'єю чи її окремим представником. Угода має включати:

- опис ключової проблеми (чи проблем), яка має вирішуватись;
- мету і завдання спроектованої роботи;
- процедури і методики, які будуть застосовані;
- вимоги до клієнта і спеціаліста, визначення ролей кожного з них у процесі вирішення проблеми (для соціального педагога - це в основному зустрічі, бесіди, листи, оформлення документів, телефонні контакти тощо);
- обумовлюються також терміни спільної діяльності і дії на випадок, якщо угода буде порушена однією із сторін.

Цей метод дозволяє надати відносинам більш організованого і чіткого характеру. Крім того, угода - це один із способів реалізації етичних принципів у відносинах спеціаліста і клієнта.

В роботі з підлітками і молоддю укладання угоди надає відносинам відтінку "доброго", ділового характеру.

Звичайно ж, угода визначає відносини, а не їх зміст. Хоча, на жаль, часто цей метод в роботі соціального педагога ігнорується.

Довготривалі форми роботи потребують пролонгованого спілкування з клієнтом (від 4 - х місяців і більше) і в основному базуються на психолого -соціальному підході. Психо-соціальна модель взаємодії з клієнтом передбачає більш повне розуміння людей у контексті існуючої дійсності і використання цих знань у допомозі клієнту. Таким чином, основна ідея цієї моделі полягає в тому, щоб зрозуміти людину в ситуації, пов'язати її почуття, переживання, вчинки з впливом довкілля і, виявивши причиново-наслідкові зв'язки, знайти вихід із несприятливого становища.

В межах цієї моделі аналізується не лише сучасне, але й минуле клієнта, для чого можна використати метод генограм сімейного дерева. Водночас використовується метод індивідуальної роботи, оскільки клієнт в психо - соціальній моделі часто займає пасивну позицію.

Основне завдання даної моделі - зміна клієнта, у конкретному випадку — сімейної системи, адаптуючи її до виконання своєї специфічної функції - реабілітації дитини-інваліда.

В умовах низької мотивації звернення сімей за соціально - педагогічною, психологічною допомогою доцільно застосувати таку форму роботи з сім'єю, як патронаж (або послуга клієнту вдома). Така форма роботи практикується педіатричними службами, центрами соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів. В межах патронажу можуть надаватися різні види освітньої, психологічної, посередницької допомоги. Саме патронаж дає змогу мобілізувати сім'ю на подолання проблем у природних умовах і може продовжуватися досить тривалий час.

Здійснення патронажу потребує дотримання низки стичних принципів: самовизначення клієнта, добровільності прийняття

допомоги, конфіденційності, тому завжди слід інформувати сім'ю про візит спеціаліста і його цілі.

Патронаж може проводитися з такими *цілями*:

- *діагностичні*: ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих факторів ризику, дослідження проблемних ситуацій;
- *контрольні*: оцінка стану сім'ї і дитини, динаміка проблеми, аналіз ходу реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій тощо;
- *адаптивно-реабілітаційна допомога* (освітня, психологічна, посередницька).

При цьому соціальний педагог повинен завуалювати діагностичні і контрольні цілі, щоб сім'я не відчувала себе підконтрольною і залежною. Хоча в асоціальних сім'ях такі цілі не варто скривати, оскільки ці сім'ї мають усвідомлювати невідворотність "втручання" спеціаліста у їхню життєдіяльність і виховання дітей - інвалідів.

Патронаж має одиничний характер або регулярний, залежно від розробленої стратегії щодо конкретної сім'ї.

Таким чином, можна стверджувати, що патронаж - одна із форм роботи соціального педагога, яка проявляється у відвідуванні клієнта вдома з діагностичними, контрольними адаптивно-реабілітаційними цілями, що дозволяє налагоджувати і підтримувати тривалі зв'язки з клієнтом, своєчасно виявляючи його проблемні ситуації, надаючи термінову допомогу.

Поряд з патронажем у психосоціальній моделі істотне місце посідає консультативна бесіда, що є предметом розмови в окремому розділі книжки. Крім того, можна назвати ще таку форму роботи, як соціально-психологічний фенінг. Сьогодні тренінг перестав бути предметом практичної психології і посів помітне місце в соціальній роботі. Тренінг - це поєднання багатьох прийомів індивідуальної і групової роботи, наприклад, індивідуальні справи з метою

управління своїм тілом, емоціями; рольові ігри в малих групах; система домашніх завдань, виступів, дискусій; використання відеоматеріалів, прийомів арттерапії, ігротерапії тощо. Адже і сьогодні групова дискусія і рольова гра в різних модифікаціях і поєднаннях лежать в основі тренінгових програм. Тренінг - один із перспективних методів вирішення проблеми психолого-педагогічної освіти батьків. А однією із його ознак є гнучкість та індивідуальність, оскільки програма тренінгу має враховувати як потреби батьків, так і завдання реабілітаційного процесу і розроблятися відповідно до цілей, спільно прийнятих педагогами і батьками.

За своїм призначенням тренінги можуть бути спрямовані на розвиток: а) комунікативних умінь; б) психологічних навичок зняття стресу, саморегуляції; в) умінь психотерапевтичного впливу на раннє розвиваюче навчання, модифікацію поведінки дитини тощо.

Використання у роботі соціального педагога різних моделей методів і форм роботи свідчить, що його участь у комплексній реабілітації сімей, які виховують дітей з особливими потребами, з метою підвищення їх соціальної адаптації може давати помітні соціально значущі і педагогічні результати.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати цикли соціальної допомоги.
2. Розкрити зміст структурної і функціональної характеристики соціальної допомоги.
3. Розробити план психолого-педагогічного стану сім'ї, яка має дитину з особливими потребами.
4. Запропонувати ситуацію і моделі взаємодії в ній та форми роботи.

Література

1. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України. - К.: Академпрес, 1999.
2. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р Соціальна педагогіка. - К.:ІЗМН, 1997.
3. Социальная работа / Под ред. В. И. Курбатова. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.

Розділ IV. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З МОЛОДИМИ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ З ПРОБЛЕМНИХ СІМЕЙ

§1. Особливості роботи по соціальній підтримці молодих сімей у системі діяльності центрів соціальних служб для молоді

Зміст, форми і методи роботи соціальних служб для молоді з молодою сім'єю

Робота центрів соціальних служб для молоді з сім'єю (переважно молодою) проводиться за чотирма основними напрямками:

1. Підготовка молоді до сімейного життя.
2. Робота з молодою сім'єю по стабілізації сімейних стосунків.
3. Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання.
4. Сімейна психотерапія

Для того, щоб реалізувати ці напрями роботи, соціальні працівники повинні перш за все створити банки даних щодо стану сімей у регіоні (області, місті або районі). Мається на увазі створення соціального портрету сімей конкретного регіону: загальна кількість сімей, співвідношення сільських та міських сімей, кількість різних типів сімей (неповних, багатодітних, малозабезпечених, самотніх матерів, неповнолітніх матерів, де батьки - алкоголіки, наркомани та ін.). Це допоможе побачити загальну картину розподілу сімей і одночасно визначити пріоритетні напрями роботи з окремими групами сімей.

Крім того, у спеціаліста, який займається проблемою соціальної підтримки молодої сім'ї, повинен бути підібраний пакет

різноманітних дослідницьких, тренінгових матеріалів (тестів, анкет, опитувальників) для проведення діагностичної роботи та психотренінгів з різними категоріями сімей, батьками, дітьми, а також для проведення соціально-психологічних, педагогічних досліджень окремих категорій сімей.

Для різних категорій сімей періодично повинні готуватись і видаватись рекламні буклети, відеоматеріали, брошури з найбільш актуальних проблем, які хвилюють сім'ї регіону, молодь, що готується до вступу в шлюб.

До масових культурно-організаційних заходів, які проводяться соціальними службами з сім'єю, можна віднести організацію сімейних вечорів, свят молодій сім'ї, сімейних конкурсів, фестивалів, шоу-програм, тематичних КВК та ін. У зв'язку з цим бажано, щоб спеціалісти мали набір проєктів-сценаріїв цих заходів.

А. Підготовка молоді до сімейного життя

Як свідчить практика роботи соціальних служб для молоді та проведені дослідження, молодь в основному не підготовлена до сімейного життя. Тому в їх практичній діяльності багато уваги приділяється саме цьому напрямку роботи. Об'єктом роботи є школи, заклади профтехосвіти, коледжі, ліцеї, вищі навчальні заклади, робітничі гуртожитки. Така робота здійснюється за допомогою лекторіїв, групових занять (наприклад, для дівчат і хлопців), а також під час індивідуальних консультацій. Для здійснення такої роботи залучаються, крім працівників соціальних служб, інші спеціалісти-юристи, сексологи, наркологи, психологи, гінекологи, андрологи та ін.

Програми лекторіїв передбачають розгляд таких питань: "Здоровий спосіб життя сім'ї"; "Сім'я і закон. Кодекс України про шлюб та сім'ю. Укладення шлюбної угоди"; "Проблеми планування сім'ї. Народження здорових і бажаних дітей"; "Способи вирішення

сімейних проблем і конфліктів"; "Психологічний клімат сім'ї"; "Бюджет сім'ї та його раціональна організація"; "Мамина школа. Поради майбутньому батькові" та ін.

Значна увага у підготовці молоді до сімейного життя приділяється вечірніми жіночими та юнацькими гімназіями. Це один з видів інноваційних соціальних технологій, допоміжна компенсаторна форма освіти. В них навчаються дівчата (або юнаки) 13-20 років. Зараз при центрах працює біля 20 таких гімназій. Термін навчання - два роки. У гімназіях створюються умови для формування особистості з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дівчини (або юнака), поліпшення соціального самопочуття, розширення кола спілкування, духовного збагачення, розвитку творчих здібностей, підготовки їх до виконання у майбутньому соціальних ролей дружини, матері, ділової жінки або чоловіка, батька, професіонала. Кожна гімназія працює за авторськими програмами. До викладання, крім спеціалістів соціальних служб, залучаються викладачі шкіл, науковці та ін. Навчальні плани вечірніх жіночих гімназій включають такі предмети: "Жінки в історії України та світовій історії", "Жінка в бізнесі", "Вічні істини", "Дівчинка-дівчина-жінка", "Психологія міжособистісних відносин", "Етика і психологія сімейного життя", "Основи етикету", "Я чарівна і приваблива", "Мамина школа" та ін. При цьому значна увага приділяється питанням гігієни жінок, планування сім'ї, збереження продуктивного здоров'я.

Програми юнацьких гімназій мають ряд курсів, спільних з жіночими, але також і свої специфічні предмети з питань права, психогігієни, вмілого господарювання, основ фізичної підготовки, рукопашного бою та ін. У процесі викладання застосовуються активні форми занять - тренінги, рольові ігри, конкурси, дискусійні клуби тощо.

Однією з ефективних форм роботи щодо підготовки молоді до сімейного життя є також діяльність клубів для дівчат, молодих жінок. Мета таких клубів - формування адекватного уявлення про

соціальну роль жінки в суспільстві; підвищення культурного рівня жіночої молоді; підготовка до сімейного життя; розвиток комунікативних навичок; формування духовних цінностей; корекція особистісних проблем; сприяння розвитку здібностей; формування активної життєвої позиції. Таких клубів у системі соціальних служб налічується біля 70. Клуби створюються на базі центрів ССМ, шкіл, закладів профтехосвіти, вищих навчальних закладів. На базі багатьох клубів вирішується питання працевлаштування дівчат, здійснюється курсове навчання з підготовки і перепідготовки конкурентноздатних спеціальностей (гувернер, масажист, домашній перукар, косметолог, секретар-референт та ін.). Основна їх мета - підвищення загальної культури дівчат, орієнтація на щасливе материнство, формування здорового способу життя, підготовка до подружнього життя, соціальна адаптація жіночої молоді.

Особлива увага приділяється створенню таких клубів для дівчат-сиріт, і працюють вони на базі шкіл-інтернатів. Необхідність створення таких клубів обумовлюється тим, що випускникам шкіл-інтернатів буває важко адаптуватися в оточуючому середовищі, вони мають проблеми у створенні сім'ї, організації домашнього побуту і господарства. Відсутність емоційних контактів з батьками, спілкування тільки з ровесниками, обмеженість можливостей у виборі друзів, замкнене коло спілкування негативно позначаються на формуванні особистості цих дітей. У них спостерігаються нечіткі уявлення про сім'ю, сімейні традиції, подружнє спілкування. Тобто у цих дітей немає елементарного уявлення про образ сім'ї - що це таке. На елементарні запитання про організацію сімейної життєдіяльності вони відповісти не можуть. Діяльність подібних клубів враховує особливості цієї категорії дівчат. Особливо важливо проводити психокорекційні тренінги, тренінги спілкування, використовувати завдання, ігрові ситуації, вправи для розв'язання практичних питань підготовки до сімейного життя.

Значну роль у підготовці молоді до сімейного життя відіграє Пошта довіри. Це листування спеціалістів центрів ССМ з молоддю, підлітками, які проживають у віддалених сільських районах, там, де немає Телефону довіри. Надсилають листи і ті підлітки, які внаслідок індивідуальних особливостей не наважуються безпосередньо звернутися зі своїми проблемами до спеціалістів. Працівники соціальних служб поділяють такі листи на 3 групи - лист до нарколога, до гінеколога, до соціального працівника. Серед них слід виділити ті, що стосуються підготовки молоді до сімейного життя, - це листи до гінеколога. Вони надходять від дівчат і стосуються питань можливості вступу у статеві стосунки, появи захворювань, що передаються статевим шляхом, небажаної вагітності та ін. Такі дівчата потребують дружньої допомоги, поради, рекомендації гінеколога. Спеціалісти ССМ надають допомогу як у письмовій формі, так і у процесі індивідуальних бесід, на які запрошуються абоненти, дають їм рекомендації, куди потрібно звернутися, щоб отримати анонімну консультацію спеціаліста.

Але більшість листів, які також пишуть в основному дівчата, стосуються питань взаємостосунків хлопців та дівчат, чоловіків та жінок, взаємини з батьками. Це історії кохання, про людські почуття, вчинки, втрату віри у майбутнє тощо. Такі листи вимагають великої уваги, зваженості у відповідях, спонування до самостійного вибору своєї поведінки, роз'яснень негативних наслідків необдуманих вчинків. Причому у відповідях не слід нав'язувати підліткам своєї думки, варто надати можливість самостійно вирішувати свою долю. Інакше можна втратити довіру підлітка.

До Пошти довіри можна віднести і записки, які надсилають підлітки після прослухання лекцій спеціаліста. Такі записки теж потребують уважного ставлення. Відповіді можна давати рідразу в аудиторії або автори записок запрошуються на індивідуальні консультації до центру ССМ.

Значна робота проводиться соціальними службами разом з ЗАГСом з тими молодими, хто подав заяву про одруження. На базі ЗАГСів працюють спеціалісти соціальних служб, а також запрошені спеціалісти, які проводять консультації з групами (5-7 пар) або індивідуально з кожною парою. Індивідуальна робота вважається більш ефективною, оскільки така форма дає змогу якнайкраще враховувати бюспсихофізичні, культурні та інші характеристики партнерів, прогнозувати їх сумісність у міжособистісних та інтимних стосунках. Особлива увага при цьому звертається на проблеми взаємної адаптації, терпимості, взаєморозуміння, створення нормального психологічного клімату в сім'ї, профілактики конфліктних ситуацій і розлучень.

Більш спрощеним варіантом може бути спеціальний лекторій (4-7 занять) "Школа молодих". До тематики лекторію включаються такі питання:

Юридично-правові аспекти шлюбно-сімейних відносин.

Культура та основи фізіології подружнього життя.

Психологія і психогігієна шлюбно-сімейних відносин.

Планування сім'ї, народження здорового покоління.

Медико-соціальні проблеми пияцтва та наркоманії.

Економіка і бюджет сім'ї.

Деякі соціальні служби розробляють спеціальні пам'ятки, які обов'язково видаються молодим перед реєстрацією шлюбу. Вони вміщують різні поради щодо взаємостосунків подружжя, організації його життєдіяльності, народження дітей тощо.

Б. Робота / молодією сім'єю по стабілізації сімейних стосунків

Основною формою роботи центрів ССМ з молодими сім'ями по стабілізації сімейних стосунків є робота консультативних пунктів, які надають психолого-педагогічну, юридичну, соціально-медичну, психотерапевтичну, інформаційну допомогу молодим сім'ям, проводять психотерапевтичну роботу з окремими

категоріями сімей. До роботи у консультпунктах, окрім спеціалістів соціальних служб, залучаються кваліфіковані спеціалісти інших галузей, підготовлені волонтери. Такий пункт має свій розпорядок роботи, розклад прийому різних спеціалістів. Він може працювати на базі центру ССМ, ЗАГСу, бібліотеки тощо. Для роботи у сільській місцевості працюють виїзні консультпункти. Така форма роботи дозволяє наблизити соціальні послуги до тих, хто проживає у віддалених районах, у сільській місцевості. Для виїзного консультування запрошуються кваліфіковані фахівці з різних проблем життєдіяльності сім'ї. Виїзне консультування має на меті надати загальну інформацію для всіх бажаючих, а також провести групові, індивідуальні консультації для тих, хто її потребує.

Практична діяльність центрів соціальних служб для молоді показала, що найбільш розповсюдженою і ефективною формою роботи у цьому напрямку є клуби молоді сім'ї. Їх створено і працює у центрах ССМ України понад 160. Мета такого клубу - зміцнення сім'ї; повага до цінностей і традицій сім'ї; надання допомоги щодо організації життєдіяльності сім'ї, вирішення сімейних проблем і колізій, надання допомоги у вихованні дітей; юридичні консультації, організація вільного часу сім'ї тощо. Клуби залучають значну кількість відвідувачів внаслідок демократичності, організованості роботи, взаємостосунків партнерства, врахування побажань і запитів кожного члена клубу. Клуб повинен мати свою назву, положення про діяльність, щорічний план роботи. При клубі можуть працювати різні секції (залежно від потреб членів клубу). Наприклад: "Батьки і діти", "Господарочка", "Наш відпочинок", "Маленькі домашні хитроці", "Мибудусмо нормальні стосунки" та ш. Члени клубу можуть вільно переходити з однієї секції до іншої. Невелика кількість членів секцій (10-15 чол.) дає можливість її керівникам, спеціалістам-консультантам працювати з мікроколективом, проводити різноманітні психологічні тренінги, рольові ігри, бліц-турніри тощо. На базі клубів організуються консультації, сімейно-

психологічні комунікативні тренінги, вечори, екскурсії та інші масові заходи. У завдання клубів входить також розвиток творчої ініціативи молоді, її пізнавальних інтересів, освіта молодих батьків та ін.

У клубах проводяться також психотренінги, обговорюються різноманітні сімейні проблеми.

Існує досвід створення клубів студентських сімей - на базі студентських гуртожитків. Однією з цікавих форм роботи щодо організації вільного часу сімей є реалізація культурно-розважальних проєктів: проведення різноманітних сімейних свят і конкурсів. Мета проведення таких заходів - пошук нових форм роботи з сім'єю, пропаганда сімейних цінностей у молодіжному середовищі, розвиток сімейних традицій, відродження родинно-побутової культури українського народу, пошук сімейних талантів, розвиток пізнавальних інтересів членів сім'ї, творчої ініціативи, обмін досвідом сімейного виховання, зміцнення взаємовідносин в сім'ї, збереження родоводу, подружньої вірності, шанобливого ставлення до батьків.

Такі заходи проводяться центрами соціальних служб на всіх рівнях - районному, міському, обласному, а також в окремих навчальних закладах. Вони часто пов'язані з певними визначними датами, з святами або проводяться як щорічні підсумкові заходи. Наприклад, до Міжнародного дня сім'ї, календарних, релігійних свят, регіональних конкурсів тощо. Крім таких свят, проводяться фотовиставки, виставки декоративно-прикладного, художнього мистецтва: "Світ очима дітей", конкурси дитячих малюнків, плакатів, на кращі подвір'я тощо. Теми таких свят різноманітні: "Родинна веселка", "Історія моєї родини", "Наш родовід", "Чарівне подружжя", "Творча студентська сім'я", "Обряд буковинського весілля", "Ой, кум до куми залицявся", "Жінка-бабуся", "Моя невістка- найкраща" тощо. Проведення таких свят сприяє зміцненню сім'ї, породжує почуття поваги до свого родоводу, своєї родини, має велике значення для вирішення проблем сімейного виховання.

В. Допомога батькам у розв'язанні проблем сімейного виховання

Проблеми взаємостосунків у сім'ї, сімейного виховання, організації сімейного життя, вільного часу - це проблеми соціально-психологічного, психолого-педагогічного регулювання сімейного життя. Як свідчить практична діяльність центрів соціальних служб для молоді, основною формою роботи з батьками є організація школи батьківської підтримки, яка надає допомогу батькам з різноманітних проблем сімейного виховання. Діяльність таких шкіл свідчить, що найбільш актуальними для сучасних батьків є проблеми взаємостосунків з дітьми, підготовки дитини до школи, форм і методів сімейного виховання. Крім того, створюються школи майбутньої мами, майбутнього батька. При загальноосвітніх школах можна створювати копсультпункти для батьків, де надаються індивідуальні консультації не тільки працівниками центрів ССМ, а й запрошеними спеціалістами. У разі необхідності батьки з дітьми направляються на консультації у медичні заклади різних профілів. Такі ж копсультпункти можуть працювати і на базі центрів ССМ, а також створюються виїзні копсультпункти. Однією із форм допомоги сім'ї є створення клубів для батьків. Наприклад, клуб для молодих батьків "Проблема" (Чернівецька обл.) допомагає батькам розв'язувати найбільш актуальні проблеми сімейного виховання, догляду за дитиною, підготовки її до школи. Особлива увага приділяється вирішенню проблем взаємостосунків батьків і дітей у сім'ї: клуб "Кмітливий малюк", який працює на базі школи та дитячого садка (Полтавська обл.), надає допомогу батькам у вирішенні питань готовності дітей до школи.

Психологи центру ССМ на основі спеціальних тестувань з'ясовують рівень готовності конкретної дитини до школи. Після нього з дітьми проводяться корекційні заняття, надаються спеціальні рекомендації батькам

Крім юго, спеціалісти центрів ССМ організують конференції, семінари, круглі столи, на яких обговорюються актуальні питання сімейного виховання: запобігання конфліктам батьків та дітей, врахування індивідуальних особливостей дитини у сімейному вихованні; розвиток інтересів та творчих здібностей дітей тощо. При деяких центрах працюють спеціалізовані лінії Телефону довіри. Широко використовуються засоби масової інформації: спеціальні рубрики, сторінки у місцевих газетах, на радіо, у телепередачах.

Останнім часом значна увага приділяється роботі з проблемними сім'ями, які вирішили добровільно взяти на виховання дитину II закладу для дггей-сиргг та дітей, позбавлених батьківського піклування. У зв'язку з тим, що ця форма виховання дітей-сиріт є новою для України і зараз проводиться експериментальна робота по створенню інституту прийомної сім'ї. спеціалістів соціальних служб готують до здійснення спеціальної роботи з прийомними батьками та батьками, які бажають усиновити дитину.

Отже, діяльність соціальних служб у реалізації цього напрямку вміщує комплекс заходів, програм, спрямованих на надання різних видів психолого-педагогічної допомоги батькам, в першу чергу молодим, з питань сімейного виховання, адаптації дітей в о і очуючому середовищі.

Г. Сімейна психотерапія

Проблеми, / якими стикається сім'я у процесі своєї і жиг і (діяльності: конфпктінсть у взаємостосунках членів сім'ї. вживання алкоголю, наркотичних речовин, паявше і ь нервових захворювань у когось н членів сім'ї, тимчасових або затяжних труднощів у житті сім'ї внаслідок тяжкої хвороби одного з її членів, майнових витрат, смерті близьких або рідних, незадоволеності рольових очікувань у сім'ї - все це призводить до розвитку иочуття

невпевненості, безвихіддя, безпорадності. Усі ці явища можуть дестабілізувати сім'ю, призводити до тривожності, нервово-психічної напруженості у членів сім'ї.

Тому такі сім'ї потребують соціальної допомоги, підтримки, зняття стресових станів. Цими проблемами і займаються спеціалісти сімейної психотерапії. Особливим видом психотерапії є подружня психотерапія, орієнтована на конкретну подружню пару та її проблеми. Вона має їй допомогти у вирішенні сімейних конфліктів, позбутися стресів у разі розлучення, врегулювати подружні взаємини та ін. Робота психотерапевта спрямовується на надання допомоги членам подружжя у збереженні душевної рівноваги, вміння долати труднощі, вирішувати складні питання, вчитися не зосереджуватись на своїх стражданнях, любити і розуміти себе, знаходити позитивне у найскладніших ситуаціях.

Таким чином, соціальні служби для молоді у роботі з сім'єю мають значний арсенал соціальних технологій, які є ефективним засобом вирішення соціальних проблем, пов'язаних з підготовкою молоді до сімейного життя, організацією життєдіяльності сім'ї, наданням допомоги батькам у вирішенні складних проблем сімейного виховання. —¹

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Які відомості повинен мати соціальний педагог про сім'ю свого регіону, працюючи у районній, міській, обласній соціальній службі?
2. Форми і методи роботи соціальних служб по підготовці молоді до сімейного життя.
3. Специфіка роботи клубів для дівчат-сиріт по підготовці до сімейного життя.
4. Організація діяльності клубів молоді сім'ї, основні напрями їх роботи.
5. Форми і методи роботи центрів соціальних служб з батьками.

6. Сімейна психотерапія в системі діяльності соціальних служб для молоді.
7. Розробити річний план роботи клубу молодії сім'ї.
8. Розробити пам'ятку для молодих, які одружуються.
9. Намалювати родинне дерево "Мій родовід".
10. Розробити план роботи клубу для дівчат-сиріт і пояснити, у чому специфіка роботи такого клубу.
11. Розробити план роботи клубу для дівчат на 1 рік.
12. Розробити план роботи клубу по підготовці молоді до сімейного життя (2-річний).
13. Розробити план роботи школи молодії матері, школи молодого батька.
14. Розробити проект-сценарій сімейного свята (за вибором):
  - "Родинне вогнище"
  - "Сімейні труднощі"
  - "Ми матір називаємо святою"
  - "Тато, мама, я - спортивна сім'я"
  - "Родинні ерудити"
  - "Сім'я року"
  - "Чарівне подружжя - 2000"
  - "Фестиваль молодих сімей"
  - "Роде наш красний, роде наш творчий"
  - "Кмітлива сімейка"
  - "А чи козацька в нас родина?"
  - "Наші обереги" (фольклорні сімейні традиції)
  - "Народні традиції у підготовці молоді до сімейного життя"
15. Підготувати відповіді на запитання, які було надіслано через Пошту довіри (передано мовою і стилістикою оригіналу):
  - "Коли краще виходити заміж?"
  - "Якщо дівчина завагітніла в 14 років, то що їй робити, щоб ніхто про це не дізнався?"

"Ваші варіанти умовити батьків пускати на дискотеку"

"Мама не хоче пускати до клубу, бо вона вважає, ідо я там гуляю з усіма. Як їй доказати, що це неправда?"

"Чи є тест, щоб можна було перевірити, чи ти не хвора СНІДом? І чи є певні симптоми цієї хвороби?"

"Чи всі презервативи гарантують безпечний секс на 100%, і як їх перевірити?"

"Які ознаки сифілісу?"

16. Підготувати невеликі реферати для Абетки для молодих батьків (5-8 стор.) з важливих питань сімейного виховання:

акцентуації характеру; авторитет батьків; заохочення дітей у сім'ї; покарання дітей у сім'ї; особливості виховання близнюків у сім'ї; дитина-лівша; дівчина і особливості виховання; неврози дитячі; виховання дитини у неповній сім'ї; прийомна сім'я; психологічний клімат сім'ї; психосексуальний розвиток дитини; статеве виховання у сім'ї; хлопчик: особливості виховання; діти із затримками психічного розвитку; обдаровані діти у сім'ї; підготовка дитини до школи; молодший школяр; увага, підліток!; психологія юності; важковиховуваний підліток; усиновлення дитини.

§2. Особливості роботи соціального педагога з різними типами сімей

Різні типи сімей, які мають проблеми! у взаємостосунках, вихованні дітей, організації своєї життєдіяльності, потребують соціальної допомоги, підтримки, у тому числі матеріального забезпечення, організації побуту, вирішення проблем репродуктивного здоров'я, вільного часу. Визначимо типи сімей, які потребують від соціальних служб тих чи інших видів соціальної допомоги:

- Соціально-демографічної, сім'ї багатодітні, бездітні, які розлучаються, сім'ї з неповнолітніми батьками.

- **Матеріально-житлової:** малозабезпечені сім'ї, які перебувають у поганих житлових умовах; вагітні жінки, матері, на утриманні яких є неповнолітні діти, або які втратили роботу, потребують роботи зі скороченим днем чи вдома тощо.
- **Медико-соціальної:** сім'ї з дітьми, батьками-інвалідами з фізичними та психічними захворюваннями, які зловживають спиртними напоями, застосовують наркотичні речовини, мають прояви суїциду.
- **Психологічної та соціально-педагогічної:**
  - 1) неблагополучні сім'ї - неповні, які ведуть аморальний спосіб життя, зі стійкими конфліктами між батьками та дітьми, сім'ї "нових" українців, зовні благополучні, але такі, що систематично припускають серйозні педагогічні прорахунки внаслідок педагогічної неосвіченості, безграмотності (надмірна батьківська любов, застосування фізичних покарань, формальне ставлення до дитини, неврахування індивідуально-психологічних особливостей дитини в процесі сімейного виховання);
  - 2) діти і підлітки, які знаходяться у несприятливих сімейних умовах; у конфліктних взаємостосунках з батьками, вчителями, однолітками, сусідами; які залишилися без опіки батьків;
  - 3) вихованці дитячих будинків та шкіл-інтернатів; важковиховувані підлітки, які припускають антигромадські вчинки, хуліганські дії; бродяжать, жебрують, ізольовані в колективі однолітків, мають аморальну, протиправну, агресивну поведінку, вживають алкоголь, наркотики, психотропні речовини, мають суїцидні спроби;
  - 4) підлітки, які зазнають насильства, негативного впливу за місцем проживання, навчання (жорстоке ставлення, приниження, образи, домагання, яких дорослі залучають

до вживання алкоголю, наркотиків), мають внутрюсобистісні проблеми, роздратованість, невпевненість у собі, боязкість, сором'язливість тощо.

- Соціально-нравової: батьки перебувають у суперечності із законами суспільства, криміногенна обстановка в сім'ї, одного з батьків засуджено; молоді люди, які повернулися з місць позбавлення волі (ВТК, спецшколи, спецПТУ).

Кожна із зазначених категорій вимагає адекватної соціально-психологічної допомоги соціальної служби у підтримці та подоланні конфліктних ситуацій. Завдання полягає в тому, щоб захистити дітей, які зазнають різного роду насильства, від несприятливого впливу середовища, а також допомогти батькам у розв'язуванні складних питань у сімейному вихованні, налагодити взаємостосунки цих батьків зі школою. Тобто допомогти батькам і дітям адаптуватися в оточуючому середовищі, налагодити систему взаємостосунків з державними органами та громадськими організаціями, безконфліктно розв'язувати проблеми.

Відомо, що одним з найбільш значущих і масових базових майданчиків для соціально-педагогічної роботи є школа, що часто допускає прорахунки в роботі з неблагополучними сім'ями, дітьми з таких сімей, важковиховуваними учнями внаслідок професійної невідповідності до такої роботи, і тому вона потребує підтримки, допомоги у проведенні соціально-педагогічної, психолого-педагогічної та медико-психологічної роботи. Взаємодія соціальних служб зі школою сприяє раціональному розв'язанню складних шкільно-сімейних проблем, які школа не спроможна розв'язати самостійно.

Практика свідчить, що діти, які прийшли до школи, не завжди достатньо підготовлені до навчання і перебування в шкільному колективі. В основному це стосується дітей, які не відвідували дитячих садків, часто хворіли, дітей із затримками психічного розвитку, сором'язливих, боязких. Тому завданням соціального

педагога є зниження емоційної напруги таких дітей, навчаючи вчителів використовувати прийоми захисту від психологічних та соціальних стресів, контролю за способом життя дітей у неблагополучних сім'ях, допомогати в поліпшенні сімейного мікроклімату, оцінювати індивідуально-психологічні особливості і можливості дитини, створювати програми оптимізації її розвитку.

Робота з неповною сім'єю передбачає надання допомоги у вихованні дитини, запобігання негативному впливу, який може справляти така сім'я на формування особистості дитини. Особливо важливо розв'язувати такі питання, як: нормалізація взаємостосунків дитини з обома батьками, встановлення нормального мікроклімату в тій сім'ї, у якій залишилась дитина; відповідальність батьків за виховання; особисте життя матері і дитини; розв'язання юридичних проблем, які мають місце в такій сім'ї. Коли порушується справа про розлучення і розвивається конфлікт з приводу того, з ким залишається дитина, то тут важлива присутність соціального педагога чи соціального працівника. Його допомога необхідна для того, щоб об'єктивно обрати для дитини варіант, де вона матиме кращі умови для виховання. Крім того, він допоможе у регулюванні взаємин дитини з тим із батьків, хто залишив сім'ю, а також з іншими родичами. Необхідність цього потребує Конвенція про права дитини.

При цьому слід враховувати, що неповна сім'я може перебувати у стані хронічних стресів, а це негативно позначається на стані здоров'я матері та дитини: постійне відчуття себе нещасливим, невпевненість у майбутньому (своєму і дитини), підвищена роздратованість. Такий хронічний стрес може призводити до кризових станів, що мають прояв у відчутті безвихіддя, апатії. Допомога соціального працівника полягає у проведенні спеціальної корекційної роботи, яка може допомагати батькам підтримувати високу самооцінку та переборювати труднощі. Бажано, щоб діти з таких сімей перебували під постійним

захистом школи, соціальної служби. їм слід допомогти розширювати соціальний досвід, організувати вільний час тощо.

Значної уваги соціальних служб потребують багатодітні молоді сім'ї. Це сім'ї, які мають трьох і більше дітей. Основні проблеми сучасної багатодітної сім'ї - це матеріальні, житлово-побутові, на які, без сумніву, накладаються виховні, рекреативні та комунікативні. Крім того, слід враховувати, що існують різні типи багатодітних сімей, в тому числі й неблагоіюлучні (їх значна кількість), у яких діти з'являються випадково, є небажані або є засобом для одержання різних матеріальних благ. Проте багатодітна сім'я, навіть неблагополучна, має чимало своїх проблем, які їй важче розв'язувати в наш час, коли утримання та виховання навіть одного-двох дітей позбавляє можливості задовольнити культурні потреби, що, звичайно, позначається на вихованні дітей. Неабияке значення, крім матеріальних і житлово-побутових, має розв'язання виховних проблем. Часто молоді батьки не мають спеціальних знань і навичок у плані виховання, а це призводить до того, що в багатодітних сім'ях значною проблемою часто є навіть виховання дітей. Багато дітей з таких сімей не відвідують дошкільних закладів. Важко зараз розв'язувати і проблеми відпочинку цих дітей внаслідок того, що сім'я не в змозі оплатити й путівки, і заняття в гуртках, спортом. Можна сказати, що тут є і своя моральна проблема. У результаті змін, що відбуваються в суспільстві, змінилося ставлення до багатодітних сімей, вони позбавлені багатьох пільг, які мали раніше.

В такій ситуації багатодітна сім'я потребує до себе уваги й допомоги з боку суспільства. Завдання соціальних служб полягають в тому, щоб допомогти багатодітним сім'ям. Такі сім'ї більшою мірою, ніж інші, мають потребу в сімейному лікареві. їм необхідна допомога і в працевлаштуванні батьків, наданні дітям можливості підробити, в організації їх літнього відпочинку. Батьки з таких сімей потребують спеціальних педагогічних консультацій. У завдання соціальних служб по роботі з багатодітними сім'ями

входить організаційна робота із залученням організацій і служб, які можуть допомогти такій сім'ї. Важливо співпрацювати з іншими службами, які займаються багатодітними сім'ями (служби соціального забезпечення, профспілки, різні фонди тощо).

Але слід сказати, що конкретної допомоги з боку соціальної служби потребує кожна конкретна сім'я. Насамперед, це виявлення соціальних, економічних, побутових, психолого-педагогічних, правових, медичних та інших проблем, що існують у кожній сім'ї. Особливого значення для багатодітної сім'ї набуває вирішення проблеми влаштування матері на роботу. Адже в сучасних умовах чимало багатодітних сімей розв'язують свої матеріально-економічні проблеми так: чоловік повністю бере на себе забезпечення сім'ї, вважаючи, що жінка повинна займатися домашнім господарством, і від того буде більше користі, ніж від тих незначних грошей, які вона заробить. Проте, як свідчать дослідження, заняття матері професійною діяльністю позитивно позначається на вихованні дітей, на їх інтелектуальному розвитку, бо в мамі з'являється більше знань і соціального досвіду. Вона швидше знаходить контакт з дітьми, усуває сімейні конфлікти.

У зв'язку з цим таким сім'ям слід допомагати у працевлаштуванні чоловіків, дітям дати можливість підробити, а матері - працювати неповний день за плинним графіком. Педагогічні консультації для цих батьків можуть вміщувати такі питання: харчування дітей і збереження їх здоров'я; роль матері і батька в організації правильних взаємостосунків у сім'ї; найбільш поширені помилки у вихованні; виховання дітей з психічними та фізичними вадами. Заохочення і покарання дітей у багатодітній сім'ї має свою специфіку, тому батьки повинні здобувати спеціальні педагогічні знання у вигляді лекцій та індивідуальних консультацій.

Уваги соціальних працівників вимагають і ті сім'ї, в яких діти страждають від різних видів насильств з боку батьків або родичів: незадоволення потреб дитини в харчуванні, одязі,

медичному догляді, чистоті, режимі дня; застосування фізичних покарань, жорстоке виховання (відсутність тепла, надмірна вимогливість без урахування фізичних, емоційних та інтелектуальних можливостей дитини, постійні зауваження, насмішки). Усе це призводить до емоційних травм, відбивається на психічному розвитку дитини, збільшується кількість дитячих суїцидів, випадків бродяжництва, втеч з дому.

Виявити такі сім'ї соціальному педагогові можуть допомогти вихователі дошкільних установ, учителі шкіл, лікарі в поліклініках, сусіди. Дітям у таких випадках можуть допомогти притулки, у яких дитина, яка пішла з дому, може мешкати якийсь час, отримати допомогу, пораду. Такі притулки є зараз майже в кожному великому місті. Крім того, існує практика, коли дитину бере до себе інша сім'я і тримає її деякий час у випадку насильства над нею власних батьків.

Сім'ї, які мають дітей-інвалідів, потребують конкретної допомоги соціальних служб. Це влаштування таких дітей в інтернати, спеціальні школи та дитячі будинки; педагогічне консультування батьків щодо виховання дітей-інвалідів залежно від типу та групи інвалідності. Проте постають проблеми, які не завжди можна раціонально розв'язати. Наприклад, з метою створення соціальної і трудової реабілітації дітей-інвалідів із захворюваннями опорно-рухового апарату в Дніпропетровській області реалізується програма "Соціальний гувернер". Вона передбачає підготовку спеціалістів для медико-соціальної реабілітації дітей, хворих на церебральний параліч, для роботи в сім'ях, які мають дітей-інвалідів, і для соціальних закладів. Крім того, передбачається навчання батьків доглядати за дитиною.

Необхідність цього продиктована тим, що в нашому суспільстві не приділяють належної уваги соціалізації дітей-інвалідів, спілкуванню з оточуючими (батьками, лікарями, соціальними працівниками, однолітками), особливостям психічних проявів.

Інвалідність призводить до обмеження життєдіяльності людини, її соціальної дезадаптації внаслідок відхилень у фізичному

та психічному розвитку, обмеженої здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, спілкування, майбутньої трудової діяльності. Система навчання і виховання цих дітей недосконала. У зв'язку із цим має створюватись комплекс соціальних та психолого-, медико-педагогічних проблем із соціальної орієнтації таких дітей. Корекційну роботу найчастіше виконують самі батьки, проте багато з них не володіють спеціальними знаннями з дефектології та медико-соціальної реабілітації.

Підготовка соціального гувернера до роботи з дитиною-інвалідом удома до надання йому загальноосвітніх знань (у межах можливого), прищеплення навичок самостійної роботи і самообслуговування, адаптації до потреб сучасного життя є сьогодні виходом із скрутного становища сім'ї яка виховує дітей-інвалідів. Робота соціального гувернера з дітьми-інвалідами в сім'ях забезпечуватиме їм можливість здобути освіти та професію, займатися громадською діяльністю, розширювати спілкування з однолітками, дорослими. Це сприяє створенню оптимальних умов для коригування відхилень у розвитку дитини, для її навчання, виховання, соціально-трудова адаптації. Соціальний гувернер розв'язує питання соціального забезпечення дитини-інваліда, допомагає розв'язувати житлово-побутові, транспортні, морально-психологічні проблеми, організовувати вільний час, заняття спортом, задоволення культурних потреб. Крім того, він проводить значну роботу із сім'єю, у якій виховується дитина-швалід: оздоровлення інших дітей у сім'ї, які внаслідок недостатнього догляду, матеріальної незабезпеченості чи зайнятості батьків часто хворіють, навчаються гірше своїх можливостей, мають менше часу на дозвілля. Таким сім'ям необхідні медико-генетичні консультації, допомога у створенні нормального сімейного мікроклімату, подоланні пригніченості, невпевненості, конфліктності між батьками та дітьми, у вихованні правильного ставлення до такої дитини усіх членів сім'ї.

У роботі із сім'ями інвалідів дуже важливо організувати службу знайомств і не обов'язково з метою одруження (хоч і це не відкидається).

Особливу увагу соціальні служби повинні приділяти роботі з асоціальними сім'ями (сім'ями алкоголіків, наркоманів, які ведуть аморальний спосіб життя). Така сім'я не може нормально функціонувати, адже за умов псевдоблагополуччя спостерігаються відсутність довір'я у стосунках, розподілу ролей у сім'ї та конфліктність. У таких сім'ях має місце співзалежність інших членів сім'ї від хворого на алкоголізм, що полягає у постійній зайнятості його проблемами, тривозі, почутті вини та сорому, безнадії, відчаю, низькій самооцінці. З'являється страх перед тим, що можна залишитись без чоловіка, що в дітей не буде батька, що скажуть сусіди та ін. Усе це створює нервову обстановку в сім'ї. Такі сім'ї потребують спеціальної допомоги. Але насамперед їх треба виявити. Подальша робота полягає у налагодженні контактів з органами внутрішніх справ з метою примусового лікування, позбавлення батьківських прав, захисту дітей. Дуже важливо позбавити дітей від негативного впливу батьків-алкоголіків, інакше руйнівний вплив такої сім'ї призведе і їх до алкоголізму, бродяжництва, злочинності.

З цією метою дітей влаштовують до дитячих будинків, у школи-інтернати, благополучні сім'ї. Допомогає в роботі влаштування в дитячому притулку, в якому дитина може перебувати деякий час, поки вирішаться її справи. Там вона може отримати медичну, психолого-педагогічну, корекційну допомогу.

Соціальної підтримки вимагають і самотні матері, в тому числі неповнолітні, яких в Україні останнім часом стає все більше. Значну кількість дітей ними покинуто. Крім того, ці матері палять, вживають алкоголь, тому діти в них часто народжуються кволими, недоношеними, з аномаліями розвитку, мають хронічні захворювання. Низька медична культура і медична активність

призводять до того, що вони не звертають уваги на ознаки невротизації дитини. Неповнолітні матері, як і їх діти, потребують корекційної психологічної допомоги, бо народження дитини, крім позитивних емоцій, якщо мати збирається сама виховувати дитину, може мати й негативні: небажана дитина, стреси внаслідок психологічної невідповідності, переляку, невпевненості в майбутньому. Корекційна робота з цими матерями полягає у наданні їм допомоги щодо виховання дитини, психологічної підтримки у становленні до себе як особистості, працевлаштування та ін. Крім того, таким сім'ям потрібна медико-соціальна допомога, медико-соціальний патронаж, а для неповнолітніх матерів - роз'яснення питань планування сім'ї, профілактики вагітності.

Значна увага має приділятися сім'ям, що перебувають на грані розлучення. Причинами розлучень можуть бути соціально-економічні, соціальні й біологічні, психолого-педагогічні й фізіологічні прояви. До соціально-економічних причин належать матеріальні нестатки, відсутність нормальних житлово-побутових умов для проживання сім'ї. Причини соціального й біологічного характеру - хвороби членів сім'ї, несерйозність у ставленні до шлюбу, наявність другої сім'ї, подружня невірність, пияцтво, алкоголізм, наркотична залежність тощо. Причини психофізіологічні - фізіологічна несумісність, імпотенція, фригідність, велика різниця у віці, небажання мати дітей; соціальні психолого-педагогічні причини - соціальна та психологічна несумісність; різниця в рівні культури; різні характери, погляди на сімейне життя і виховання дітей; відсутність взаємодопомоги та взаєморозуміння; неповага один до одного; різні цілі життя й життєві цінності; складний характер (ревності, жорстокість, скупість). Як свідчить практика, переважають соціально-психологічні причини, що стають основою сімейних конфліктів і призводять до розлучення.

Взагалі конфлікт вважається рушійною силою розвитку сім'ї; відкриті або приховані конфлікти виникають в усіх сім'ях. Справа

полягає в тому, як вони розв'язуються і як члени родини вміють справлятися з тими суперечностями, з якими стикається сім'я в процесі розвитку. Якщо в сім'ї існують стійкі конфліктні ситуації, то причини їх - серйозні розбіжності в поглядах, інтересах, потребах та ін. Наприклад, розбіжності в уявленнях про сімейні цінності, подружня невірність, низький рівень етико-психологічної культури подружжя; прагнення одного до лідерства в сім'ї, неповага до іншого члена подружжя, споживацьке ставлення до сім'ї, ревності, антигромадська спрямованість вчинків (зловживання алкоголем і наркотиками); нерозуміння відмінності в психології та біоритмах почуттів протилежної статі. Проте багато конфліктів не мають серйозних причин, а з'являються вони у зв'язку з низьким рівнем розвитку обох або одного з членів подружжя. В основі конфлікту - ствердження своєї правоти, в результаті чого конфлікт поглиблюється, розростається. У роздратованому стані вступає в дію система узагальнень і перебільшень (люди пам'ятають лише погане) типу; "Ти завжди так робиш", "Усі ви такі...", "Скільки разів говорити про одне й те саме.

Існують так звані конфлікти молодого подружжя, коли відбувається пристосування один до одного. І від того, чи зуміє подружжя знайти способи розв'язання конфлікту, залежить подальша стабільність сім'ї. А небезпека конфліктів молодих подружніх пар полягає в тому, що вони не володіють цими способами розв'язання конфліктних ситуацій, і якщо конфлікти стають нормою, назріває розлучення. Адже під час конфлікту розвивається ворожнеча один до одного, травмується психіка, гіперболізуються недоліки - усе більше образ і стресового стану.

Психологи виділяють такі варіанти розв'язання конфліктних ситуацій у сім'ї:

- примус, коли нав'язується таке розв'язання конфліктної ситуації, що задовольняє лише ініціатора конфлікту ("Я сказав, і буде так, як я хочу..."). Такий спосіб має найбільш

несприятливі наслідки, бо це позначається на інших членах сім'ї, принижується гідність. І коли навіть настає зовнішнє благополуччя, у будь-який момент конфлікт може спалахнути з новою силою;

- конфронтація. Ніхто не приймає позиції іншого, кожний залишається при своїй думці. Посилюється роздратованість, бо один одного не розуміють ("Я буду так...", "А ти такий...", "А ти така..."). Розв'язання конфлікту відтягується на невизначений час;
- втеча від роз'яснення суперечностей, тобто розв'язання конфліктної ситуації відкладається, а конфлікт залишається. Проте позитивне тут, що залишається час на обдумування, прийняття якогось рішення і поновлення процесу розв'язання конфліктної ситуації;
- згладжування напруги - подекуди це дає змогу зняти напругу зовсім і досягти нормальних взаєностосунків, проте іноді конфлікт може відновитися;
- компроміс - це найкращий спосіб розв'язання конфліктної ситуації, пошук найбільш сприятливого і справедливого для обох сторін рішення. У результаті компромісу вимоги стають відвертими, намічаються взаємні поступки, має місце рівність прав і обов'язків обох членів подружжя. Проте для ефективного компромісу необхідно звузити предмет суперечки до мінімуму; управляти своїми негативними емоціями; пам'ятати, що з'ясування відносин поглиблює конфлікт; у сварці ніколи немає правих; прагнути зрозуміти позицію іншого; вирішувати конфлікт з позиції доброти; не приклеювати один одному ярлики ("Ти завжди..."); розв'язуючи конфліктну ситуацію, не з'ясовувати, хто винен, а шукати виходу зі становища (як нам бути). Дуже допомагає в цьому випадку почуття гумору. Але, звичайно, найкраще - це попередити конфлікт, не загострювати ситуацію.

Звичайно, наявність стійких конфліктів негативно позначається на вихованні дітей, деформує їх особистість, сприяє формуванню цілого ряду негативних якостей особистості, а також появі нервово-психічних захворювань у всіх членів сім'ї.

Робота з такими сім'ями, як вже зазначалося, має індивідуальний характер і полягає у проведенні психологічних консультацій, комунікативних та поведшkových тренінгів. Наведемо приклади таких тренінгів.

Для визначення, чи існує в сім'ї небезпека розлучення, можна запропонувати спеціальний тест, результати якого допоможуть зрозуміти, чи загрожує розлучення сім'ї, чи може вона подолати труднощі, з якими стикається в процесі сімейного життя, чи в сім'ї складається ситуація, яка може призвести до розлучення. У такому випадку для усунення такої ситуації необхідно переглянути розподіл сімейних обов'язків. Кожному з подружжя слід постаратися з'ясувати для себе причини незадоволеності партнера і засоби її усунення. Бажано змінити способи спілкування в сім'ї: якомога доброзичливіше, ніжно, уважно, ласкаво звертатись і спілкуватись один з одним, якомога менше докорів і зауважень. Слід намагатися виділити і посилити те, що поєднує подружжя (діти, невіршені проблеми, загальні бажання, потреби тощо).

Підрахуйте загальну кількість балів і залежно від цього визначте ступінь небезпеки розлучення.

Від 0 до 2 - розлучення практично не загрожує. У Вас є всі умови подолати труднощі, що виникають, і створити міцну сім'ю. Окремі сварки, дисонанси істотно не впливають на взаємостосунки в цілому.

Від 3 до 5 - у Ваших взаємостосунках іноді має місце напруженість. Ви не завжди буваєте задоволені собою, чоловіком; не завжди можете стримувати свої невдоволення, роздратованість. Такі моменти найбільш небезпечні для розлучення, тому їх краще уникати. Сімейне життя іноді малюється Вам у похмурих тонах,

але взагалі Ви задоволені ним. У Ваших взаємостосунках більше уваги бажано приділяти культурі подружнього спілкування, турбуватися один про одного, вміти поступатися, знаходити компромісне рішення.

Від 6 до 9 - у сім'ї складається чи може скластися ситуація розлучення.

№ з/п	Запитання	Відповідь	Бал
1.	Що найважливіше для Вас?	Сам шлюб, можливість вважатися сімейною людиною. Шлюбний партнер; з ним і без шлюбу було б життя не гірше	1 0
2.	Чи залежите Ви від батьків матеріально?	Так Ні	1 0
1.	Чи легковажно ставитеся до шлюбу, чи не вважаєте Ви його чимось схожим на гру дорослих?	Так Ні	1 0
4.	Чи збігаються Ваші погляди на шлюб з очікуванням від нього?	Так Ні	0 1
5.	Чи однаковому типу сімейного укладу, побуту Ви зі своїм партнером, з іншими членами сім'ї надаєте перевагу?	Так Ні	0 1
6.	Як часто бувають у Вас сварки, конфлікти, з'ясування відносин?	Так, часто Ні	1 0
7.	Чи є у Вас загальні інтереси, захоплення, погляди?	Так, є Ні	0 1
8.	Скільки у Вас дітей?	Двоє (і більше) Менше двох	0 1
9.	Рівень вихованості у Ваших дітей?	Високий Середній (нижчий від середнього)	0 1

На основі діагностування надаються різні види допомоги, підтримки молодим сім'ям і дітям із цих сімей, здійснюється корекційна і реабілітаційна робота. Усе це буде успішним, якщо в роботі з клієнтами соціальних служб - молодими сім'ями та дітьми із цих сімей - пануватиме атмосфера доброзичливості й зацікавленості, відповідна оточуюча обстановка, якщо соціальний педагог матиме такий кваліфікаційний рівень, що зможе розкрити потенційні можливості клієнта, допомогти йому самостійно справитися зі своїми проблемами. Цьому допоможе вміння зрозуміти внутрішній світ клієнта, встановити відкриту, теплу атмосферу.

Соціальний педагог у роботі із сім'єю повинен дотримуватися принципів, які допомагають йому в розв'язанні професійних завдань. Це гуманізм, віра в людину, кращі виявлення її особистості та потенційні можливості, які допоможуть розв'язати ті складні проблеми, які вона має; це віра в те, що людина має великі можливості щодо самовдосконалення. Здатність до емпатії допомагає соціальному педагогові зрозуміти внутрішній світ іншої людини, отже, правильно оцінити її особистість, знайти в ній внутрішні можливості для розв'язання особистісних проблем. Соціальний педагог має бути толерантним, доброзичливо ставитися до клієнта, оцінювати його в цілому, а не окремі його вчинки. Якщо соціальний педагог застосовує авторитарність, не має гнучкої педагогічної позиції, не вміє об'єктивно оцінювати виховні можливості сім'ї і кожного з батьків, добре орієнтуватися в обстановці, це, звичайно, гальмуватиме встановлення його взаємостосунків з клієнтами. Крім того, якщо батьки мають низьку загальну та педагогічну культуру, суб'єктивно оцінюють поведінку та особистість дитини, безвідповідально ставляться до виховання, це теж дуже утруднює спілкування соціального педагога з батьками.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначити типи сімей, які потребують різних видів соціальної допомоги.
2. Які основні напрями співпраці соціальних служб зі школою?
3. Чим відрізняється робота соціального педагога з неповною сім'єю та багатодітною сім'єю?
4. Розкрити особливості роботи сімейного педагога з асоціальними сім'ями та конфліктними сім'ями.
5. Робота з неповними сім'ями та самотніми матерями.
6. Підібрати пакет діагностичних методик по виявленню конфліктних сімей. Роз'яснити особливості конфліктів у новоствореній сім'ї (до 1 року існування) і конфліктів у сім'ях, які існують 10-20 років.
7. Соціальна допомога жінкам і дітям, які постраждали від насильства (реферат).

Література

1. Ачильдеева Е.Ф. Многодетная семья в современном обществе: условия жизни, общественное мнение, меры социальной политики //Жизнедеятельность семьи: тенденции и проблемы. - М.: Наука, 1990.
2. Бреева Е.Б. Программа социальной работы с многодетными семьями//Сер. Практика социальной работы. • - 1992.
3. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. - М.: Прогресе, 1988.
4. Дементьева И.Ф. Первые годы брака. Проблемы становления молодой семьи. - М.: Наука, 1991.
5. Деусова Т.П. Взаимоотношения родителей и детей в современной семье: Проблемы семьи и детства в современной России. Ч.И.- М: Прометей.
6. Гурко Т.А. Программа социальной работы с неполными семьями//Сер. Практика социальной работы. - 1992.

7. Зайцева З.Г. Школа і важковиховувані підлітки. - К.: Рад. школа. - 1991.
8. Казаков А.П. Экономические и психологические проблемы семьи. - М., 1989.
9. Козлов Н. Как относиться к себе и людям или практическая психология на каждый день. - М.: Новая школа, 1994.
10. Кочарян Г., Кочарян А. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов. - М.: Медицина, 1994.
11. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. - М.: Медицина, 1991.
12. Кроник А., Кроник Е. В главных ролях: вы, мы, он, ты, я. - М.: Мысль, 1989.
13. Мелибруда Е. Я-ты-мм. - М.: Прогрессе, 1986.
14. Мотин А.А. Отказ то ребенка как социальная проблема// Социальные последствия развода. - М.: ИСИ АН СССР, ССА, 1984.
15. Наруск А. Подросток из благополучной семьи. - Таллин: Периодика, 1989.
16. Панов А.М. Проблемы формирования системы социальной помощи семье и детям//Проблемы семьи и детства в современной России. Ч.1. - М.: Прометей, 1992.
17. Ричардсон Д.У. Силы семейных уз. - Акценти, 1994.
18. Сатир В. Как строить себя и свою семью. - М.: Педагогика-Пресс, 1992.
19. Семья в психологической консультации/Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. - М, 1989.
20. Соціальна підтримка молодій сім'ї//36. інформ. теорет. та метод. матеріалів для працівників соц. служб та молоді. Випуск I. - К.:Академпрес, 1994.
21. Соціальна робота з молодією сім'єю. Випуск II. - 1995.
22. Филюкова Л.Ф. Современная молодая семья.-Минск: Наука и техника, 1986.

23. Херсонский Б.Г, Дворяк С.В. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов. - К.:Здоровье, 1991.
24. Чуйко М.В.. Яковенко В.В. Проблемы формирования и социальной защиты молодой семьи в новых социально-экономических условиях//Пробл. социального захисту сім'ї в умовах зміни соціально-екон. відносин. Матеріали Міжнарод. наук, практ. конфер. - К., 1993.

§3. Технологія роботи з дітьми-сиротами у прийомній сім'ї

Демократизація суспільства, шляхи його оновлення в умовах розвитку незалежної України потребують розробки нових підходів стосовно виховання та влаштування дітей, позбавлених батьківської опіки, саме на засадах гуманізму. У сучасних умовах розглядається модель опіки, за якою дитина є метою і цінністю виховання. Реалізація такого підходу неможлива в дитячих будинках та інтернатних закладах, де виховання не передбачає залучення дитини до соціальних процесів, які відбуваються в реальній дійсності.

З метою забезпечення індивідуального підходу до виховання дитини, позбавленої батьківської опіки, формування її особистості в умовах сімейного піклування в Україні розпочато роботу по створенню інституту прийомної сім'ї. *Прийомна сім'я* - це сім'я, яка добровільно взяла дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, у кількості від 1 до 4 осіб на виховання і спільне проживання.

Сирітство - соціальне явище, зумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, котрі залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх у встановленому порядку недієздатними, такими, що пропали безвісти.

Як і в багатьох інших країнах, більшість дітей, які потребують влаштування, це діти, котрі залишилися без батьківської опіки з соціальних причин. Так, скажімо, в Україні з 90 тисяч дітей, які втратили батьківську опіку, тільки кожна десята - біологічна сирота, тобто дитина, яка втратила батьків внаслідок трагічних обставин (смерті, зникнення тощо). Решта 90% - діти живих батьків, але котрі відмовились (або позбавлені державою батьківських прав) виконувати батьківські обов'язки стосовно власних дітей. В такій ситуації ці діти стають соціальними сиротами.

Соціальне сирітство - соціальне явище, обумовлене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків стосовно неповнолітньої дитини. Соціальні сироти - це особлива соціально-демографічна категорія дітей, котрі внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин стали сиротами при живих батьках. До них також належать і безпритульні діти, тобто "діти вулиці".

Виявлення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківської опіки, а також неповнолітніх, які перебувають в несприятливих умовах, є одним із основних завдань і обов'язків органів опіки та піклування.

У зв'язку із загостренням проблем сирітства, насамперед соціального, недостатніми умовами розвитку, повноцінної освіти і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, видано Указ Президента України № 1153 від 17 жовтня 1997 р. "Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків". Заходи, окреслені Указом, реалізуються за такими напрямками: запобігання соціальному сирітству; поліпшення умов розвитку, виховання та освіти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; створення умов для соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; нормативно-правове та науково-методичне забезпечення охорони прав цієї категорії дітей.

Передбачається, що однією з основних умов, які забезпечуватимуть подальше удосконалення цієї діяльності, буде посилення уваги до роботи шкіл-інтернатів, будинків дитини тощо.

З метою напрацювання нових форм влаштування дітей-сиріт у сучасних умовах розвитку суспільства особлива увага приділяється впровадженню інституту прийомної сім'ї.

Починаючи з 1998 р., в Україні провадиться активна робота по створенню нових сімейних форм утримання та виховання дітей-сиріт, а саме - інституту прийомної сім'ї. Згідно із постановою Кабінету Міністрів України № 241 від 2 березня 1998 р. у Запорізькій області розпочато експеримент з сімейного утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Які саме діти придатні для прийомної сім'ї?

Це діти, які виховувалися в "нормальних" сім'ях, але за певних обставин втратили батьків. Що стосується адаптації до сімейного життя, то такі діти найбільш пристосовані. Вони не були відірвані від сім'ї на тривалий час, знають і приймають умови життя родини, у них є необхідні соціальні навички.

Проте дитина, котра втратила рідних, пережила сильний психічний стрес, наслідки якого можуть бути непередбачені. Втрата матері або батька, позбавлення їхньої турботи і опіки є страшним горем для дитини. Як наслідок у дитини можуть розвиватися відхилення різного характеру, що вібиваються на її само сприйнятті та самосвідомості. У дитини, яка втратила навіть одного із батьків, спостерігається підвищене почуття тривоги і неповноцінності. Тому для неї важливою є емоційна підтримка з боку дорослої людини, переживання і турбота про неї інших - все це формує почуття захищеності. Дитина не повинна залишатися наодинці зі своїм горем, почуватися нікому непотрібною, покинутою, оскільки через відсутність уваги з боку дорослих у такому стані спостерігається порушення її розвитку.

Але частка дітей, які втратили батьків і є біологічними сиротами, незначна (7-10% від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування). Переважна більшість кандидатів на влаштування до прийомної сім'ї є сиротами при живих батьках.

Найбільш поширеними причинами того, що батьки уникають свого природного обов'язку щодо виховання власної дитини, є зловживання алкоголем, наркотиками, жебрацтво, ув'язнення батьків, позашлюбне народження дитини, важкі матеріальні та погані житлові умови, нездоровий морально-психологічний клімат в сім'ї тощо.

Психологи та педагоги відзначають обмеженість мотиваційної сфери, підвищену психічну тривожність, нерозвиненість емоційно-вольових характеристик у дітей, які виховуються в сім'ях, життя яких ускладнено пияцтвом і аморальною поведінкою батьків, а також там, де вихованню дітей не приділяється належна увага внаслідок переобтяженості батьків власними справами, роботою, кар'єрою. У конфліктних сім'ях відсутність чуйності і уваги до дітей, байдуже, зневажливе, жорстоке ставлення до них призводять до появи "ерзац-сім'ї" в якій дитина ризикує набути асоціального досвіду.

У дітей, чиї батьки фактично не займаються їх вихованням та ведуть аморальний спосіб життя, деформуються соціальні орієнтири, порушуються духовні, пізнавальні, естетичні потреби, спостерігаються розлади фізичного та психічного здоров'я. На прикладі батьків у дитини можуть розвинутися асоціальні установки.

Деформація дитячої особистості є захистом, своєрідним "імунітетом", що формується під впливом кризових умов аномальних сімейних стосунків. Нагativні прояви поведінки можна розглядати як функцію самозахисту несформованої дитячої свідомості.

Соціальна сирота, як правило, завдає прийомній сім'ї багато проблем.

Різні прийомні сім'ї настроєні на те, що будуть виховувати дітей різного віку, і різних за станом здоров'я. Головне, щоб кожна така сім'я мала абсолютно точну інформацію про походження і стан здоров'я дитини.

Пропонуємо перелік необхідної для соціального працівника та прийомних батьків інформації про дитину:

1. Вік.
2. Стать.
3. Стан фізичного здоров'я.
4. Стан психічного здоров'я.
5. Причина (чи причини) переходу до прийомної сім'ї.
6. Повні дані про біологічних батьків.
7. Інформація про характер дитини.
8. Інформація про шкідливі звички дитини.
9. Інформація про історію життя (де перебувала до того, чому "не прижилася").
10. Особливості характеристики дитини та її біологічних батьків.
11. Стосунки із правоохоронними органами.
12. Інтереси дитини.
13. Як складаються стосунки дитини з оточуючими її людьми.
14. Духовні потреби дитини.
15. Додаткова інформація.

У практиці в українському суспільстві соціально-педагогічною наукою розроблено технологію супроводу прийомної сім'ї з тим, щоб така сім'я з перших кроків свого функціонування відчувала себе професійно грамотною і психологічно підготовленою до вирішення багатогранних і складних проблем у зв'язку з появою нових членів родини - прийомних батьків.

Інститут прийомної сім'ї принципово відрізняється від усиновлення та дитячих будинків родинного типу не лише

організаційною формою взаємодії дитини і сім'ї, але й роллю соціального працівника у ньому, де він має свої чітко визначені функції.

Оскільки прийомна сім'я є формою державної опіки над дітьми-сиротами, то частину функцій держава залишає за собою: матеріальне забезпечення утримання дітей і оплата праці вихователів, методичну підготовку прийомних батьків та допомогу їм у вихованні сироти, а також контроль за утриманням і вихованням дитини.

З'єднуючою ланкою між державою і прийомною сім'єю є соціальний працівник чи соціальний педагог. Основні його функції має знати не лише він сам, а й батьки, у сім'ю яких приймається дитина:

- рекрутування потенційних прийомних батьків;
- вивчення відповідності об'єктивних і суб'єктивних характеристик потенційної сім'ї нормативним вимогам;
- підготовка потенційних прийомних батьків;
- підбір та підготовка дітей для конкретної сім'ї;
- соціальний супровід функціонування прийомної сім'ї;
- робота з кровною сім'єю з метою її реабілітації.

У різних країнах функції соціальних працівників розподіляються між різними фахівцями. Так, наприклад, у Великобританії один спеціаліст рекрутує й готує прийомні сім'ї, інший - добирає і супроводжує дитину, забезпечуючи збереження її прав, третій - працює з кровною сім'єю, а четвертий - здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї.

В умовах України, де інфраструктура соціальних служб поки що розвинена надостатньо, всі функції щодо прийомної сім'ї покладаються на одного фахівця, який як правило, працює в центрі соціальних служб для молоді.

Звичайно, досить складно відокремити пріоритетні напрями діяльності соціального педагога по створенню та соціальному супроводу прийомної сім'ї. Однак найбільшу проблему на сьогодні,

становить налагодження взаємодії на цьому полі діяльності фахівців різних галузей: педагогів, медиків, працівників соціальної сфери.

Проблема полягає в тому, що дитина, яка прийшла у прийомну сім'ю (у таких дітей, як правило, є затримка у розвитку, "букет" різноманітних захворювань, низька успішність), потребує особливої допомоги фахівців. Аналіз діяльності дитячих будинків сімейного типу показує, що вирішення усіх цих проблем батьками супроводжується бюрократичними перепонами і вимагає від батьків-вихователів значних часових та фізичних затрат. При цьому слід враховувати і те, що прийомні батьки здебільшого зайняті на основній роботі.

Концептуальна позиція авторів фостерінгу в Україні полягає в тому, що для прийомних сімей повинні бути створені максимальні умови нормального утримання й розвитку дітей (як прийомних, так і рідних). Тому саме на це спрямована робота соціальних працівників при розробці плану соціального супроводу прийомної сім'ї.

Розглянемо один із прикладів створення плану соціального супроводу для конкретної ситуації:

Ім'я дитини: Анжела Д.

Вік: 9 років.

Дата і рік народження: 29 серпня 1989 року.

Дані про кровних батьків і родичів:

мати - Вікторія Д., 1979 року народження, на даний час засуджена і перебуватиме у місцях позбавлення волі ще 5 років.;

батько - невідомий;

бабуся (мати Вікторії) - проживає у м. Ужгороді, алкоголік.

Сім'я прийомних батьків:

дружина - Ганна К., 1953 р.н. - педагог;

чоловік - Петро К., 1951 р.н.-водій;

дочка - Галина К., 1973 р.н. - педагог;

Адреса прийомних батьків: м. Ужгород.

Дата підписання угоди: 10 жовтня 1999 р.

Учасники угоди: Міська адміністрація м. Ужгорода, Ганна Іванівна К.

Соціальна історія:

Анжела Д., 9 років - дівчинка, яку забрали із сім'ї бубусі-алкоголіка, але при цьому мати не позбавлена батьківських прав. Життя в кризових умовах спричинило прояв у Анжели агресивної поведінки. Дівчинку взяли у прийомну сім'ю. Бабуся зустрічається з нею, але тільки в центрі соціальних служб для молоді, і приводять дівчинку на ці зустрічі завжди соціальні працівники.

Основні напрями плану соціального супроводу:

- проживання;
- контакт з рідними батьками;
- стан здоров'я (фізичного, психічного);
- фізичний розвиток;
- навчання;
- особливості характеру;
- входження в дитяче середовище.

Як і у більшості випадків, Анжела буде проживати у квартирі прийомних батьків. Як виняток, дитина може проживати в інтернаті (якщо цього потребує стан здоров'я), а може бути і так, що прийомні батьки будуть проживати на житловій площі дитини. Це повинно бути визначено рішенням адміністрації.

У випадку Анжели у пункті "*Проживання*" записується - "приймна сім'я".

Контакт із кровною січ'єю: як зазначалося вище, в ідеалі одним із завдань у роботі соціального педагога є відновлення кровної сім'ї. І навіть, якщо це неможливо, дитина все ж таки повинна контактувати з своїми родичами. До того ж краще, якби зустрічі дійти з ними відбувалися поза прийомною сім'єю. У великих містах рекомендується, щоб родичі взагалі не знали адреси прийомної сім'ї.

Щодо *стану здоров'я дитини*, то, як уже зазначалося, дуже важливим є те, щоб на час передачі дитини у прийомну сім'ю можна було б мати повну інформацію про її розвиток і захворювання, точні та вірогідні діагнози наявних захворювань. Це дозволяє включити до плану соціального супроводу всі необхідні медичні послуги, причому забезпечити їх безкоштовно.

Анжела у зв'язку з приступами агресії, а також з певними стоматологічними проблемами потребує допомоги психолога, родинної терапії та допомоги стоматолога. Тому у пункті "Стан здоров'я" необхідно передбачити ці три позиції.

Для дітей шкільного віку важливим елементом соціалізації є *освіта*, тобто шкільні знання. Тут необхідно, щоб дирекція школи, яку відвідує прийомна дитина, класний керівник або викладач молодших класів також знали соціальну історію дитини. Батьки, вчителі разом з соціальним педагогом повинні розробити план навчання такої дитини. Досвід переконує, що у дітей, які приходять у прийомну сім'ю, здебільшого є проблеми з навчанням, оскільки вони по кілька років не ходили до школи або погано навчалися. Крім того, діти із збереженим інтелектом досить швидко відновлюють прогалини в навчанні, якщо для них створені відповідні умови: додаткові заняття, сприятлива атмосфера у класі. Наприклад, хлопчику Р. 10 років, але він ще не ходив до школи. Заняття з прийомною мамою-педагогом протягом 2-х місяців дали дитині можливість після місяця навчання у першому класі перейти у другий. Хоча фахівці не вважають це цілком правильним, оскільки, окрім певного багажу знань, дитина у школі набуває комунікативних навичок, а їх форсувати практично неможливо. З такою думкою можна погодитися, але, якщо 10-річній дитині доведеться навчатися з 6-7-річними, слід серйозно вивчити питання доцільності і оптимальності того чи іншого варіанту.

Вагомою проблемою є навчання підлітків. Якщо 15-річній дівчинці за рівнем знань треба піти у 3-й клас, варто розглянути

можливості організації навчального процесу, щоб менше травмувати підлітка. Тобто у кожному конкретному випадку необхідно знайти найбільш прийнятний варіант, але незаперечним залишається факт, що необхідно обов'язково створювати умови для навчання кожної дитини.

На прикладі з Анжелою у пункті "Освіта" треба було поставити - "відвідування початкової школи" та "постійний контакт між прийомними батьками, соціальним працівником і вчителем".

У цілому соціальний супровід відбувається за планом, наведеним у таблиці.

План соціального супроводу

Мета	Засоби	Виконавець	Час
<i>1. Проживання</i>	Приймна сім'я	Ганна Іванівна К.	3 10 жовтня 1999 року
<i>2. Контакт з кровною сім'єю</i>	Зустрічі з бабусею в Центрі соціальних служб для молоді	Рідна бабуся (Анжелу приводить на зустріч соціальний працівник)	1 раз на два тижні
<i>3. Стан здоров'я</i>	Психіатр	Лікар (П. І. П.) (На прийом возять прийомні батьки)	Щомісячно
	Стоматолог	(П. І. П.)	За визначеним планом
<i>Освіта</i>	Відвідування початкової школи	Вчитель (П. І. П.)	Регулярно
	Постійний контакт між прийомними батьками, соціальним педагогом та вчителем	Прийомні батьки	Протягом навчального року

Для забезпечення успішної реалізації плану соціального супроводу дитини у наказі по міській або районній адміністрації

про створення конкретної прийомної сім'ї має передбачатися відповідальність галузевих структур (відділу освіти, охорони здоров'я, сім'ї і молоді) за конкретні позиції плану.

В окремих випадках до плану соціального супроводу включаються також позиції щодо організації дозвілля дитини, її оздоровлення: безкоштовне відвідування гуртків, секцій, поїздки в табори, санаторії. На нашу думку, це виправдано. Але у такому разі необхідно включити до переліку і тих, хто відповідає: керівників районних, міських відділів, у віданні яких знаходиться відповідний дитячий або спортивний заклад.

Окрім соціального супроводу дитини, необхідно обов'язково передбачити соціальний супровід сім'ї. Одним із важливих питань є оздоровлення рідних дітей. На жаль, реальна ситуація складається таким чином, що наприклад, у дитячих будинках сімейного типу діти-сироти мають можливість оздоровитися, подорожувати, в тому числі й за кордон, тоді як рідні діти позбавлені таких можливостей. Це доводить, що до плану необхідно внести позицію щодо оздоровлення рідних дітей разом з прийомними.

Немає сумніву в тому, що розробка плану є відправним моментом самого соціального супроводу. У процесі супроводу соціальний педагог повинен стежити за виконанням реалізації плану. Причому, ми наголошуємо, стежити за обома сторонами. Прийомні батьки досить часто зміщують пріоритети, визначені фахівцями. Скажімо, спостерігаючи за сім'єю, де 12-річна дівчинка пропустила два навчальних роки, і водночас вона потребувала операції з приводу грижі. У призначений час прийомна мама відмовилася від операції, віддавши перевагу додатковим навчальним заняттям. Вона не розуміла, що дату операції хірурги визначили, виходячи з об'єктивної необхідності. Лише втручання соціального педагога допомогло розв'язати конфлікт між лікарями і прийомними батьками на користь перших, а точніше, на користь дитини.

Крім зафіксованих вище у плані соціального супроводу позицій, у функції соціального педагога входять регулярні зустрічі з прийомними батьками і дитиною, контроль за напрямками, змістом та процесом виховання. Саме соціальний педагог має знати перебіг всіх подій у такій сім'ї. Причому контакти і спостереження повинні мати доброзичливий, планомірний характер, не переобтяжуючи і не порушуючи планів прийомної сім'ї. Водночас і прийомна сім'я має усвідомлювати, що прийомна дитина відрізняється від рідної тим, що за неї несуть відповідальність не лише вони, прийомні батьки, а й держава в особі соціального педагога, як посередника між цими двома соціальними інститутами.

Готуючи батьків до прийому дитини в сім'ю, слід на тренінгах спеціально пропонувати різні ситуації, які допомагають батькам вибрати правильну позицію, прийняти адекватне рішення. Наприклад, пропонуються варіанти однієї й тієї ж ситуації.

Варіант перший. Ваша 13-річна рідна донька прийшла із школи і сказала, що її вчитель проявляв до неї сексуальну увагу, але **Ви не повинні нікому про це говорити.**

Варіант другий. Ваша 13-річна прийомна донька прийшла із школи і сказала, що її вчитель проявляв до неї сексуальну увагу, але **Ви не повинні нікому про це говорити.**

Начебто ситуації абсолютно однакові, але реально може бути так: стосовно рідної дитини батьки можуть зберегти конфіденційність отриманої інформації, а щодо прийомної дитини - не повною мірою. У наведеній ситуації батьки повинні довести цю інформацію до відома соціального педагога і вже разом з ним вирішити, як поводитися надалі.

Тобто соціальний педагог для прийомної сім'ї не тільки офіційна, а й довірена особа. Наскільки цей контакт налагодиться, залежить не лише від спеціаліста, а й від батьків. Варто зазначити, що претензій до прийомної сім'ї бути не може. Адже модель взаємодії має бути обумовлена ще на момент підготовки потенційних

прийомних батьків. Якщо ця модель не влаштовує батьків, необхідно ставити питання про доцільність затвердження такої прийомної сім'ї.

Практика доводить, що немає сімей, які б не йшли на контакт з соціальними педагогами заради дітей. Але слід зважати на те, що до різних сімей варто застосовувати різні підходи. Тому завданням соціального педагога є пошуки цього єдиного у кожному конкретному випадку підходу.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Дати характеристику різних типів сирітства.
2. Як ви розумієте поняття "соціальний супровід"?
3. Визначити і охарактеризувати професійні функції соціального педагога при соціальному супроводі прийомної сім'ї.
4. Розробити програму дозвілля рідних і прийомних батьків.
5. Змоделювати 2 проблемні ситуації у прийомній сім'ї і запропонувати шляхи її вирішення (наприклад, конфлікт прийомних і рідних дітей; відмова прийомної дитини включатися у працю по господарству; прояв агресії і жорстокості тощо).

Література

1. Вчителі-батьки-вихователі. / За ред. В. Г. Постоного. - К., 1990.
2. Конвенція ООН про права дитини. - К.: АТ "Столиця", 1997.
3. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей. - К.: Видавництво, 1999.
4. Сухомлинський В. О. Як любити дітей: Вибрані твори. - Т5. С.303.
5. Харчев А. Г. Социология воспитания. - М.: Политиздат, 1990.

§4. Соціально-педагогічна допомога, спрямована на гармонізацію сімейних стосунків

Основні проблеми сучасної сім'ї, що породжують дисгармонію та конфлікти

Одним з важливих напрямків соціально-педагогічної допомоги психотерапевтичного спрямування є консультування подружніх пар, батьків та дітей, а також інших членів сім'ї з приводу погіршення стосунків та наростання конфліктів, яке часто у світовій практиці називається сімейною терапією. Звернення з приводу сімейних проблем є одним з найбільш поширених у соціально-педагогічному консультуванні, що свідчить про значну напруженість та конфліктонебезпечність сімейних стосунків. Якщо подивитися на це "наївними очима", то може здаватися що люди розучилися дружно жити у сім'ї. Яке ж справжнє становище у цій сфері?

Сучасна моногамна сім'я є наслідком тривалої еволюції статевих стосунків. Попереднім етапом її розвитку була патріархальна, тобто з владою батька і чоловіка, родина, яка в досить "чистій", типовій формі функціонувала ще у XIX столітті. Вкажемо на деякі, найбільш істотні закономірності патріархальної сім'ї, розуміння яких допомагає з'ясуванню причин сучасних сімейних негараздів.

Господарчо-економічна функція сім'ї. Вона створювалася, в першу чергу, не для любові і поваги (хоча до цього, звичайно, прагнули), а для економічного виживання, досягнення найбільшого добробуту завдяки спільній праці подружжя та дітей, для підтримки батьків з боку дітей у старості. Виходячи з цього, стосунки між чоловіком і жінкою визначалися здебільшого якостями їх господарів, сімейних працівників, а не психологічними нюансами, як це стає все більш характерним для сучасної сім'ї.

Головування чоловіка (а у об'єднаній, багатопокілінній родині - батька). Це означало не абсолютну покірність жінки у кожній подружній парі, а право чоловіка приймати^ принципи

рішення, карати жінку, представляти сім'ю у різних органах влади, наприклад, у сільській громаді. Головування чоловіка підтримувалося законом, церквою і громадською думкою.

Існування фактичних чоловічих привілеїв, зокрема у розподілі домашньої праці і ставленні до подружньої невірності. Зайнятість жінок домашньою працею була значно більшою за часом, і чоловіки майже ніколи не допомагали в ній, вважаючи це нечоловічою справою. Подружня невірність є нормативно засуджувалася церквою і мораллю з боку обох сторін, але фактично на чоловічу невірність у всіх суспільних верствах дивилися "крізь пальці", в той час як жінку не тільки суворо засуджували морально, а могли в селянському і міщанському середовищі покарати навіть фізично, вчинити жорстокий самосуд.

У ХХ столітті сім'я європейського типу стала біархальною, тобто з рівною владою обох партнерів. Спочатку ця рівність була досягнута законодавчо, а потім, поступово вона ставала і фактичною. Відомо, що найбільш традиційною була сільська родина, тому процес урбанізації 1960 - 1980 років став основним прискорюючим фактором сімейної трансформації.

Сучасна сім'я характеризується значним зменшенням ролі господарчо - економічної функції. Зараз в шлюб вступають не тому, що без сім'ї важко прожити економічно, а тому, щоб бути поруч з обраним партнером, ростити дітей. Міцність сім'ї залежить переважно від почуттів та характеру спілкування подружжя, а не від їх господарських якостей (хоча останні, безумовно, мають певне значення, особливо у сільській місцевості). Зараз діяльнісною основою стали почуття, а вони, як показує життя, не можуть бути міцною зв'язуючою силою. Народження і виховання дітей, яке в принципі є дуже відповідальним завданням сім'ї, також не стають серйозною перешкодою на шляху чисельних розлучень. Так, якщо у 1913 році на тисячу чоловік населення припадало по 0,1 розлучень, то зараз вона складає 3,8 розлучення.

Отже, сім'я у ХХ столітті стала менш міцною. До загальної тенденції, пов'язаної з послабленням діяльнійшої основи, додаються деякі істотні проблеми, які є наслідком вищезазначених особливостей паріархальної сім'ї.

Проблема сімейного лідерства. На перший погляд в сім'ї, заснованій на коханні або близьких почуттях, не повинно бути ніякої боротьби самолюбства та характерів. Але насправді вона майже завжди є - така вже природа людини - і може, незважаючи на подружні почуття, досягати значної гостроти. У патріархальній сім'ї вона також існувала, але офіційний статус чоловіка дозволяв йому у критичні моменти так чи інакше проявити владу і задовольнити власні амбіції, наполягаючи на своєму рішенні.

Зараз у чоловіків ще значною мірою залишилось уявлення про їх ведучу роль, статус лідера у сім'ї, хоча ні в яких законодавчих документах цього не зафіксовано. Це уявлення підтримується громадською думкою, в тому числі і жіночою. Так, досить типовими є жіночі розмови про "справжнього чоловіка", за яким жінка повинна бути, як "за кам'яним муром". Чоловіки засвоюють такі думки "з молоком матері" і виробляють відповідні установки. Мабуть, жоден чоловік, якщо б йому сказали, що він буде "підкаблучником", не погодився б вступати у шлюб. Але сучасна емансипована жінка, що дуже часто не поступається чоловікові в освіті та внеску у сімейний бюджет, не схильна визнавати його головою, тільки виходячи з традиційних уявлень. Якщо ще він своїм розумом, сімейною відповідальністю і достатнім заробітком підкріплює власні лідерські претензії, вона може визнавати його в цій ролі, але, коли його подружня поведінка явно небездоганна, дружина найчастіше не визнає його права на статус лідера. Навіть романтичне кохання на старті сімейного життя часто не врятовує сім'ю від загострення стосунків. Дослідники проблем сім'ї вважають, що за будь-якими проявами подружніх конфліктів певною мірою стоїть боротьба за лідерство.

Проблема розподілу домашньоїпраці. Вона також походить з традиційних, застарілих чоловічих уявлень про сім'ю та господарчі ролі партнерів, про "чоловічу" "та жіночу" працю в сім'ї. Але в сучасній міській квартирі (а в Україні біля 70 % громадян мешкають у містах) з газом, паровим опаленням і гарячою водою "чоловіча" робота з сокирою, молотком, пилюкою тощо зустрічається вже тільки епізодично, в той час як "жіноча" значно більше. Її, власне, теж небагато, і міська жінка з однією чи навіть двома дітьми не так вже перевантажена, але почуття справедливості підбурює її на вислови протесту. Ухилення від допомоги жінці у домашній праці є досить типовою рисою чоловічої поведінки, і, хоча це явище не фігурує серед приводів для розлучення, воно часто постає вагомим фактором погіршення стосунків.

Проблема подружнього спілкування менш усвідомлюється як причина подружніх конфліктів, але, на наш погляд, її негативна роль не поступається ролі двох попередніх суперечностей сімейного життя.

Поширена думка, що причиною погіршення подружніх стосунків є пияцтво чоловіків, подружня невірність, психологічна несумісність, фінансові труднощі тощо. Спілкування вважається лише формою, від якої стосунки істотно не залежать. Насправді спілкування часто буває самостійним деструктивним чинником подружніх стосунків. Воно, як і попередні сімейні проблеми, є наслідком минулого.

Ці проблеми найбільш пов'язані з залишками традицій та стереотипів патріархальної сім'ї. Крім них, у подружньому житті, звичайно, з'являється чимало інших, наприклад, вищезгадувані пияцтво, невірність, житлові та фінансові труднощі, а також стосунки з родичами, розходження у поглядах на виховання дітей, сексуальна дисгармонія тощо.

Одним з напрямів консультативної соціально-педагогічної роботи, спрямованої на допомогу сім'ї, є *просвітництво*,

ознайомлення молоді з природою подружніх стосунків та шляхами їх гармонізації. У процесі цієї роботи соціальний педагог і повинен ознайомити слухачів з низкою можливих проблем сімейного життя. Він може скористатися такою орієнтовною тематикою для лекцій та бесід:

Історичні передумови розвитку сучасної сім'ї.

Становище сучасної сім'ї та тенденції її розвитку.

Найгостріші проблеми сучасної сім'ї.

Динаміка подружніх стосунків у сім'ї.

Характер та проблеми подружнього спілкування.

Проблеми відносин трьох поколінь сім'ї.

Щодо проблеми сімейного лідерства доцільно висловити такі основні міркування. Виходячи з закономірної для сучасної сім'ї біархатності, найбільш конструктивним варіантом є надання обом партнерам можливості лідерувати в певних сферах сімейного життя. Таких сфер декілька: ділова (вирішення принципових питань сім'ї), господарська, фінансова, культурна, педагогічна, сексуальна, родинна, комунікативна. Достатньо жінці чи чоловікові почувати себе безсумнівним лідером хоча б у одній-двох сферах, і в неї (нього) вже не буде відчуття явної подружньої неповноцінності. Але в тому то й справа, що існує чимало людей, які з певних причин, про які вони не хочуть і замислюватися, "заганяють партнера у глухий кут", тобто намагаються мати вирішальний голос у всіх справах і вважати себе кращим за партнера у всіх відношеннях. У таких людей існує непереборна потреба бути у сім'ї повними лідерами (при цьому вони люблять поскаржитися на безініціативність іншого члена подружжя). Так, припустимо, якщо чоловік поступається у хазяйновитості та вмілості, але має широкі культурні інтереси і знання, то розумна жінка не буде вважати його "гнилим інтелігентом", "марнословом" чи чимось на зразок цього, а буде підтримувати його авторитет культурного лідера. Від цього їх стосунки тільки виграють.

Вирішення проблеми розподілу домашньої праці потребує в основному роботи з чоловіками. Саме їх треба переконати взяти на себе частину "жіночої" праці, аби зайнятість чоловіка і жінки хоча б за часом були рівні. Що повинен робити кожен з них - справа внутрісімейна. Щоправда дослідники відзначають і появу принципово нового явища - жіночого побутового паразитизму, коли молода, добре освічена жінка намагається перекласти домашні справи на чоловіка або когось з батьків.

Навчання молоді мистецтву конструктивного, культурного подружнього спілкування, схоже, є на сьогоднішній день ще "незрушним вантажем", але працювати над цим треба. Проблема полягає в існуванні у більшості наших сучасників сильної установки, яку можна назвати "психологією покарань" (вже говорилося, як вона виявляється у шкільних педагогів). При будь-яких подружніх непорозуміннях, за виключенням, можливо, першого, "медового" періоду, вона спрацьовує майже автоматично. Висловлювання партнерів спрямовуються не на з'ясування істини та вирішення проблеми, а на те, аби уразити, нанести удар по самолюбству, тобто "Я - концепції" партнера. Застосовуються негативні узагальнення, перебільшення, глузування, "профілактичне звинувачення". Особливо характерним є стиль сварки замість простого діалогу.

-Ти вже приготувала поїсти?

-А як ти гадав? (замість того, щоб просто відповісти "так").

-Купи, будь ласка, коли будеш повертатися з роботи, хліба.

-А то в мене буде для цього час! (замість: "в мене не буде для цього часу").

Такий стиль спілкування сам по собі, незалежно від інших обставин сімейного життя, надає йому кожного разу помітного конфліктного характеру, перетворюючи невеличкі непорозуміння у досить серйозні та болісні сутички. В масовій культурі спілкування чомусь вважається "прісним" якщо обходиться без елементів покарання, для багатьох вони є головним засобом гумору, але такий

гумор досить дорого коштує для подружніх стосунків. Розкриття хибности "психології покарань" постає головним завданням соціального педагога у вирішенні проблеми подружнього спілкування.

У ХХ столітті помітно зріс інтерес до умов психологічної сумісності подружжя або подружньої сумісності. Було проведено чимало досліджень і отримано певні переконливі висновки, з якими, безумовно, треба знайомити молодь у процесі просвітницької та консультативної роботи (А.М.Волкова, СІ.Голод, В.О.Сисенко).

Значний і, можливо, вирішальний вплив на подружню сумісність має однакове розуміння основних умов сімейного щастя. Існує чотири типових варіанти такого розуміння.

1. Головним для сім'ї є матеріальний добробут: гарна квартира, достатнє матеріальне забезпечення членів сім'ї, затишок, смачне харчування тощо. Найціннішими вважаються господарські якості подружжя, а всі інші - комунікативні, етичні, педагогічні, сексуальні - хоч і цінуються, а все ж таки є другорядними. Скажімо, жінка вибачає чоловікові грубуватість, ухилення від виховання дітей або посередні якості сексуального партнера, але господарська невмілість, невеликий заробіток чоловіка є, в її очах, його нестерпним недоліком.
2. Найбільшою цінністю подружнього життя є ніжні, лагідні стосунки, уважність партнерів один до одного, відсутність конфліктів, все інше - відносно другорядне. Жінка з такою орієнтацією здатна пробачити чоловікові посередній заробіток і руки, які не все вміють робити, але буде постійно незадоволена відсутністю лагідних слів, маленьких ознак уваги, вживання грубих слів (хоча це не обов'язково призведе до розлучення). Чоловік даного типу ніколи не змириться з "психологією покарань" своєї жінки, хоча стерпить не дуже смачні борщі.
3. Життя сім'ї обертається навколо дітей, вони є головною цінністю і радістю батьків. Якщо вони здорові, гарно доглянуті і виховані, можна бути задоволеним сімейним життям. Якщо чоловік є

добрим батьком, матеріально забезпечує дітей і займається їх вихованням - кращого не можна і бажати. Характер його спілкування з жінкою і сексуальні якості в цій ситуації менш важливі.

4. Головною радістю сімейного життя є інтимна близькість, і задоволеність нею постає критерієм її оцінки. Така орієнтація є більш сучасною і характерною для молодих сімей. Хоча через 10-15 років сімейного життя вона змінюється іншою ознакою.

Іншим важливим фактором подружньої сумісності є вдале поєднання рис домінантності партнерів, тобто їх прагнення до влади, нав'язування власної волі, лідерства. У світлі актуальності для сучасної сім'ї проблеми лідерства стає зрозуміло, наскільки значущим є даний фактор подружньої сумісності. Естонські психологи Д. Кужар і Е. Тійт провели ґрунтовне дослідження цього явища і дійшли таких висновків:

- дві домінуючі або дві людини домінантного типу не утворюють доброї подружньої пари.
- занадто високий ступінь домінування зменшує вірогідність щасливого шлюбу.
- Для стабільності шлюбу було б краще, щоб у чоловіка міра домінування була вищою, ніж у жінки.

Американський психолог Г. Салівен називає тип *подружжя* з явним домінуванням чоловіка "батько - дочка". Чоловік отримує визнання свого лідування, а жінка - захист, турботу, поблажливе ставлення до її недоліків. Тип пари з протилежним розподілом ролей вчений називає як "мати - син". Таких пар існує чимало, і вони також здатні жити у подружній гармонії, але за умови достатньо дипломатичної поведінки жінки. Якщо ж вона підкреслює власне лідерство і робить це досить грубо, то найтолерантніший чоловік рано чи пізно почне проявляти незадоволення, формою якого може стати пияцтво, конфліктність, ізоляція від сім'ї.

Поєднання рис темпераменту має чимале значення тому, що деякі типи темпераменту більше, а деякі менше сприяють утворенню домінантних якостей. Так, скажімо, холерики і сангвініки більш схильні до домінування, ніж представники меланхолічного типу.

Позитивною для подружньої сумісності є також близькість основних світоглядних позицій (релігійних, політичних, естетичних), зокрема поглядів на те, як можна і як не можна досягати мети (чесним чи нечесним шляхом).

Враховуючи наявну в нашому суспільстві певну ідеалізацію кохання (що історично зіграло досить прогресивну роль) та переконання молоді, що кохання допомагає здолати всі перешкоди, треба довести можливість такої ситуації лише на першому, короткочасному відрізку сімейного життя. Далі наявні істотні прояви подружньої несумісності стають значним руйнівним фактором.

Важливо також познайомити молодь з тими небезпечними ситуаціями для сімейного життя, які з'являються на певних його етапах, у певні періоди.

Перша з них пов'язана з необхідністю адаптації партнерів як один до одного, так і до сімейного життя. Цей процес здійснюється з перших днів шлюбу. Навіть при достатній психологічній сумісності з'являється потреба пристосуватися до манер, звичок і смаків один одного, до нових обов'язків, стосунків з родичами партнера тощо. Все це створює побутову, психологічну, сексуальну, культурну, родинну сфери адаптації, у кожній з яких є свої проблеми. Недарма значна частина шлюбів розпадається у перший рік існування. Ознакою вдалої адаптації є задоволення партнерів шлюбом і відсутність постійних конфліктів з приводу зазначених вище проблем.

Проте з часом з'являються нові перешкоди. Так, приблизно через 8-10 років з'являється певний комплекс відчуттів, який

можна назвати "подружньою втомою". Вона характеризується такими ознаками:

- зменшується коло цікавих тем для розмов, вони зосереджуються навколо актуальних побутових потреб;
- перестають помічатися і високо цінуватися ті якості партнера, які спочатку викликали у кожного з них захоплення;
- менш гострим стає задоволення від інтимної близькості;
- докладається менш зусиль до того, щоб подобатися партнеру зовнішньо і у поведінці;
- збільшується потреба у подружній автономії.

Залежно від поведінки партнерів "подружня втома" може проявлятися менше чи більше гостро. Типовою чоловічою помилкою є зменшення уваги та галантності у поводженні з жінкою, втрата фізичної форми, звуження кола духовних інтересів, які прикрашають чоловіка. Жінки часом також менш стежать за собою вдома, а головне - втрачають жіночість у поведінці, починаючи сваритися, забувають чарівну посмішку, яка так прикрашала їх колись. "Подружня втома" значно посилюється внаслідок буденності, одноманітності щоденного сімейного життя. Звичайно, в цій ситуації було б ідеально мати спільні захоплення, наприклад, музикою, літературою, спортом, туризмом, живописом тощо.

Як показав чималий досвід просвітницької діяльності в нашій та зарубіжних країнах, знайомство тих, хто вступає у шлюб або навіть вже сімейних людей з психологією сімейних стосунків, безсумнівно, сприяє зміцненню сім'ї. Важливо довести при цьому слухачам, що, незважаючи на всі проблеми і труднощі шлюбних стосунків, розумна, цивілізована позиція подружжя здатна забезпечити міцне і щасливе сімейне життя.

В першій половині ХХ століття досить модними були пророцтва зникнення моногамної сім'ї під впливом покращання умов життя, вдосконалення побутової техніки, урбанізації,

зменшення дітності і дітоцентризму, лібералізації статевої моралі, так званої "сексуальної революції". Всі ці зміни дійсно відбулися, але моногамна сім'я не "відмерла" і, судячи з усього, ще буде існувати досить тривалий час. Більше того, існують підстави думати, що можна вдосконалювати сімейні стосунки і тим зробити сім'ю більш привабливою для молоді. Принаймні всі спроби позасімейного виховання дітей показали, що для дітей немає нічого кращого батьківської родини, а це і є могутнім життєвим аргументом на користь сім'ї.

Техніки соціальної сімейної терапії

Сімейна терапія - це робота з усією сім'єю або частиною її складу. Якщо, скажімо, до консультанта звертається сама жінка, він робить все можливе, аби поступово залучити до консультацій і її чоловіка або, залежно від проблеми, інших членів сім'ї. Якщо інформація надходить тільки з одного боку, вона, звичайно, є менш об'єктивною і не дає повного уявлення про сімейні стосунки. Крім того, більшість технік побудовано саме на взаємодії членів сім'ї, засвоєнні позитивних засобів спілкування.

Сімейні консультанти знаходяться на різних теоретичних позиціях, і їхні технології без сумніву, відбивають відповідні теоретичні концепції. Так, скажімо, у межах психоаналітичного підходу спеціалісти більш схильні до застосування проєктивних технік, а терапевти біхевіористського спрямування віддають перевагу опрацюванню необхідних поведінських зразків. Але існує тенденція все більш прагматичного підходу до вибору терапевтичних технік, при якому керуються лише міркуваннями їх ефективності. Так, відомі американські спеціалісти у галузі сімейної терапії Р. Шерман і Н. Фредман пишуть, що "... якась певна техніка, що з'явилася в руслі конкретної теоретичної орієнтації, цілком може бути застосована при використанні зовсім іншого психотерапевтичного підходу". Вони вважають, що психотерапевт повинен покладатися на власний

досвід та інтуїцію і добирати техніки, виходячи з власних особистісних якосте! У більш жорстких і наполегливих спеціалістів "йдуть" одні техніки, у більш м'яких і демократичних - інші. Але чим більш технік знає терапевт, тим звичайно, краще.

Процес сімейної терапії умовно можна поділити на два етапи. На першому з них здійснюється з'ясування справжньої проблеми сім'ї, бо вона (проблема) часто не відповідає реальним уявленням членів сім'ї. Так, за пияцтвом чоловіка, яке жінка вважає справжньою сімейною проблемою, може стояти його незадоволення своєю роллю у подружніх стосунках; неслухняність підлітка може сягати коріннями у нестачу батьківської любові. На другому етапі сімейної терапії здійснюється власне корекційна робота. Практично перший, діагностичний етап часто побудований таким чином, що уже на цьому етапі опрацьовуються навички конструктивної взаємодії членів сім'ї.

Процес сімейної терапії може тривати кілька місяців, бути безперервним або з певними "канікулами". Консультативні зустрічі (сесії) найчастіше проводяться один раз, іноді - двічі на тиждень. Протягом цього часу консультант може використовувати декілька різних технік. Наведемо приклади найвідоміших з них.

Соціометричні техніки

Соціометрія - це процедура вивчення стосунків у групі шляхом визначення місця, статусу кожного з її членів. Вона широко застосовується у психологічних дослідженнях і педагогічній практиці. Для цього кожен відповідає на питання, з ким би він хотів щось робити або кого він більше поважає тощо, тобто робить вибір. Потім обробляються результати, складається соціограма - наочна схема стосунків у групі, визначається соціометричний статус кожного з її членів.

У сімейній терапії вивчення справжніх стосунків (а вони можуть бути дуже прихованими від сторнного спостерігача) є важливою, а іноді найбільш важливою частиною роботи

консультанта, бо лише на ґрунті такої інформації можна робити спробу допомогти сім'ї у вирішенні її проблеми.

Сімейна скульптура

Консультант пропонує кожному члену сім'ї по чергово створювати живу скульптуру з усіх реальних членів сім'ї, тобто розставити, розташувати їх так, як він вважає за потрібне. "Скульптор" ставить їх у певній позі і у певних місцях кімнати, використовуючи також меблі. Далі консультант звертається до "скульптора" з питаннями, які допомагають з'ясувати зміст його "скульптури", наприклад: "Куди дивиться батько і куди мати, чи торкаються вони один одного?". Після цього члени сім'ї створюють скульптуру "Ідеальної сім'ї", що дає важливу інформацію про ступінь задоволеності кожного сімейними стосунками. Консультант може втручатися у цей процес, коментуючи створені скульптури, пропонуючи власні варіанти. Він може запропонувати вигадати для кожного характерну фразу чи слово.

Далі відбувається обговорення того, що відбувається. Використовуються такі питання:

- Чи здивувала вас ця скульптура? (всій сім'ї).
- Як ви відчуваєте себе на цьому місці? (кожному).
- Чи знали ви раніше, що скульптор сприймав вас саме так? (кожному).
- Чи згодні ви з тим, що ваша сім'я виглядає саме так, як її зобразив скульптор? (всім).
- Які зміни в житті сім'ї ви бажали б бачити? (скульптору або сім'ї).
- Дайте назву вашому твору, (скульптору).

Рольова карткова гра

Це невербальна методика, яка дозволяє виявити ролі та обов'язки членів сім'ї, їхній вплив на сімейні стосунки.

Консультант використовує набір карток, на яких записані ролі-обов'язки і ролі взаємодії.

Ролі—обов'язки

Організатор домашнього господарства

Той, хто купує продукти

Той, хто організує вечерю

Той, хто миє підлогу

Його Величність

Поганий виконавець всіх своїх обов'язків

Розпорядник

Той, хто вбирає зі столу

Той, хто готує напої

Повар

Той, хто накриває на стіл

Той, хто миє посуд

Той, хто годує тварин

Той, хто купує маленьких дітей

Той, хто вкладає дітей спати

Садівник

Організатор свят

Створювач правил

Хлопчик на побігеньках

Прихильник дисципліни

Людина, котра відповідає за все

Ролі взаємодії

Позитивні	Негативні
Той, хто говорить правду	Той, хто обвинувачує
Той, хто допомагає	Той, хто примирює
Розуміючий	Комп'ютер
Творча особистість	Одинокий вовк
Щаслива людина	Той, хто збиває з пантелику
Дипломат	Жертва
	Крикун

Треба враховувати те, що ця техніка була розроблена американськими спеціалістами, і ролі-обов'язки помітно

відображають американський спосіб життя. В умовах України їх слід пристосовувати до місцевих традицій.

Членам сім'ї пропонується обрати з набору ту карту, яку перед ним кладе інший член сім'ї. Якщо хтось хоче покласти собі карту, яку обрав інший, він записує це на аркуші паперу, що лежить перед ним. Свої думки можна також висловлювати і записувати на магнітофоні.

Після того, як всі картки розкладені, кожен член сім'ї коментує карти кожного та власні. Другий етап процедури полягає у тому, що кожен обирає собі або записує на папері ті ролі, які б він хотів мати в ідеалі. Треба попередити учасників, що це не змагання в тому, хто отримає більше карток. У процедурі виявляються такі ролі.

- Обрані - ті, що гравці обирають для себе.
- Надані - всі ролі, прийняті чи ні, які надані кожному іншими.
- Невірні - які, на думку гравця, йому надали невірно.
- Невідповідні - які, на думку інших, не підходять даному гравцю.
- Неприйняті - які гравець відкинув наприкінці гри.

В результаті проведеної гри консультант прагне зрозуміти такі явища сімейних стосунків:

Вміння

- Цінності і смисли, які поділяються членами сім'ї. Чи точно сформульовані ролі, чи є такі, яких немає у сім'ї?
- Відповідальність. Які обов'язки існують, у кого, і які є еталоном для дітей?
- Позитивна взаємодія. Чи надають члени сім'ї один одному позитивні ролі?
- Здатність грати. Чи з задоволенням грають члени сім'ї, чи виявляють тенденцію до суперництва?
- Прийняття індивідуальних відмінностей. Кожного.
- Як справді оцінюють себе члени та інші члени сім'ї?

Негативні механізми

- Приниження. Негативні соціальні ролі, які члени сім'ї приписують один одному.
- Самоприниження. Негативні соціальні ролі, обрані для себе. <
- Інші негативні механізми: неадекватні жарти, непотрібні питання.

Сімейна динаміка

- Сексизм. Чи розподіляються ролі на ґрунті традиційних уявлень про чоловічі та жіночі ролі?
- Пошуки "цапів- відбувайлів".
- Сила. Хто виконує більшу частину обов'язків, хто приймає обов'язки, які йому приписують інші?
- Сімейні альянси. Чи об'єднуються члени сім'ї в групи для виконання обов'язків і для приписування іншим негативних ролей.
- Гнів. Хто перебільшує негативні ролі інших?
- Емоційна підтримка. Чи позитивні ролі переважно приписують члени сім'ї один одному, емоційно підтримуючи їх таким чином?
- Питання, які не обговорюються і залишаються відкритими. Приховані конфлікти, про які не говорять. Справжнє ставлення членів сім'ї один до одного.

У ході здійснення терапевтичних занять консультант спостерігає також за невербальною поведінкою сім'ї, особливо під час гри: який настрій, чи кричать і дратуються члени сім'ї, чи грають спокійно. Ця техніка дозволяє консультанту досить оперативно розібратися у сімейних стосунках, можливо, зрозуміти приховані установки і, доводячи це до свідомості клієнтів, почати корекційну роботу.

Солом'яна башта

Техніка дозволяє консультанту спостерігати за поведінкою членів сім'ї в умовах взаємодії. Вони повинні побудувати солом'яну

башту, маючи коробку з соломкою та липучу стрічку. На це відводиться 10-15 хвилин. Перші п'ять хвилин рекомендується працювати мовчки, а потім можна спілкуватися. Башта повинна бути настільки міцною, щоб її можна було переносити з місця на місце. Після цього відбувається обговорення процесу будівництва башти, члени сім'ї намагаються зрозуміти свої позиції і ролі. Якщо консультант виявляє неконструктивність поведінки клієнтів, то він пропонує їм знову виконати це завдання.

Існують різні варіанти використання даної техніки. Можна виділяти в сім'ї окремі групи, які будують башту окремо, що корисно для виявлення окремих ліній сімейних стосунків. Можна запропонувати сім'ї якесь інше завдання або колективну гру, в якій також спостерігаються особливості сімейного співробітництва. В будь-якому випадку вправа закінчується обговоренням.

Сімейна соціограма

Консультант пропонує всім членам сім'ї відповісти письмово на декілька питань щодо стосунків у їхній сім'ї. Звичайно використовуються дві категорії запитань:

З яким членом сім'ї ви найчастіше... ?

З яким членом сім'ї вам хотілося б...?

Типові закінчення запитань можуть бути такими: ходити в кіно, говорити про особисте, ходити в гості, складати плани, займатися домашньою роботою, обніматися, вести інтелектуальну розмову, розом працювати, жартувати та розповідати анекдоти, не мати нічого спільного, лаятися, не розмовляти, дивитися телевізор, займатися спортом, читати вірші, ходити по магазинах, поїхати на пляж, відчувати себе добре в його присутності, відчувати захищеним, коли він поруч, відчувати себе погано в його присутності, відчувати себе втомленим в його присутності.

На ґрунті отриманих відповідей складаються схеми, які обговорюються з усіма членами сім'ї. Іншим варіантом даної техніки є гра "Вгадай, хто". Для цього можна запропонувати такі якості та

прояви: більше за всіх командує, більше за всіх бурчить, самий розумний, самий злий, смішний, теплий, сильний, спритний, добрий, щедрий, вмільий, оптимістичний, енергійний тощо.

Ще один варіант полягає в тому, що членів сім'ї просять зробити перший і другий вибір у відповідях на поставлені питання.

Дана техніка добре показує сімейні альянси та приховані розриви стосунків в різних сферах сімейного життя. Результати часто стають несподіваними для клієнтів. Техніка особливо корисна в роботі з великими сім'ями, особливо такими, де є діти від попередніх шлюбів.

Техніки "Фантазії та образи"

В основі технік даної групи лежить використання здатності людей до уяви. Люди створюють образи самих себе, а також сім'ї, і ці образи впливають на їх реальну поведінку, тому що вони певною мірою діють у відповідності з ними. Часто такі образи утримують досить спотворену картину реальних властивостей людини або сім'ї внаслідок дії механізмів психологічного захисту. Відповідно проявляється і поведінка людини або сім'ї на ґрунті спотвореної реальності, що найчастіше породжує різноманітні зіткнення і конфлікти. Розкриття у процесі сімейної терапії уявлень про себе, інших людей, подій та стосунків допомагає психотерапевту отримати більш правильне розуміння сімейної проблеми. Для цього використовуються різні форми проєкції як однієї з форм психічного процесу уяви. Можна назвати чотири найбільш поширених види проєкції як психотерапевтичної техніки:

- Асоціативна проєкція, коли клієнту пропонують прореагувати на слово, образ, ситуацію.
- Конструктивна проєкція. Клієнт створює щось власне: малюнки, вірші, розповіді тощо.
- " Завершення, коли клієнт повинен завершити щось незакінчене, наприклад, речення, розповідь, малюнок.
- Експресивна проєкція. Клієнт відображає свій особистий досвід у грі, драматизації, різних жанрах мистецтва.

Техніки "фантазії та образи" розраховані на проекцію клієнта у тому чи іншому варіанті.

Спогади

Терапевт просить кожного з членів подружньої пари згадати щось з минулого, наприклад, найраніші спогади у житті, перший випадок, пов'язаний з матір'ю чи батьком, зі школою, першу зустріч з майбутнім подружнім партнером. Що запам'яталося найбільш яскраво? Як це сприймається зараз, коли ви пригадуєте ці події? Які з'являються почуття? Ці спогади записуються, а потім аналізуються з метою виявлення того, що саме зараз турбує клієнта. Дієслова можуть відбивати цілі поведінки людини, а прикметники і прислівники - її переконання. І при цьому досить явно проявляються оптимізм або песимізм клієнта.

Сімейні фотографії

Вивчення сімейних фотографій з психотерапевтичними цілями дає досить багатий матеріал для розуміння історії розвитку сім'ї та стосунків її членів (сім'ї приносять на сесію улюблені сімейні фотографії). Це найчастіше подобається клієнтам, оскільки свідчить про інтерес психотерапевта до них. На сесії терапевт разом із сім'єю розглядає фотографії, просить розповісти про кожний знімок. Типовими питаннями можуть бути такі:

- Хто ці люди на фотографії?
- Що відбувалося під час фотографування?
- Хто зробив цей знімок?
- Який настрій був в той день у сім'ї?
- Що це за приміщення, в якому сфотографована сім'я?
- Що відбувалося після того, як фотограф зробив знімок?

Варіантом методики є те, що терапевт просить кожного члена сім'ї принести певну кількість фотографій. Сам відбір фотографій вже дає певну інформацію про їх стосунки. На сесії кожен з них показує принесені знімки і пояснює, чому він їх вибрав. Інформативним також є порядок пред'явлення знімків: які клієнт

показує раніше і які пізніше, а також серйозна чи жартівлива поведінка під час розглядання фотографій. Для консультанта важливо, наскільки близько один до одного стоять на знімку члени сім'ї, присутність тих чи інших родичів, наскільки турботливо ставиться сім'я до фотографій. Аналіз допомагає побачити внутрісімейні альянси та стосунки, важливі для сім'ї спогади.

Сімейне лялькове інтерв'ю

Консультант дає клієнтам кошик з різноманітними іграшками і пропонує їм трохи погратися, як їм забажається, без обов'язкового дотримання сімейних ролей. Терапевт спостерігає за грою, відзначає, які іграшки обираються і які відкидаються, хто використовує ті чи інші іграшки. Обрані персонажі найчастіше так чи інакше відбивають реальні сімейні стосунки та проблеми. Тобто відбувається проекція у грі почуттів членів сім'ї. Коли фантазія виснажується і гра закінчується, консультант просить клієнтів розповісти, як вони розуміють хід гри, дати назву її епізодам, сказати, з якими персонажами вони себе більше ідентифікують, якою мірою гра відображає внутрісімейну ситуацію. Терапевт розкриває сім'ї власне розуміння проекції, яка виявилася у грі. У процесі гри терапевт також може втручатися, ставити питання, навіть підказувати ігрові сюжетні ходи. Найціннішим є, звичайно, процес обговорення гри, що дозволяє...

"Якщо б я був..."

У ході виконання цього завдання консультант читає першу частину речення і пропонує членам сім'ї (кожному) закінчити його, фіксуючи їх відповіді. Речення можуть бути приблизно такими:

- Якщо б я був транспортним засобом...
- Якщо б я був твариною...
- Якщо б я був квіткою...
- Якщо б я був країною...
- Якщо б я був настроєм...
- Якщо б я був фруктом...

- Якщо б я був їжею...
- Якщо б я був інструментом... та ін.

Гра має проходити у досить швидкому темпі. Консультант може уточнювати відповіді клієнтів, наприклад, "Яким саме собакою?". Потім відбувається обговорення гри. Членів сім'ї запитують, який смисл має для них те поняття, яке вони використали у відповідях. Техніка є корисною, коли в сім'ї наявні труднощі з саморозкриттям. Може використовуватись і як домашнє завдання.

Використання поезії та пісенної лірики

Техніка допомагає членам сім'ї виражати свої почуття, не викликаючи негативної реакції партнерів, а також допомагає з'ясувати їх сімейні позиції і ролі. Найбільш розповсюджені такі прийоми використання даної техніки:

- консультант або члени сім'ї читають вірш, а потім терапевт пропонує комусь сказати, які асоціації та думки викликає вірш або його окремі фрагменти.
- кожен член сім'ї складає один рядок вірша, за ним другий, третій, і наслідком цієї творчості з'являється вірш у декілька строф. В даному випадку тему або емоційний тон вірша визначає терапевт .
- сім'ю знайомлять з піснею або віршем. Після цього кожен її член повинен створити вірш у два рядки, який відбиває його ставлення до запропонованої пісні (або вірша). Потім відбувається обговорення.
- клієнти приносять на сесію ті вірші або пісні, які, на їх думку, можуть допомогти у вирішенні сімейних проблем, читають, пояснюють, чому саме вони обрали ці твори. Група висловлює свої думки.

Завершення речення

Членам сім'ї дається завдання написати закінчення незавершених речень. У ході виконання цього завдання вони не

мають права коментувати роботу один другого. Речення можуть мати орієнтовно такий початок:

- Я повинен...
- Коли я серджусь, я...
- Я висловлюю свою любов тим, що...
- Моя значущість полягає у тому, що...
- Зміни в моєму становищі можуть призвести до...
- Якщо б я набрався сміливості, я б...
- Якщо б ви мене знали, ви б...
- Та людина, яку я люблю, повинна...
- Моя мати (батько) повинна...
- Мій кумир повинен...
- Найкращий час для мене, це, коли я...

Дана техніка може використовуватися як в діагностиці, так і в терапії. Клієнти навчаються більш вільно висловлювати свої почуття, що допомагає більше їх пізнавати у процесі обговорення гри.

Порівняння цінностей

Консультант дає кожному з подружньої пари домашнє завдання: скласти дві колонки з переліком цінностей - своїх і партнера, як це саме уявляє автор конкретного списку. Цінності треба розмістити у порядку їх важливості. Завдання не можна обговорювати до сесії. На сесії терапевт порівнює цінності партнерів і те, як вони уявляють цінності один другого. Так, у наведеному Р.Шерманом і Н. Фредманом прикладі це має такий варіант.

Перелік цінностей чоловіком

Мої цінності

її цінності

1. Сім'я
2. Робота
3. Секс
4. Біг
5. Подорожі

1. Прибирання
2. Сім'я
3. Друзі
4. Робота
5. Релігія

6. Друзі	6.Вечірки
7. Читання	7.Секс
8. Пізнавати нове	8.Покупки

Перелік цінностей жінкою

Мої цінності	Його цінності
1.Добре здоров'я	1.Робота
2. Щастя	2.Гроші
3. Сім'я	3.Спорт
4. Секс	4.Бути коханим
5. Друзі	5.Сім'я
6. Навчання	6.Подорожі
7. Робота	7.Секс
8. Спорт	8. їжа
9. Релігія	9.Друзі

На основі відповідей терапевт у даному випадку зробив такі висновки:

- Важливість сім'ї для чоловіка не помічається жінкою.
- Жоден з подружжя не розуміє, наскільки секс є важливим для іншого.
- Прибирання, вечірки, покупки не згадуються жінкою, але вважаються чоловіком як її цінності.
- " Жінка надає релігії значно меншого значення, ніж це уявляється чоловіку.
- Партнери мають багато спільних інтересів - сім'я, освіта, секс, подорожі, спорт, друзі.
- Час не є цінністю для подружжя - час взагалі і час, який вони проводять разом.

Терапевт обговорює з подружжям ці висновки, а також причини їх неувважності до цінностей один одного.

Намалюй сон

Ця техніка використовуватиметься в роботі з дітьми, причиною порушень у поведінці яких можуть бути батьківські конфлікти чи

погане поводження з дитиною. Батьки часто не розуміють або не визнають цього, психологічно захищаючи себе. Дитина сприймає техніку як гру, що допомагає їй проектувати свої почуття у малюнку.

Терапевт дає дитині малюнок хлопця (чи дівчини), який спить і біля голови якого примальований овал, де треба намалювати сон. "Це хлопчик, якого звать Сашко, можливо, навіть ти, вік бачить поганий сон. Намалюй мені, будь ласка, цей сон," - каже консультант. Потім малюнок обговорюється з батьками. Сни можуть показувати, що ж насправді відбувається у внутрішньому світі дитини, що її турбує.

Внутрішній порадник

Техніка побудована на інтенсивному застосуванні уяви клієнта. Він може набути стану релаксації за допомогою, скажімо, аутогенного тренування. Далі клієнт уявляє себе, свою проблему, а поруч якусь живу істоту, яка є його "внутрішнім порадником". Його просять дати пораду відносно проблеми клієнта.

В іншому випадку клієнт спочатку уявно працює над своєю проблемою з іншими людьми, а потім він звертається до "Дуже Мудрої" істоти, яка все про нього знає і яка повинна дати йому пораду.

Ця проєктивна техніка дозволяє краще використовувати інтуїтивне мислення клієнта, а крім того, створення за допомогою уяви позитивних психічних станів має психотерапевтичний ефект.

Поведінкові завдання

Ця група технік спрямована на те, щоб допомогти членам сім'ї оволодіти зразками конструктивної поведінки (а не лише змінити їх ставлення до ситуації, залишаючи її незмінною). Теоретичною основою цих технік є такі положення:

- будь-якому зразку поведінки можна навчитися;
- інтелект і емоції клієнтів дозволяють їм визначати і розуміти власні потреби, знаходити нові рішення і практично їх реалізувати;

- клієнти спроможні шляхом аналізу правильно оцінювати свою нелогічну та ірраціональну поведінку;
- рівень небажаної поведінки клієнта може бути зменшений, сформовані позитивні зразки поведінки;
- клієнти є нормальними людьми, їх проблеми можуть бути вирішеними;
- терапевт є спеціалістом, і його кваліфікація фасілітатора створює значні можливості для допомоги.

Подружня конференція

Ця техніка дає членам сім'ї можливість вільно спілкуватися між собою, навчає їх вирішувати конфлікти демократичним шляхом, сприяє підтриманню злагоди, допомагає уникати зайвих негативних емоцій. Вона полягає у регулярних зустрічах поружньої пари або інших членів сім'ї, на цих зустрічах всім надаються рівні можливості для обговорення злободенних сімейних проблем. Таких можливостей гостро не вистачає у сім'ях з хронічними конфліктами, де партнери просто фізично не можуть висловити свої думки через постійне перебивання та ігнорування чи відсутність уваги до їх слів.

Процедура "подружньої конференції" може мати такий вигляд:

- подружжя зустрічаються приблизно раз на тиждень між терапевтичними сесіями у зручному для них місці та у зручний час;
- " один партнер висловлює протягом визначеного часу (найчастіше - півгодини) те, що він знаходить за потрібне, а інший мовчки слухає, не перериваючи і не заважаючи нічим;
- другий партнер протягом трьох хвилин розповідає, що він почув і що, на його думку, мав на увазі перший партнер, намагаючись при цьому уникати критики;
- другий партнер говорить протягом такого ж часу, а перший уважно слухає.
- після цього перший партнер коротко пересказує зміст того,

що він почув, без критичної оцінки.

Зустріч закінчується в обумовлений час. До наступної сесії подружжя не обговорює питань, які були порушені під час зустрічі. На початку наступної сесії вони розповідають консультанту, як пройшла зустріч. Метою таких зустрічей є не стільки прийняття партнерами якогось рішення, скільки навчання конструктивному спілкуванню, послаблення боротьби за "владу".

Сімейна рада

Дана техніка використовується для того, щоб навчити сім'ю демократичному вирішенню питань, які стосуються всієї сім'ї, при цьому беруться до уваги думки всіх її членів. Консультант знайомить сім'ю з правилами проведення сімейної ради.

- Обирається час і місце, де б ніхто не заважав роботі.
- У розмові можуть брати участь усі члени сім'ї. Кожен має право відмовитися від участі, але при цьому він повинен буде виконувати рішення, які будуть прийняті на раді.
- Якщо хтось ігнорує рішення ради, це обговорюється на наступній сесії.
- Кожен може запропонувати питання для обговорення. Краще, щоб ці питання готувались заздалегідь.
- Обговорювати можна будь-які проблеми сімейного життя: фінансові витрати, розподіл домашньої роботи, візити друзів, поведження батьків з дітьми тощо. Місце голови ради займають по черзі всі члени сім'ї з числа тих, хто за віком спроможний це робити.
- Сімейна рада проводиться для вирішення питань, а не для критики окремих членів сім'ї.

На сесії відбувається обговорення чергової сімейної ради. Це допомагає зрозуміти труднощі і кризові явища у сім'ї.

Дні турботи

В цій техніці проблемній подружній парі пропонують поводити себе так, начебто вони "добре ставляться один до одного".

Кожен з них повинен сказати, що має зробити партнер або висловити своє добре ставлення до нього. Прохання повинно бути позитивним, конкретним, недовгим, ніяк не пов'язаним з виявленим актуальним конфліктом між партнерами. Складається перелік можливих побажань, він має бути не менш як з вісімнадцяти пунктів. Кожного тижня в цей перелік вноситься ще декілька прохань. Далі партнери обирають щоденно по п'ять пунктів - приймних для них справ партнера і відзначають, коли це "замовлення" виконано. На сесіях обговорюються ці події та їх результати. Техніка, як відзначають спеціалісти, дає позитивні результати вже на початку терапевтичного процесу. Партнери "тренуються" у позитивному підкріпленні ставлення один до одного.

Позитивні обміни

Ця техніка нагадує попередню, але має свої нюанси. Консультант просить подружжя вигадати, запланувати три приємні для партнера справи і зробити їх до наступної сесії. Він вводить в техніку елемент змагання: хто з подружжя зможе більше принести задоволення партнеру? Якщо клієнти відмовляються, консультант пропонує виконати завдання в порядку експерименту, мовляв, варто просто подивитися, що з цього вийде. Це сприяє появі хоч якогось позитивного досвіду взаємодії.

Читання вголос у подружній терапії

В умовах хронічних конфліктів подружжя часто або перестає розмовляти, або спілкується лише на рівні сварки. Постає проблема відновлення навичок нормального, безконфліктного спілкування. І якраз читання вголос допомагає досягнути цієї мети. Партнери мимоволі концентруються на слуханні один одного, що чисто технічно сприяє оптимізації спілкування.

Подружжя отримує завдання читати не менше півгодини п'ять разів на тиждень. Консультант пропонує їм книги, де обговорюються подружні конфлікти та засоби їх вирішення. Партнери читають по черзі і не обговорюють зміст прочитаного,

процес обговорення відбувається на сесіях, оскільки самостійне обговорення могло б обернутися звичними для подружжя сварками. Позитивно впливає на стосунки подружжя навіть усвідомлення ними корисності даного завдання.

Подарунки

Терапевт пропонує членам сім'ї зробити подарунки один одному або всій сім'ї разом, причому подарунок має бути приємним для того, хто дарує і для того, кому дарують.

Це може бути предмет або літературний твір, запрошення куди-небудь тощо. Необов'язково, щоб той, хто отримав подарунок, зразу ж відповідав тим самим. Важливо висловити теплу подяку за подарунок. На сесії консультант обговорює з клієнтами подарунки, враження від них, спостерігає зміни у стосунках членів сім'ї.

Структурований тренінг спілкування

На підготовчому етапі терапевт вивчає конфліктні сфери сім'ї. Для того, щоб обрати адекватні теми для обговорення, подружній парі дається домашнє завдання: кожен повинен визначити три відносно легких теми, три теми середньої складності і три - достатньо складні.

Обговорення починається з легких тем. Партнери по черзі виступають у ролі мовця і в ролі слухача. Той, хто говорить, висловлює свої почуття за допомогою слів "Я відчуваю..." і далі пояснює, що саме він відчуває: тугу, смуток, самотність, радість тощо. Він повинен говорити ясно, лаконічно і не задавати слухачеві запитань, не звинувачувати чи критикувати слухача. Консультант допомагає на початку тренінгу правильно сформулювати почуття клієнта. Інший не лише мовчки слухає, але й час від часу відповідає на слова того, хто говорить. Він використовує приблизно таку форму: "Мені здається, що ти відчуваєш...". Консультант навчає розуміти не тільки зміст слів, але й почуттів, що стоять за ними. Слухач не повинен оцінювати думки партнера, а також висловлювати власні почуття з приводу них, він має тільки якомога

точніше відбивати те, що він почув. Слухач також не задає запитань, аби не контролювати і не спрямовувати висловлювання того, хто говорить.

Тренінг спілкування включає також вправу "Почуття слова". Подружжя і консультант по черзі кажуть "Я відчуваю..." і додають слова, які виражають їх почуття у даний момент. Це робиться доти, доки не набирається п'ятдесят слів, що виражають почуття. Вдома подружжя повинні скласти перелік ще з п'ятидесяти слів.

Ще один елемент даної техніки - діалог двох консультантів, де вони почергово грають ролі того, хто говорить і слухача. Консультанти висловлюють ті почуття, які вони зараз дійсно переживають.

Подружній парі дається завдання витратити не менше, ніж півгодини на тиждень на тренінг спілкування за даною методикою. Труднощі, які з'являються в цьому спілкуванні, обговорюються на сесіях.

Парадоксальні техніки

Парадоксальні техніки являють собою, на перший погляд, підкріплення терапевтом небажаної поведінки, симптому клієнта, але насправді вони є непрямим, "обхідним шляхом" досягнення терапевтичного успіху. Якщо сім'я співпрацює з консультантом і виконує його рекомендації, то добрий результат дають прямі розпорядження, але у випадку опору парадоксальні техніки можуть принести не меншу користь. Найчастіше терапевт дає переозначення поведінки клієнтів, внаслідок чого або зникає гострота негативного сприйняття становища, або змінюється ставлення клієнтів до певної поведінки. Можна назвати такі основні тактичні прийоми, що використовуються у парадоксальних техніках.

- Дати нейтральну відповідь на занадто збуджену репліку, коли співрозмовник чекає прояву агресивної реакції.
- Дозволити клієнту підтримувати зароджений симптом як необхідну та бажану річ.

- Стимулювати клієнтів до того, аби вони відклали негайне прийняття рішень з гострих проблем і побули в тій кризовій ситуації, в якій вони опинилися.
- Заборонити клієнтам робити те, що вони й без того не роблять, для уникнення неприємностей.
- Передбачити повернення симптому.
- Підкреслити значення симптому, розглядаючи його більш серйозно, ніж уявляє клієнт у своїх скаргах.
- Захищати причину симптому для його підтримки.
- Переакцентувати симптом з негативного на позитивний.
- Рекомендувати продовження негативної поведінки, але під контролем та при співпраці з терапевтом.
- Стимулювати клієнтів до того, аби вони більше виявляли свій симптом і робили це гостріше.
- Розглядати симптом як цінну якість, попросити клієнта передати симптом терапевту.

Рефреймінг

Це техніка зміни негативних смислів на позитивні, зміни ракурсу погляду на події. Терапевт дає таке тлумачення поведінки членів сім'ї та її симптому, що вони є мов би необхідними і корисними. Так, наприклад, постійні сперечання підлітка з матір'ю, які батьки розцінюють як порушення сімейної гармонії, терапевт розглядає як прояв його турботи про сім'ю. Якщо це є переконливим, подружжя перестає бачити в поведінці сина проблему. Це, звичайно, стосується ситуацій, коли симптом не пов'язаний з гострим порушенням прав когось із членів сім'ї. Достоїнством техніки рефреймінга є підтримка почуття самоцінності клієнтів.

Симуляція симптому

Терапевт пропонує членам сім'ї розіграти типову ситуацію, де виявляється симптом (наприклад, конфлікт) і де потрібно всім поводити себе так, як звичайно. Потім вони повторно розігрують

ситуацію, ще більше підкреслюючи поведінку, яка утворює симптом. Далі учасникам пропонується до наступної сесії регулярно розігрувати цю ситуацію вдома. На сесії сім'я розповідає терапевту про виконання домашнього завдання. Техніка розрахована на те, що, спеціально розігруючи симптом, клієнти вже не зможуть відтворювати його спонтанно і широко, "насправді". Ситуація стає грою, і це сприяє зниженню внутрісімейної напруги. Ефективність застосування техніки залежить від того, наскільки вірно терапевт розуміє симптом і характер проблеми сім'ї.

Ілюзія альтернатив

Коли члени сім'ї відмовляються робити щось необхідне, терапевт не наполягає і не сперечається, а пропонує декілька варіантів іншого плану, що насправді є тією ж необхідною технікою. Питання, звичайно, в тому, чи потрібно це робити, начебто і не постає, швидше може йти мова про те, який варіант потрібно обрати. Аналогічною є ситуація, в якій дитину, що не любить пити молоко, запитують, чи буде вона пити зараз або через півгодини, обходячи при цьому питання, чи буде вона пити взагалі.

Парадоксальний лист

Як залучити до терапії члена сім'ї, який чинить опір? Ця техніка використовується у тих випадках, коли один з членів сім'ї (найчастіше - хтось із подружжя) відмовляється брати участь у сесіях. Консультант пише лист відсутньому партнеру, де приписує йому тільки позитивні наміри, схвалює його тактику неучасті у консультативних зустрічах, оскільки з повагою ставиться до його мотивів та міркувань, радить йому триматись тієї самої тактики і надалі. Якщо клієнт продовжує ігнорувати сесії, то виходить, що він таки слухається терапевта (а саме цього він і не хотів робити), і якщо він приходить на сесію, то це як раз те, чого прагнув досягти консультант.

Рекомендована бездіяльність

Така техніка використовується у тих випадках, коли клієнти довгий час не можуть вибрати один варіант із двох можливих, або

інші, непарадоксальні техніки, виявилися неефективними. В цьому випадку терапевт досить аргументовано переконує клієнтів в тому, що їм не слід поспішати з прийняттям рішення. Він детально розробляє тактику організації пасивної поведінки клієнтів і запевняє їх, що час для зміни ситуації ще не настав. Це дозволяє клієнтам спокійніше сприймати їхню проблему і виявляти більше самостійності у пошуках необхідного рішення, не сподіваючись на "швидку допомогу" з боку консультанта. Таке може бути, наприклад, коли подружня пара не знає, розлучатися їм чи ні. Терапевт формулює правила їх стосунків у цій ситуації і переконує їх у тому, що це нормальне становище і що майбутнє саме покаже, коли треба буде зробити вирішальний крок. Необхідність застосування цієї техніки може бути підказана консультантові відсутністю у нього інших тактик. Це дозволяє йому мати резервний час для пошуків варіанту подальшого рішення з тим, щоб більш активну участь брали самі клієнти.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Проблеми конфліктів та нестабільності сучасної сім'ї.
2. Психологічне та соціально-педагогічне обґрунтування технік сімейної терапії.
3. Соціометричні техніки сімейної терапії.
4. Група технік "Фантазії та образи".
5. Поведінкові техніки сімейної терапії.
6. "Парадоксальні техніки" сімейної терапії.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ МІ

Тема заняття: Обговорення гострих проблемних питань сучасної сім'ї.

Мета заняття: Домогтися більш ясного розуміння студентами проблем і закономірностей сучасних сімейних стосунків.

Форма заняття - дискусія.

Питання для обговорення

1. Більше чи менше задоволення дає сучасна сім'я людині, ніж сім'я XIX століття?
2. Наскільки добре виконує сучасна сім'я свої функції порівняно з сім'єю минулого?
3. Чи можна вважати, що емансипація жінки "вдарила" по сім'ї?

Що більше стабілізує сучасну українську сім'ю: традиції минулого чи новітні тенденції?

В якій сім'ї складаються кращі умови для виховання дітей: сільській чи міській? І чому?

Які існують типові вади сімейної чоловічої і жіночої поведінки?

7. Як ви оцінюєте перспективи сучасної сім'ї?
8. Які рекомендації для гармонізації сімейних стосунків підказує ваш власний досвід?
9. Які зразки сімейної поведінки, що відображено в художній літературі та мистецтві, ви вважаєте найбільш прийнятними для сучасної людини?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2

Тема заняття: Визначення терапевтичної тактики у процесі сімейного консультування.

Мета заняття: Формування у студентів певних елементів вміння обирати адекватні техніки сімейної терапії у конкретних консультативних ситуаціях.

Форма заняття: обговорення можливих варіантів стосовно запропонованих ситуацій.

Хід заняття

Пропонується ситуація: жінка (30 років) звертається до консультанта з проханням вплинути на чоловіка для вирішення

такої проблеми - чоловік (30 років, інженер) не дозволяє жінці забрати її дочку від першого шлюбу (5 років), яка живе з бабусею, матір'ю жінки, в іншому місті. Дітей від другого шлюбу немає. Доводи чоловіка не мають переконливого характеру, судячи з того, як його характеризує жінка, він просто егоїстична, навіть нарцисна людина, але жінка не хотіла б доводити справу до відвертого конфлікту і розлучення. Треба спроектувати тактику терапевтичного впливу на клієнтів та вибрати відповідні техніки сімейної терапії.

Друга ситуація: подружжя (йому 45 років, їй 41) звертаються з приводу постійних конфліктів. Вони вже розлучилися 12 років тому, 2 роки тому знов зійшлися, мешкають у фактичному шлюбі. Дочка вийшла заміж, живе окремо. Жінка вважає причиною конфліктів його дрібов'язкову прискіпливість, спалахливість та те, що він витрачає на сім'ю тільки частину грошей, що заробляє, а решту діває невідомо куди. Він спростовує звинувачення у тому, що приховує гроші, і вважає, що жінка недостатньо лагідна, привітна, послужлива, занадто недовірлива, не розуміє його уподобань (він любить спортивні ігри, відпочинок за містом, куди іноді їздить без жінки).

Визначити тактику консультативної роботи та необхідні техніки.

Література

1. Антонов В.В., Мерков В.М. Соціологія сім'ї. - М., 1996.
2. Витакер К., Бамберри В. Танці с сім'єю. - М., 1997.
3. Дружинин В. Психологія сім'ї. - М., 1996.
4. Бурлачук Л.Ф., Грабська І.А., Качарян А.І. Основи психотерапії.- К. - М., 1999.
5. Козубовська І. В., Керецман В.Ю., Товканець Г.В. Роль соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. - Ужгород, 1996.
6. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: в 2-х част. - Тернопіль, 1995.

7. Каппони В., Новак Т. Сам себе Взрослый, Ребенок и Родитель.- СПб, 1995.
8. Матейчек Зденек. Родители и дети. - М., 1992.
9. Пезешкиан Носсрат. Позитивная семейная психотерапия: семья как психотерапевт. - М., 1993.
10. Постовий В.Г. Сучасна сім'я і її педагогіка. - К., 1994.
11. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. - К., 1998.
12. Ричардсон Р.У. Сильї семейнїх уз: руководство по психотерапии в помощь семье. - СПб, 1994.
13. Трухин И.А. Будущему семьянину.-К., 1987.
14. Херсонский Б.Г., Дворак С.В. Психология и психопрофилактика семейнїх конфликтов. - К., 1991.
15. Шерман Р., Фредман Н. Структурировапнїе техники семейной и супружеской терапии. - М., 1997.
16. Зйдмиллер З.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. - Л., 1990.
17. Юри У. Преодолевая Нет или Переговоры с трудными людьми.- М., 1993.

§1. Молоді молодими: підготовка волонтерів у центрах соціальних служб

На початку розвитку ЦССМ членами волонтерських груп переважно були неповнолітні і молодь (старшокласники, студенти), тобто особи, у яких не було відповідного досвіду у цій роботі чи кваліфікації. Проте останнім часом все частіше до волонтерських лав вступають і добровольці - досвідчені фахівці (юристи, лікарі, психологи, педагоги та ін.).

Вивчення складу волонтерських груп при центрах соціальних служб для молоді дозволило науковцям України розподілити волонтерів на чотири групи: за віковою категорією, основним місцем навчання, роботи, рівнем освіти.

Перша група - підлітки та юнаки, учні старших класів шкіл та середніх спеціальних закладів, які складають актив різних груп при ЦССМ (в клубах молодих інвалідів, творчих об'єднаннях, школах лідерів, групах самопомоги, молодіжних та дитячих об'єднаннях тощо).

Друга група - студенти вищих навчальних закладів (переважно з відділень педагогіки, психології, соціальної роботи, соціальної педагогіки), які звертаються до центрів ССМ з приводу практичної допомоги у навчанні за профілем діяльності центрів або проходять в центрах навчальну практику.

Третя група - батьки проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, неповнолітніх груп ризику: девіантної, адиктивної поведінки та інші), які об'єднуються в групи самопомоги.

Четверта група - волонтери-фахівці (психологи, педагоги, соціальні педагоги, соціальні працівники, юристи, лікарі), які надають консультативну допомогу соціальним працівникам, іншим волонтерам або практично допомагають клієнтам соціальних служб.

Волонтери, які входять до зазначених вище груп, значно відрізняються за мотивами своєї участі у добродійній діяльності, за професійними можливостями, інтенсивністю включення до волонтерської роботи.

Для підлітків головною причиною участі у волонтерській діяльності є можливість самоутвердитися в очах однолітків, батьків, вчителів, бажання знайти нових друзів, можливість спілкування з однолітками, можливість набути нових навичок і знань та проведення власного дозвілля. Питання надання конкретної соціальної допомоги, як правило, для них не є визначальним.

Професійна кваліфікація волонтерів-підлітків, звичайно досить низька, проте вони володіють іншими якостями та здібностями, тому ця категорія волонтерів є незамінною у практичній діяльності.

По-перше, підлітки абсолютно мобільні, тому роботу, пов'язану з поїздками, виходами на вулиці, провідуваннями, скажімо, дітей-інвалідів вдома, проведенням ігортек на вулицях, виконують дуже добре.

По-друге, у підлітків немає комунікаційних проблем з дітьми і підлітками - об'єктами соціальної роботи, на яких спрямована значна частина програм, що реалізуються ЦССМ, з дітьми вулиці, підлітками з групи ризику та ін. Це дозволяє через волонтерів мати будь-яку інформацію для широкого кола дітей та молоді, а також для груп ризику. Саме на основі цих особливостей підлітків діє програма "Молодіжний барометр", що реалізується Соціальною службою для молоді м.Києва разом з Українським інститутом соціальних досліджень за фінансової підтримки ЮНІСЕФ. Суть проекту полягає в тому, що соціологічні опитування молоді та підлітків проводяться не силами дорослих інтерв'юерів, а однолітками респондентів. Матеріали досліджень аналізуються також самими підлітками з позицій їх розуміння ситуації в молодіжному середовищі.

Третя унікальна риса волонтерів-підлітків: вони із задоволенням включаються в організацію та проведення дозвіллевих форм роботи, що дуже актуально для ЦССМ: оскільки однією із причин вступу у волонтери є бажання організувати власне дозвілля.

По-четверте, бажання підлітків оволодіти новими знаннями та навичками дозволяє підключати їх до нових, ще не розроблених програм, коли паралельно з роботою йде активне навчання, пошуку нових форм і методів.

Волонтери-підлітки із задоволенням працюють як у великих так і у малих групах. При цьому за якісної організації волонтерської роботи підлітки можуть працювати до 5 днів на тиждень по 2-2 години. Досвід показує, що чим цікавіша підліткам робота, яку вони виконують, тим частіше вони готові включитися до неї. Справа ще в тому, що для підлітків кілька годин вільного часу на день є нормою і якщо цей час витрачається на соціально значущу працю - це вирішення проблем для самого підлітка, його сім'ї та організаторів волонтерського руху.

Водночас деякі підлітки приходять у волонтерство з метою розвитку своїх комунікативних здібностей, знаючи заздалегідь, що для них це поки що є проблемою. Тому бажання волонтерів-підлітків співпрацювати треба не лише використовувати, але й розвивати. Для підлітків, які не можуть працювати у великих і малих групах можлива індивідуальна робота, пов'язана з особливими навичками і нахилами: малюванням, літературними здібностями, умінням працювати на комп'ютері, знанням іноземних мов тощо.

При організації роботи підлітків-волонтерів слід мати на увазі, що значна їх частина не затримається у волонтерському загоні: підлітки перебувають у пошуці, пробують себе в різних ролях. Волонтерство, звичайно, є одним із можливих варіантів соціальної самоутвердження, але не єдиним. Тому хтось із підлітків залишиться надовго, а для когось це буде одним із відкинутих варіантів. Проти

частка тих, хто "затримається", залежить від того, наскільки серйозно дорослі підходять до використання діяльності волонтерів-підлітків.

В одній із фокус-груп підлітки розповіли, що називають себе "воліками". Ця, на перший погляд, зменшена форма слова "волонтер" насправді містить глибоке значення.

Для волонтерів-підлітків дуже важливими є увага до роботи, яку вони виконують, рівні права у стосунках із старшими, оцінка не лише з боку дорослих (соціальних працівників, батьків тих дітей, з якими вони працюють, вчителів), але й однолітків. Саме визнання їхньої роботи в очах одолітків стає визначним у вирішенні питання: продовжувати волонтерську роботу чи ні.

У зв'язу з цим дуже складною є проблема, в яких саме видах соціальної роботи доцільно використовувати волонтерів-підлітків. Досить часто це технічна робота - розповсюдження афіш, доставка друкованої продукції, заповнення анкет. Це припустимий варіант, але варто відстежити мотивацію, важливість роботи, яку вони виконують. Волонтери-підлітки надзвичайно корисні у проведенні ігрових форм соціальної роботи, роботи з інвалідами, в прес-центрах тощо.

Дуже важливим аспектом у роботі з волонтерами-підлітками є створення умов для становлення особистості підлітка, його соціалізації.

Українським інститутом соціальних досліджень у серпні - вересні 1999 р. проведено опитування 115 експертів п'яти областей України, котрі займаються організацією волонтерської роботи серед підлітків, з метою виявлення їх поглядів на те, наскільки впливає участь молодих людей у волонтерській діяльності на розвиток їхніх людських якостей та здібностей. Організатори волонтерської роботи відзначають значні зміни у структурі особистості волонтера-підлітка у процесі їх включення в добровільну соціальну роботу. Найбільші помітні зміни проявляються у самореалізації молодих людей: 61 % експертів "часто спостерігають",

а 25% - "іноді спостерігають" підвищення рівня самостійності у підлітків, які займаються волонтерською роботою; 53% - "часто спостерігають", 38% - "іноді спостерігають" підвищення впевненості в собі; 85% (52% - "часто спостерігають", 33% - "іноді спостерігають") - збільшення потреби щодо самореалізації; 91% (відповідно 49% і 42%) - назвали зміни в усвідомленні власної індивідуальності.

Саме цей аспект волонтерського руху визначає діяльність волонтерів-підлітків як один з головних напрямів роботи у соціалізації молоді. У цьому зв'язку змінюється ставлення до "приходу-уходу" волонтерів-підлітків. Якщо волонтер залишив свою добровільну роботу для того, щоб підготуватися і поступити до вузу або його забрали в армію, чи одружився, - це нормальний перебіг життя. Якщо підліток перестав займатися волонтерською роботою і проводить час в тому ж дворі, але вже серед "неорганізованої" молоді, треба серйозно замислитися над тим, з яких саме причин це трапилося. Головним принципом соціальної роботи є християнський принцип - "не нашкодь". Подивіться, хто і як працює у вас з підлітками. Чи не нашкодимо ми їм, включивши до непродуманої круговерті безглузвих команд і доручень.

Рейтинг розподілу відповідей експертів-організаторів волонтерського руху на запитання "Чи вважаєте Ви, що участь молодих людей у волонтерському русі розвиває названі якості та здібності волонтера?" (відсоток відповідей "часто спостерігали" та "іноді спостерігали").

Робота з волонтерами-підлітками - це лакмусовий папір, який виявляє не тільки те, наскільки правильно організовується соціальна робота, але й наскільки щиро ваша команда займається соціальною роботою.

У студентів-волонтерів дещо інші мотиви для добровільної соціальної роботи. Насамперед їх цікавлять професійні проблеми. Вони можуть бути як формальними - одержання заліку, проходження

Уміння впливати на свій організм	1 56
Уміння відновлювати сили	Н 60
Внутрішній самоконтроль	3 61
Вміння управляти своїми емоціями	—166
Зменшення бажання перекладати на інших вирішення власнік проблем	133 67
Адекватна оцінка власних дій	—168
Здатність чітко ставити завдання	3 71
Здатність передбачати результати власних дій	
Здатність до самоаналізу	
Визначення правильної лінії поведінки	3 174
Уміння готувати себе до роботи	~] 76
Самоконтроль	—1 76
Самоідентифікація себе стосовно інших	3 78
Самонавчання	—1 80
Навички володіння собою	- 181
Усвідомлення власного світогляду	83
Реальне визначення рівня власного розвитку	1 83
Уміння аналізувати ситуацію	т84
Порівняння себе з іншими	3 84
Потреба у самоствердженні	I] 85
Самостійність	I] 86
Цілеспрямованість	I3 87
Відстоювання своїх прав	13 88
Розуміння своїх завдань	1 3 89
Поліпшення навичок планування	—190
Усвідомлення індивідуальності	-- 91
Впевненість в собі	= 3 91
Розуміння свого місця	—191
Працелюбність	2] 93

практики, так і реальними - набуття фахових знань з майбутньої спеціальності, напрацювання навичок спілкування з клієнтами. Причому, на відміну від підлітків-волонтерів, їх певною мірою хвилює проблема міжособистісної комунікації. Для них більш важливі спілкування з професіоналами в обраній спеціальності, знайомство з новими методиками і технологіями, все, що може їм допомогти у подальшому стати висококваліфікованими фахівцями і працевлаштуватися.

Студентів-волонтерів цікавлять тільки ті види соціальної роботи, які безпосередньо пов'язані з майбутньою професією. Вони віддають перевагу індивідуальній роботі або роботі в невеликих групах. Індивідуальна - коли студенту довіряють консультування, а в невеликих групах - це дослідження або групове консультування тощо.

Щодо оцінки діяльності волонтера-студента, то однолітки та батьки відходять на другий план. Для нього важлива оцінка його професійних якостей клієнтами, колегами, фахівцями, що сприяє його самоутвердженню не лише як спеціаліста, а й як особистості. *Для студентів-волонтерів важливо визнання його колег, входження в колектив професіоналів.*

Саме в оцінці професійної компетентності самими студентами і організаторами волонтерського руху заюіадена одна із причин конфлікту і взаємонерозуміння. Починаючи з четвертого курсу, студенти самоідентифікують себе з роллю фахівця. Фахівці ЦССМ, як правило, не розділяють їх самовпевненості і пропонують їм "некваліфіковані" види роботи. Таке ставлення ображає їх і відштовхує від волонтерських справ. Насправді тільки кваліфікований спеціаліст може оцінити наскільки підготовка студента відповідає завданням, які ставляться у ході реалізації конкретної соціальної програми. Саме фахівець може об'єктивно показати на недоліки в знаннях, якщо такі є, не викликаючи при цьому образи. Ідеальний варіант, коли волонтери-студенти

починають працювати разом із фахівцями, а потім приступають до самостійної роботи. Якщо волонтеру-студенту бракує професіоналізму, необхідно стимулювати його підвищення. Він має усвідомити, що система зацікавлена в ньому лише за умови набуття професіоналізму'.

Практика показує, що волонтери-студенти є реальним кадровим потенціалом для центрів соціальних служб для молоді. За обопільною зацікавленістю щодо налагодження взаємостосунків ЦССМ і студента-волонтера вони можуть діяти за такою схемою: практикант - волонтер - залучений спеціаліст - співробітник ЦССМ.

Волонтери-студенти включаються в навчальний час до роботи в середньому по 2-3 години на тиждень за заздалегідь уточненим графіком.

С ще одна група волонтерів. Це батьки проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, неповнолітніх груп ризику: девіантної, адиктивної поведінки та інші). Як правило, ця категорія волонтерів об'єднується в групи самопомоги.

Мотивація участі волонтерів-батьків в соціальній роботі - бажання допомогти собі особисто, а разом з тим і іншим сім'ям з подібними проблемами: сім'ям дітей-інвалідів, алкоголіків, наркоманів тощо.

Рівень кваліфікації батьків може бути різним, проте всі вони мають великий життєвий досвід проживання у кризовій сім'ї та спілкування з собі подібними, знання про можливості виживання в кризовій ситуації (різної для різних категорій сімей), і тому дуже потрібні.

Вибір напряму соціальної роботи, за яким працюють волонтери-батьки, визначений особистою проблемою волонтера: батьки дітей з ДЦП працюють з сім'ями, де є діти з таким захворюванням, батьки дітей-наркоманів працюють з сім'ями наркоманів, тобто спрямованість роботи волонтерів-батьків, як правило, диктується їх особистою проблемою.

Волонтери-батьки рідко приходять з власними ініціативами. Більшість з них сподіваються на допомогу інших - поринувши у свою проблему, вони навіть не уявляють, що вони самі для себе теж можуть чимало зробити. Тому дуже важливо кому-небудь із працівників ЦССМ активізувати батьків, розкрити перспективи можливої самостійної волонтерської діяльності. Тільки усвідомлення можливості змін може стати мотивом включення батьків до волонтерської роботи.

Час роботи для таких волонтерів досить різний. Інформація, необхідна для початку роботи, - законодавча база, знання якої дозволить захистити, відстояти права сімей, що опинилися в кризовій ситуації. Крім того, дуже корисними для волонтерів-батьків є банки даних ЦССМ про різні категорії сімей. Для того, щоб розпочати роботу по взаємній підтримці, необхідно знати, скільки таких сімей, де вони проживають, яким чином можна вийти на контакт з ними.

На відміну від розглянутих вище категорій волонтерів, для переважної більшості волонтерів-батьків не суттєва оцінка їхньої праці, для них важливий той ефект, якого вони досягають стосовно своєї сім'ї, сімей близьких людей.

Виняток становлять волонтери-батьки, які при підтримці сімей з подібними проблемами стають їхніми представниками в органах влади різного рівня. Такі приклади є, і робота таких батьків, безперечно, дуже ефективна.

Ще один аспект праці волонтерів-батьків. Залучення їх до соціальної діяльності дозволяє перенести роботу з сиротами, інвалідами та іншими групами ризику із площини масових заходів до сфери індивідуальної роботи. Саме групи взаємної підтримки, організовані батьками-волонтерами, дозволяють вирішувати повсякденні проблеми, а не лише відзначати одне-два свята на рік. Роль соціального працівника у діяльності груп взаємної допомоги з часом зменшується до рівня вирішення організаційних питань.

Залучення волонтерів-батьків до соціальної роботи - процес ланцюговий: через усвідомлення, що самі батьки можуть допомогти своїм сім'ям, збільшується спектр сімей, які хочуть об'єднатися для взаємної допомоги.

Волонтери-фахівці - це психологи, педагоги, соціальні педагоги, соціальні працівники, юристи, лікарі, які надають консультативну допомогу соціальним працівникам та іншим волонтерам або практично допомагають різним клієнтам.

Основним рушійним мотивом участі спеціалістів у волонтерському русі є реалізація особистих професійних можливостей. Іноді вона має чисто альтруїстичний характер, іноді спеціаліст намагається розширити коло своїх інтересів, іноді йому необхідне професійне чи особисте самоутвердження. Тому дуже важливо посилити цю мотивацію шляхом публікацій в пресі відгуків та подяк чи інших форм оцінки соціальної значущості їхньої роботи.

Головне завдання фахівців - оптимально організувати їх діяльність (точний час, аудиторія чи кабінет, клієнтура), стежити, щоб вони вирішували тільки суто професійні проблеми.

Через залучення волонтерів-спеціалістів можна вирішити багато соціальних проблем, пов'язаних із професійною діяльністю фахівців.

Форма роботи спеціалістів, як правило, індивідуальна. Вони надають індивідуальні консультування, проводять лекції, тренінги.

Зрозуміло, що будь-які волонтерські групи при центрах соціальних служб для молоді діють у межах соціальних програм, які реалізуються конкретним центром і передбачені планом його роботи, завданнями, покладеними на центри державою. Тому потрібен інструмент для оволодіння волонтерами змістом діяльності центру саме в тому напрямі, де вони бажають працювати і допомагати, визначення власних завдань, їх обсягу, методів та форм роботи. Тому центри, які залучають до роботи волонтерів, повинні

планувати систематичне навчання, наради, інструктування, дискусії, семінари, "круглі столи", тренінги, що дозволяє урізноманітнити форми ознайомлення волонтерів із змістом, напрямками, особливостями, видами соціальної роботи залежно від їх рівня професійної підготовки до такої діяльності.

Сьогодні істотну роль у зміцненні статусу добровольців при центрах соціальних служб для молоді та у формуванні позитивного ставлення громадськості до їхньої діяльності відіграє впровадження системи навчання волонтерів. Виходячи із специфіки діяльності та завдань соціальних служб для молоді, використовуються досить різноманітні форми навчання добровольців:

- школа волонтерів (протягом року);
- тематичні волонтерські курси (протягом півріччя);
- табір підготовки добровільних помічників (протягом місяця);
- курси підвищення майстерності (протягом тижня) тощо.

Можна виокремити такі головні напрями, за якими здійснюється навчання волонтерів:

/. *Соціально-реабілітаційна робота, попередження та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.* Головні питання, що необхідно вирішувати волонтерам на практиці, такі:

- робота з молоддю та підлітками, котрі перебувають у кризовому стані чи схильні до суїциду;
- робота з молоддю, схильною до асоціальної поведінки;
- підтримка та розвиток соціально дезадаптованої молоді;
- профілактика вживання алкогольних напоїв та наркотичних речовин;
- профілактика хвороб, що передаються статевим шляхом, та СНІДу;
- педагогічна підтримка підлітків та молоді, які постраждали від морального, фізичного, сексуального насильства чи насильства у сім'ї.

//. Соціальна опіка і соціальний захист соціально незахищених груп молоді (діти-інваліди, сироти, малозабезпечені, безпритульні діти, самотні матері тощо). Головні питання, що потребують вирішення:

- підтримка та розвиток творчих здібностей молодих інвалідів;
- соціальна допомога молодим сім'ям;
- соціальна допомога самотнім матерям, неповним сім'ям;
- робота з групами ризику;
- волонтерські програми соціальної опіки.

III. Соціальний розвиток молоді та її інтеграція у суспільство

Цей напрям потребує вирішення таких питань:

- формування інтересів, потреб, цінностей та пріоритетів життя;
- сприяння самовихованню, самовизначенню та самовдосконаленню;
- розвиток та підтримка творчого потенціалу талановитої молоді;
- формування світогляду молодої людини засобами соціальної реклами.

Звичайно, крім позитивних моментів у підготовці волонтерів, є і певні труднощі, особливо щодо проблеми розвитку волонтерського руху при центрах соціальних служб для молоді.

Причому одна із головних проблем у цьому плані - те, що до цього часу в Україні немає офіційного визначення понять "волонтерська діяльність" і "волонтер", не визначений і сам статус волонтера. З одного боку, це можна пояснити прогалинами в організаційній роботі супервізорів, з іншого - свідчить про різну мотивацію розвитку волонтерського руху.

Приблизно до початку 80-х років нашого століття на Заході типовим представником волонтерів була жінка 25-44 років, яка закінчила коледж та мала високий достаток. Деяко пізніше, за даними Інституту Геллана, кількість чоловіків і жінок-волонтерів поступово зрівнюється (приблизно з 47% до 53%). Це пояснюється тим, що останнім часом у світі волонтерська діяльність набуває популярності і престижності. До неї включається все більше людей похилого віку (близько 10 млн.) - це в основному покоління активних, здорових, освічених, матеріально незалежних людей.

Залучення волонтерів до соціальної роботи залишається одним із головних завдань, що ставиться сьогодні перед центрами соціальних служб для молоді. У першу чергу, служби таким чином намагаються вирішити проблему недоукомплектованості центрів. Але одна справа, коли такі волонтери є фахівцями-професіоналами, і зовсім інша - коли до вирішення проблем залучаються добровольці-аматори, у яких немає спеціальних знань, умінь та навичок для проведення тих чи інших видів соціальної роботи або надто юні за віком і мають незначний досвід роботи.

Вивчення характеру і змісту діяльності волонтерів доводить, що їх практично використовують у ССМ в якості:

- інтерв'юерів під час проведення соціологічних досліджень;
- розповсюджувачів рекламно-інформаційної друкованої продукції;
- організаторів секцій, гуртків, клубів різноманітного спрямування;
- лекторів, консультантів з питань, що входять до їх компетенції тощо.

Зміст їхньої роботи визначають самі відповіді на запитання "Яку конкретно соціальну роботу Ви виконуєте як волонтер?" (див. табл. 8).

Загальна Декларація волонтерів, прийнята на XI Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів, визнає рівну важливість особистих і колективних потреб, сприяє колективному забезпеченню цих потреб (принцип переваги індивідуального над суспільним). Центри ж ССМ у своїй діяльності намагаються вирішити проблеми окремої категорії населення, соціальної групи в цілому, а індивідуальний підхід до вирішення конкретних соціальних проблем на сучасному етапі розвитку системи ЦССМ зводиться до мінімуму. Це свідчить про те, що порушується основний принцип соціальної роботи - принцип індивідуального підходу.

Громадські організації надають широкий спектр соціальних послуг різним категоріям населення. Проте основний акцент у своїй діяльності роблять на матеріальній підтримці окремих осіб, груп чи сімей: фінансовій допомозі, розподілі гуманітарної допомоги, підтримці матеріально незабезпеченої частини населення продуктами харчування. Майже половина громадських організацій (49%) залучені саме до таких видів соціальної роботи. До актуальних послуг належить сфера дозвілля, якою опікуються 28% громадських організацій, 22% - приділяють особливу увагу питанням сексуального виховання молоді і планування сім'ї.

Детальніше види соціальної допомоги, що надають волонтери громадських організацій, і частка кожної з них у загальному обсязі соціальної роботи, яку виконують недержавні організації, наведені в таблиці 10 за рейтингом проблем.

Види соціальної допомоги, яку надають громадські організації і частка кожної з них у загальному обсязі соціальної роботи недержавних організацій

<i>Види соціальної допомоги</i>	<i>%</i>
1. Матеріальна допомога. Фінансова підтримка	49
2. Організація дозвілля	28
3. Питання планування сім'ї	22
4. Проведення різних досліджень і обстежень	16
5. Реабілітаційна робота з інвалідами	12
6. Консультації (індивідуальні і групові)	12
7. Юридична допомога, консультації з правових питань	12
8. Безкоштовні побутові послуги (перукарські, харчування, доставка до місця навчання)	8
9. Профілактика захворювань, що передаються статевим шляхом. СНІЛУ	7
10. Психологічна допомога	6
11. Робота з профілактики правопорушень	5
12. Патріотичне і моральне виховання	5
13. Патронаж вдома	5
14. Пропаганда здорового способу життя	4
15. Допомога із працевлаштуванням	4
16. Розвиток творчих здібностей	4
17. Батьківські університети, педагогічна допомога	<i>i</i>
18. Сприяння в отриманні освіти	2
19. Підтримка громадських молодіжних організацій	1

Безперечно, соціальна робота громадських організацій різна за спрямуванням і залежить від профілю конкретної організації.

Так, більше за інших до соціальної роботи залучені дитячі організації. Волонтери дитячих організацій надають соціальну допомогу, як правило, незахищеним категоріям населення, перш за все громадянам похилого віку, пенсіонерам, інвалідам, своїм одноліткам, з якими сталася біда. Помітне місце у соціальній роботі дитячих організацій посідає також і матеріальна допомога. Молоді волонтери збирають речі, продукти, які потім передаються дітям-

сиротам, дітям-інвалідам, пенсіонерам. Діти-волонтери допомагають самотнім і старим людям вирішувати побутові проблеми: купують продукти, виконують різну роботу по господарству, на присадибних ділянках. Волонтери беруть активну участь в організації дозвілля для дітей-сиріт і дітей-інвалідів.

Проте найбільшого поширення набула соціальна робота дитячих організацій серед своїх членів та однолітків. Значна частина громадських дитячих структур займається організацією дозвілля дітей та молоді. При цьому культурно-масові заходи, як правило, тематичного характеру, наприклад, з акцентом на профілактиці негативних явищ у молодіжному середовищі, підготовці юнаків до служби у збройних силах, пропаганді здорового способу життя, підтримці творчої молоді. Слід зазначити, що серед волонтерів дитячих громадських формувань виховуються добре підготовлені менеджери, чимало представників цих формувань займаються організаційною роботою в об'єднаннях школярів, проводять благодійні акції, пропагують зміст роботи своїх організацій. Можна сказати, що головним у діяльності дитячих громадських організацій є створення умов для самореалізації, саморозвитку дітей та молоді, самоствердження особистості. Безумовно, це соціально значуща робота, а подальше розгалуження і збільшення дитячих організацій дозволить залучити до неї більшу кількість дітей і молоді.

Організації, що працюють з інвалідами. Реально - це громадські організації, створені за ініціативи самих інвалідів або їх родичів. Серед 20 організацій, члени яких були опитані, більшу частину цих добровільних груп створено саме за ініціативи батьків дітей-інвалідів. По суті, ці організації перш за все є групами підтримки та взаємодопомоги. Їх допомога спрямована на створення необхідних умов для виживання сімей інвалідів у складних економічних умовах сьогодення: матеріальна, фінансова допомога ґрунтується, як правило, на розподілі закордонної

гуманітарної, рідше - спонсорської допомоги. Саме цей аспект роботи допомагає забезпечувати інвалідів медикаментами. В принципі, матеріальний аспект допомоги дуже важливий для громадських організацій, що працюють з інвалідами. Особлива увага в таких організаціях приділяється проблемі соціальної реабілітації інвалідів, їх інтеграції у суспільство. Засобами досягнення мети тут виступають заняття спортом, організація екскурсій, спільний відпочинок, видання газет і журналів. Окрім дозвіллевих форм роботи, важливе місце посідає трудова діяльність: формування трудових навичок (наприклад, робота на персональному комп'ютері, організація зайнятості, працевлаштування, проведення виставок творчих робіт молодих інвалідів тощо). Істотну роль у житті інвалідів відіграє інформаційно-консультативна робота громадських організацій. Вона спрямована на максимальне задоволення потреб членів організацій-інвалідів у різноманітній інформації, захист їхніх прав і інтересів. Практично вся робота проводиться, в першу чергу, шляхом надання консультативно-психологічної допомоги волонтерами батькам і родичам молодих інвалідів.

Весь комплекс соціальних проблем, які вирішують громадські організації, що працюють з інвалідами, дозволяє сім'ям інвалідів отримати необхідну матеріальну і моральну підтримку, допомогти їм адаптуватися у складних умовах їх існування. Привертає увагу і той факт, що значного поширення у 1998 р. набув волонтерський рух, спрямований на підтримку дітей-інвалідів, водночас він органічно поєднується з роботою, яку організують місцеві центри соціальних служб для молоді.

До соціальної роботи з молоддю залучені і волонтери молодіжних організацій. Їх соціальна діяльність дещо подібна до роботи дитячих організацій: шефська допомога ветеранам, пенсіонерам, самотнім людям. Проте саме вікова різниця визначає форми і методи соціальної роботи. Так, наприклад, волонтери

Кременчуцького відділення Соціалістичного конгресу молоді здійснюють шефську діяльність у виправно-трудовій колонії для неповнолітніх, волонтери молодіжних громадських організацій беруть шефство над будинками дитини, інтернатами для дітей-сиріт, допомагають дитячим спортивним секціям. На жаль, молодіжні організації орієнтують своїх волонтерів на соціальну допомогу в першу чергу молодшим і старшим, але не своїм одноліткам. Стосовно молоді молодіжні організації виступають здебільшого пропагандистами того чи іншого політичного напрямку, а масові заходи, організовані ними, теж мають політичне спрямування.

Соціальна робота волонтерів молодіжних організацій, як правило, обмежується організацією дозвілля, рідше - захистом прав молоді. А індивідуальна і групова консультативна соціальна допомога молодіжними організаціями практично не надається. Для надання соціально-психологічної допомоги своїм членам молодіжні організації користуються послугами центрів соціальних служб для молоді. Таким чином, можна дійти висновку, що волонтери молодіжних громадських організацій є істотним, але ще неповністю реалізованим потенціалом у соціальній роботі з молоддю.

Значну роботу щодо надання соціальної допомоги молоді проводять волонтери жіночих організацій. Їх діяльність орієнтована в основному на роботу з жіночою молоддю. При цьому соціальна робота волонтерів жіночих організацій з молоддю перш за все спрямована на захист прав жінок.

Досить широко у практичній діяльності жіночих організацій представлені індивідуальні форми роботи. Спеціалісти-волонтери, члени організацій проводять консультації для жінок та їх дітей, надаючи їм психологічну, педагогічну, медико-соціальну допомогу. Велика робота провадиться у плані соціального захисту, матеріальної і моральної підтримки багатодітних сімей, одиноких і малолітніх матерів. Значне місце у діяльності жіночих організацій займає робота, спрямована на підготовку майбутнього подружжя чи роботу з

молодими сім'ями. Багато уваги приділяється проблемі збереження сім'ї, причому проводяться як індивідуальна робота, так і масові заходи. У багатьох регіонах України розпочато роботу волонтерів щодо надання психологічної і соціальної допомоги жінкам та дітям, які зазнали фізичного чи морального насильства.

Значну соціальну роботу з молоддю проводять волонтери - члени громадських організацій соціально-медичного профілю, зокрема служби планування сім'ї. Специфіку діяльності таких організацій визначає професійна компетенція її членів. Волонтери - медичні працівники беруть на себе соціально-просвітницьку функцію, роботу, що пов'язана із здоров'ям та здоровим способом життя клієнтів. Існує дві основні форми роботи волонтерів громадських організацій соціально-медичного профілю: лекції на актуальні соціально-медичні теми і консультативна допомога (з питань планування сім'ї, сексуального виховання, лікування від наркотичної, алкогольної залежності та тютюнокуріння).

Разом з тим, волонтери - члени громадських організацій соціально-медичного спрямування надають гуманітарну допомогу тим, хто її потребує: самотнім людям, дітям-сиротам, багатодітним сім'ям. Це пов'язано з тим, що такі організації мають зарубіжних партнерів, які передають громадським організаціям свої повноваження в сфері гуманітарної допомоги.

Аналізуючи участь волонтерів - членів громадських організацій у соціальній роботі з молоддю, можна дійти висновку, що вони, безперечно, мають великий потенціал. Реально кожна група громадських організацій має свій специфічний об'єкт соціальної допомоги і свої форми роботи з ними. Враховуючи, що соціальна допомога членам громадських організацій здійснюється на волонтерських засадах, вона надається безкоштовно, що дуже важливо в умовах економічної кризи. З іншого боку, участь самої молоді у діяльності громадських організацій є незаперечним виховним фактором для кожного члена організації.

§2. Технологія залучення людських ресурсів до волонтерського руху

Перед соціальними працівниками різних структур постає питання: "Хто може бути волонтером?"

1. Спонсори. Вони не завжди здатні підтримати вас матеріально. Але керівники фірми можуть надати вам реальну методичну допомогу в організації роботи вашого товариства, пошуку фінансів. Такий варіант часто називають патронажем. Кращий спосіб організувати патронаж - створити опікунську раду при конкретній організації, де попечителями будуть керівники різних фірм, відомі у місті або країні особи: артисти, музиканти. Попечитель не завжди допоможе вам грошима, але спрацює його ім'я, він залучить інших, дасть пораду. Не слід забувати, що керівники багатьох фірм мають вищу економічну освіту, величезний досвід роботи з фінансами, управлінський досвід.

Юрист фірми може надати безкоштовно разову або постійну консультацію. Головний бухгалтер фірми допоможе розібратися з фінансовим звітом.

Співробітники фірми можуть у вільний від роботи час виконувати у вас роботу, не пов'язану з їх основною діяльністю. А деякі компанії навіть оплачують власним працівникам той час, який вони витрачають на допомогу добродійній організації. Наприклад, при підготовці дитячого свята. У фірми можна орендувати зал для проведення добродійних акцій без орендної плати.

Чималу послугу можуть надати дружини бізнесменів. По-перше, в основному вони не працюють, по-друге, багато хто з них від цього страждає. Активна радянська жінка, наприклад, яка звикла до постійної роботи, не в змозі в один момент перетворитися на домашню господарку. Дружини бізнесменів - це той ресурс, який доцільніше залучати до роботи з дітьми, захисту тварин, природи. Від них не завжди багато користі в плані використання часу або талантів. Але варіант, за яким дружина бізнесмена може бути корисною, завжди можна знайти.

Принципи роботи з волонтерами з бізнесу такі ж самі, що й з іншими. Дуже важливо поважати і враховувати їхні можливості, не вимагати від них більше, ніж вони можуть зробити, заохочувати, в тому числі і подарунком до дня народження, і листом-подякою, ставитися як до колеги і т.ін. Є тільки два доповнення щодо роботи з волонтерами-бізнесменами та їхніми дружинами. Перше: ставитися до них як до рівних - не проявляти зверхності, не принижувати себе. Друге: не "вимагати" коштів, якщо керівник фірми чи хтось із співробітників, або його дружина працюють в організації волонтером. Це їх лякає. Всьому має прийти свій час.

2. Волонтери, які приходять за власним бажанням.

Волонтери можуть прийти в організацію за власним бажанням, прочитавши про неї у пресі і виявивши бажання взнати, як вона працює.

Перший крок у роботі з можливим кандидатом - це співбесіда, розмова за чаєм (пропозиція разом випити чаю часто розтоплює перший лід). Поки п'єте чай, можна вести невимушену розмову і з'ясувати:

- як людина знайшла вашу організацію;
- чому її зацікавила робота в даній структурі, якщо таке бажання виникло відразу, що, насправді, буває дуже рідко. Крім того, люди не завжди охоче відповідають на це запитання. У деяких випадках вони мають право не називати мотивів, за винятком роботи на "Телефоні довіри" або з дітьми, оскільки це дуже великий ризик;
- де він зараз працює за гроші і де працював раніше. Яка у нього освіта і досвід - це допоможе підібрати відповідну роботу;
- коли людина одержить інформацію про організацію, слід з'ясувати, чим вона хотіла б зайнятися. Якщо є варіанти для участі у ваших справах, можна дещо запропонувати відразу;

- варто спробувати дізнатися, скільки часу майбутній волонтер може витратити на роботу в організації;
- чи немає у нього обмежень щодо здоров'я (інвалідність, підвищений тиск) або інших умов (робота вдома у зв'язку з віддаленістю);
- дуже важливо зрозуміти, збирається людина працювати волонтером чи прийшла з метою отримати оплачувану посаду. В останньому випадку краще чесно розповісти про перспективи;
- слід з'ясувати, чи має досвід роботи волонтером, де, ким, чому пішов з тієї організації; як правило, люди йдуть через зміну місця проживання або, наприклад, закриття організації, проте інколи це пов'язано з конфліктом.

Зрозуміло, тут наведено приблизний перелік запитань для першої бесіди. Але відповіді допоможуть зорієнтуватися, чи варто залучати людину до волонтерської діяльності.

Якщо інтереси організації збігаються з інтересами потенційного волонтера, потрібно детальніше ознайомити його з організацією, запропонувати навчання, оскільки здебільше воно необхідне, залучити до роботи за конкретною програмою. Іноді робота, запропонована волонтеру, дуже відповідальна, потребує професійних навичок, наприклад, няня в притулку для маленьких дітей, консультант "Телефону довіри" - тут без навчання не обійтися. Після навчання можна взяти волонтера з випробувальним терміном. Людей, які приходять в добротні організації, як правило, не ображає така "недовіра", у противному разі потрібні пояснення. Відповідальність перед клієнтом, складність поставлених завдань потребують практики і обережності у виборі людей. Помилки можуть стати невинними

3. Спеціалісти. Волонтерами можуть бути і спеціалісти в тій галузі, де ви працюєте. При цьому не обов'язково вони мають працювати тільки на вас. Наприклад, лікар може вести додатковий

безкоштовний прийом, артист - курси для дітей або студентів, учитель - допомогти упорядковувати посібники. Спеціаліста можна залучати і на одну годину, і на місяць. Важливо і в цьому випадку вважати його волонтером, об'являти і заохочувати як волонтера.

Практика дозволила виокремити три важливіші правила в роботі із спеціалістами як волонтерами: ваші професійні погляди на ту чи іншу проблему мають збігатися або в крайньому разі не розходитися;

- гнучкий графік для спеціаліста, зайнятого, як правило, в кількох місцях;
- забезпечення можливості професійної або наукової кар'єри, адже часто саме за цим звертаються до некомерційних організацій спеціалісти.

Ще одне дуже важливе доповнення. Необхідно надзвичайно обережно ставитися до пропозиції щодо створення на базі вашої організації експериментального майданчика для перевірки наукової гіпотези, особливо, якщо ви працюєте з дітьми, інвалідами, надаєте психологічні консультації, допомагаєте тваринам! Звичайно, це не означає відмову від усього нового. Але потрібна оцінка інших професіоналів цієї ж сфери щодо запропонованої методики, необхідно визначити випробувальний термін, відстежити результати, і лише після цього приймати рішення.

4. Чиновники. Люди, які працюють в державному апараті, наприклад, у міській адміністрації, також можуть бути волонтерами. Однак перш ніж залучити їх до цієї діяльності, слід з'ясувати, чи не призведе це до конфлікту волонтера з керівниками. Найнадійніший варіант у такій ситуації, коли адміністрація знає і дає згоду на роботу свого працівника волонтером.

Другий важливий момент: чи не станеться в такому випадку конфлікту між вами і державною структурою? Наприклад, людина керує державною установою у тій сфері, в якій працює ваша організація, причому відповідає також і за фінансування. Як

результат при прийнятті рішення щодо розподілу коштів, перевага віддається вашій організації.

Третє - мотив участі державного службовця в роботі конкретної організації. Інколи це бажання здійснювати контроль за певною організацією з боку адміністрації. У такому разі слід звернути увагу на характер роботи, яку хоче виконувати волонтер. Якщо це тільки бажання відвідувати організацію, перевіряти документи, відкриття заходів, то має викликати насторогу.

Чиновники місцевої адміністрації можуть бути вашими волонтерами лише як приватні особи.

5. Діти та підлітки. Волонтерами можуть стати не тільки особи, які досягли 18-річного віку. Самий веселий, вдячний і, звичайно, самий непостійний загін волонтерів - діти та підлітки. Робота з ними потребує врахування кількох важливих правил праці.

- робота в організації не повинна заважати основному навчанню;
- робота не повинна бути одноманітною;
- у кожній справі, яка довіряється дітям або підліткам, обов'язково має бути місце для прояву їх власної ініціативи і самостійних рішень, а також персональної відповідальності;
- їх участь у волонтерському русі має бути погодженою з батьками і вчителями. Якщо батьки алкоголіки чи наркомани або в школі повне нерозуміння з педколективом, то погодити хоча б з однією із сторін.
- робота має бути безпечною, хоча частка розумного ризику з старшими дітьми може допускатися, але за умови суворого контролю з боку дорослих;
- робота, безумовно, має бути найбезпечнішою для дитячої психіки. Тому до роботи з жертвами насильства, психічнохворими, з тими, хто помирає, очевидно, не слід

залучати дітей, оскільки психологічний пресинг для них може бути дуже важким. Цього погляду дотримується багато спеціалістів, які працюють в цих сферах;

- не варто включати дітей у внутрішні конфлікти організації, тим більше - переманювати на той чи інший бік;
- чітко визначати засоби заохочення, ні в якому разі не обіцяти більше, ніж можна зробити для волонтера;
- демонструвати по можливості перспективи їх діяльності в організації і обговорювати з ними плани на майбутнє;
- не переоцінюйте здібностей дітей, особливо вголос, перед широким загалом людей.

За умов дотримання цих правил, кмітливі, швидкі, винахідливі помічники завжди залишаться в обраній організації. Так, вони можуть іноді відмовитися від роботи, виявляти безвідповідальність, можуть впасти в істерику або просто зникати на декілька місяців. Але, якщо їм вірити, поважати кожного, хто прийшов, і уважно стежити за кожним його кроком, то дбайливі підопічні стануть свідомими професіоналами. Зрозуміло, не всі, але багато хто з них

6. Клієнти. Волонтерами можуть бути і ті, кому надається допомога - клієнти конкретної організації, наприклад пацієнти клініки або слухачі виховного центру, батьки клієнтів.

Так, благодійні організації у Москві ("Душа человека", "Нет - алкоголизму и наркомании") сформували групи підтримки з тих, хто потребує допомоги, та їх близьких, які стежать за виконанням програми, беруть участь у підготовці заходів.

Принципи роботи з волонтерами-клієнтами такі ж, як і з дорослими. Слід пам'ятати про їх особисті потреби, про те, що вони прийшли не тільки допомагати, а й отримувати допомогу.

7. Члени організації. Паймогутніший загін волонтерів - члени організації, якщо вона має членство. Як примусити членів

організації працювати на її благо? Здебільшого примушувати і не потрібно. Дуже часто пасивність членів організації викликана не стільки їх небажанням працювати або особистим завантаженням, скільки невмінням керівників організувати роботу.

Щоб добре орієнтуватися в тому, з ким доводиться працювати, слід спробувати відповісти на кілька запитань, перевіривши, що ви знаєте про членів своєї організації, окрім прізвища і телефону:

- Де вони працюють, якщо працюють?
- Яка у них освіта?
- Чим захоплюються, чи є у когось із них будь-яке хоббі?
- Які їх тимчасові можливості, чи можуть вийти з дому?
- Чого чекають від членства в організації?

Відповіді на ці запитання мають дати вам ключ до серця людей і до методів активізації їх діяльності.

Відповідно до інтересів, потреб і здібностей членів організації можна скоригувати програму, розподілити її для виконання невеликими частками всім членам організації, створивши групи по 10 чоловік, серед яких обов'язково знайдеться такий, хто буде всім дзвонити, захищати інтереси маленької групи- "ланки" - і ввійде до активу або правління.

Куди піти волонтером? Щоб відповісти на це запитання, кожен повинен визначити для себе:

- Чому ви хочете спробувати стати волонтером?
- Скільки часу ви зможете і готові витратити на цю роботу?
- Який графік роботи для вас підходить (вечір-ранок, вихідні, один раз на тиждень, місяць і т.ін.)?
- Що ви вмієте?

Після відповідей на всі ці запитання людина зможе визначитися, куди саме піти працювати волонтером.

Одним із напрямів волонтерської діяльності є робота з дітьми. Серед організацій, що працюють з дітьми, є і дитячі притулки, і дитячі "Телефони довіри", і підліткові клуби, і театри, і інноваційні

школи, і реабілітаційні центри для хворих дітей та дітей-інвалідів. Різноманітність структур дозволяє запропонувати волонтерам такі види роботи:

- догляд за дітьми;
- організація соціально-виховних заходів;
- допомога у здійсненні будь-якого ремонту;
- допомога в пошуках фінансів тощо.

Інколи робота по догляду за важкохворими дітьми або тими, хто при смерті, пов'язана з важкими фізичними навантаженнями. Волонтер має оцінити власні сили. Чи зможе він витримати важке моральне і фізичне навантаження, що потрібно при роботі з хворими дітьми? В усякому разі він має бути готовим до того, що волонтерство - не просто задоволення або розвага. Це, як і інша робота, потребує чималих сил і енергії.

Психологічні служби, як правило, - це "Телефони довіри", притулки або центри для тих, хто зазнав насильства. Для роботи в такій організації необхідно мати спеціальну освіту або пройти спеціальну підготовку. Багато організацій забезпечують таку підготовку, і вона допоможе майбутньому волонтеру стати унікальним спеціалістом. До таких організацій можуть звертатися волонтери після 18 років.

Соціальні служби передбачають допомогу бездомним, у тому числі й роздачу їжі, одягу, ліків. Вони надають допомогу позбавленим волі, біженцям. Крім того, діють патронажні або соціальні служби для людей похилого віку та інвалідів і деякі інші організації. Часто волонтери в таких організаціях виконують зовсім просту роботу: роздають їжу і одяг, прибирають квартири, приймають відвідувачів. Сюди приходять люди, які не цураються "простої" роботи і яким цікаво її виконувати. Саме це тримає людей в таких товариствах - приходьте.

Культура. Сфера культури потребує менеджерів якого-небудь проекту (музикального, театрального, музейного). Але водночас

волонтер може проявити свої таланти в одному із видів мистецтва.

Екологічна сфера є сприятливою для прояву здібностей волонтерів. Походи, наукові експедиції, нові знання, широке поле діяльності. Від молоді потрібна лише готовність навчатися. А працювати вони зможуть і в дружинах по охороні природи, і в центрах по вивченню радіоактивних чи інших забруднень, і в різноманітних екологічних програмах.

Правозахисні програми організації охоплюють різноманітні напрями діяльності. Наприклад, асоціації по захисту прав споживачів, товариства по захисту прав ув'язнених, біженців. Якщо це серйозно хвилює людину, якщо вона стикнулася з порушенням прав у житті або хоче вивчати юриспруденцію, така сфера буде для волонтера досить доброю практикою.

Звичайно, наведений перелік структур, в яких можуть працювати волонтери, містить далеко не всі можливі варіанти. Є ще багато інших організацій: від різноманітних клубів за інтересами до притулків бездомних тварин, де робота волонтера може бути корисною. На відміну від ринку праці, тут попит поки ще перевищує пропозицію.

Ми не допускаємо думки, що з самого початку у роботі волонтерів все буде безхмарним, ніхто відразу не стане самостійним менеджером, керівником. У цьому складному процесі необхідно розподіляти сили і можливості, не давати необгрунтованих обіцянок, оскільки люди будуть розраховувати на реальну допомогу, яка може бути надана волонтером. Слід допомогти волонтеріві не приймати поспішних рішень, в тому числі про вихід з організації, можна порадити, придивитися до інших напрямів у волонтерському русі.

Варто звернути увагу на те, щоб кожен волонтер усвідомив, що у нього, крім прав, будуть ще й обов'язки, в тому числі й відповідальність перед своїми співробітниками, людьми.

Як волонтеріві вийти з організації? Якщо у нього нічого не виходить або він не зовсім задоволений роботою, не може з тих

чи інших причин її виконувати, то має повідомити про це заздалегідь, щоб керівництво організації або проекту мало можливість залучити іншу людину. Але в ідеалі волонтерські якості можуть проявитися ще раз, якщо він сам спробує знайти собі заміну.

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризувати причини появи волонтерства в Україні.
2. Хто може бути волонтером?
3. Визначити основні напрями роботи волонтерів.
4. Розкрити шляхи залучення волонтерів до роботи.
5. Дати характеристику організацій, що беруть участь у волонтерському русі.
6. Куди піти волонтером?
7. Розробити анкету для батьків-волонтерів.
8. Розробити програму дії у конкретному соціумі підлітків.

Література

1. Голованова Т. П., Гапон Ю. А. Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства. - Запоріжжя: ЗДУ, 1996.
2. Вайнола Р. Х., Капська А. И., Комарова Н. М. та ін. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. - К.: Академпрес, 1999.
3. Теоретичні аспекти і практичні шляхи залучення волонтерів до соціальної роботи: Звіт ТТК / Український інститут соціальних досліджень. - К.: 1998.

§3. Технологія роботи з дитячими, юнацькими, молодіжними громадськими організаціями України

Масштаб і динаміка соціальних перетворень в Україні обумовили докорінні зміни в діяльності існуючих та новостворених

дитячих, юнацьких та молодіжних організацій. Незалежно від статусу організації соціальний педагог має бути готовий як до співпраці з дитячо-молодіжними організаціями, так і до безпосередньої роботи по вдосконаленню діяльності конкретної організації, концентруючи свої зусилля на здійсненні процесу інтеграції всіх мікросистем в одну виховну систему, створюючи умови взаємодії цих мікроструктур, контролюючи результативність такої взаємодії, коректуючи виховний вплив на формування особистості дитини, підлітка, молодої людини.

Підвищення ефективності соціально-виховної діяльності соціального педагога саме в цьому напрямку є об'єктивною потребою сьогодення, бо саме молодь вирішує майбутнє держави, а її ідеологічна спрямованість, активність, досвід громадської діяльності дає можливість розвинути роботу в організації, де діти, молоді люди працюють за власним бажанням, без примусу.

Уведення інституту соціальної педагогіки в Україні 1991 року знаменувало кардинальний поворот у ставленні суспільства до проблем дитинства. Звичайно, його становлення, яке відбувається на фоні глибоких перетворень у країні, котрі провокують величезну кількість соціальних, економічних, морально-психологічних та інших проблем, проходить досить важко і суперечливо. Воно потребує вирішення двох основних завдань - формування у суспільстві сфери професійної діяльності соціальних педагогів і створення системи підготовки спеціалістів для цієї сфери. Ми розглянемо лише одну ланку цієї сфери - діяльність соціального педагога з дитячими та молодіжними організаціями України.

Вирішення завдання розширення мережі та залучення кількості дітей і молоді, що працює в дитячо-молодіжних організаціях, пов'язано з розвитком системи установ та організацій, які б займалися створенням та налагодженням цієї системи. Дитячо-юнацькі та молодіжні організації можуть бути створені на базі різних установ, які класифікують передусім за відомчою належністю.

1. *Навчальні заклади*: загальноосвітні і спеціалізовані школи різного типу, школи-інтернати, дитячі будинки, будинки для дітей-інвалідів, школи санаторного типу.
2. *Позанавчальні установи*: будинки і центри дитячої освіти та виховання, культурологічні центри, соціально-виховні служби і клуби за інтересами, за місцем проживання, центри технічної та екологічної освіти.
3. *Соціальні служби молоді*, центри соціальних служб для дітей та молоді, обласні, міські й районні центри молоді сім'ї; соціальні притулки для дітей та підлітків, соціально-реабілітаційні центри для неповнолітніх.

В *психолого-педагогічних центрах*, педагогічно-реабілітаційних центрах, організаційно-методичних службах, приймальниках-розподільниках для дітей і підлітків, спецінтернатах, спецПТУ тощо дитячо-молодіжні організації не можуть мати статус формальних через відсутність сталого колективу дітей та юридично-правові обмеження в їх утриманні, тут пропонується проведення виховних заходів чіткої спрямованості, що базується на типі установи та психолого-педагогічних особливостях утримуваних дітей та підлітків.

Установи, в яких можуть працювати дитячо-молодіжні організації, а звідси і соціальні педагоги, можуть мати державний, громадський чи громадсько-державний характер.

Соціально-педагогічна діяльність для надання кваліфікованої допомоги дітям, молоді, котрі потребують соціально-педагогічної, морально-психологічної та матеріальної допомоги в дитячо-молодіжних організаціях, потребує визначення меж компетентності професійних обов'язків соціального педагога в визначеній структурі, зміцнення його статусу як в суспільстві, так і в конкретних дитячо-молодіжних організаціях.

Проте паралельно виявлена іще одна проблема - невідповідність фахівців до такого виду діяльності у нових умовах.

У результаті постало питання професійної підготовки соціального педагога в структурі вищої школи саме до роботи в дитячо-молодіжних організаціях.

Умовно дитячі та молодіжні організації, що сьогодні існують в Україні, можна об'єднати за статусом та основними (ведучими) показниками:

1. Формальні та неформальні, тобто юридично зареєстровані чи ні.

Наприклад, спортивний клуб "Динамо" (Київ) - це юридично зареєстрована організація з різноплановою діяльністю, а поряд існує неформальне об'єднання "фанатів" клубу, що охоплює практично більшість чоловічого населення регіону, незалежно від віку.

2. Відповідно до територіальної розповсюдженості: а) всесвітні дитячо-молодіжні організації; б) всеукраїнські дитячі та молодіжні організації; в) регіональні організації, - всі ці типи організацій пройшли реєстрацію та акредитацію і мають відповідний статус.

Наприклад:

а) Всесвітня організація скаутського руху; Українська скаутська організація "Пласт", член Всесвітньої організації "Пласт", юридично зареєстровані, що формально (реально) працюють;

б) Спілка піонерських організацій України (СПОУ); Спілка української молоді; Українське дитячо-козацьке товариство "Січ"- всеукраїнські, тобто охоплюють своєю діяльністю регіон України;

в) Спілка піонерських організацій міста Києва (СПОК); Демократична спілка молоді Львівщини - охоплює регіон одного міста.

3. В окрему групу виділяються молодіжні секції при політичних партіях, релігійних організаціях та творчих спілках.

Наприклад:

а) молодіжна філія Руху, Спілка молодих політиків - діяльність цих організацій особливо активізується у передвиборчий період;

б) молодіжні групи при церквах. Інколи вони мають окремий юридичний статус (церква "Голгофи", член Об'єднання харизматичних церков України, є поряд з цим юридичною особою) чи його не мають (молодіжна група при Кирилівській церкві, члени якої займаються благодійницькою діяльністю).

4. Неформальні групи та об'єднання, що діють на основі спільних інтересів.

Наприклад:

а) "фанати", "фани", "рокери", "металісти" тощо - основа їх діяльності - це спілкування, обмін інформацією, коли позитивний емоційний настрій в об'єднаннях сприяє продовженню сумісного проведення вільного часу;

б) клуби філателістів, кінологів, шахів тощо - являють собою унікальні різновікові об'єднання для задоволення емоційно-творчих потреб людини;

в) неформальні об'єднання негативної орієнтації (кримінальні групи, об'єднання підлітків та молоді, що вживають наркотики, схильні до девіантної поведінки);

г) неформальні об'єднання, які з часом перетворились у офіційний рух, напрямок діяльності (юні натуралісти, тимурівці) чи навпаки (екологічний рух-молодіжна група при Партії зелених).

5. Заборонена в Україні та державах СНГ

а) діяльність фашистських організацій та тих, що пропагують фашизм;

б) сатаністи, АУМ Секрике та "Біле Братство" - в цьому випадку юридично доведено, що їх діяльність шкодить фізичному та психичному стану людини.

Розмаїття перерахованих дитячих та молодіжних організацій свідчить про широкі можливості діяльності соціального педагога в цьому виховному інституті та про те, що процес гуманізації і демократизації вплинув і на цю інфраструктуру.

Виходячи з кваліфікаційної характеристики соціального педагога, можна визначити основні напрямки діяльності соціального педагога в дитячо-молодіжній організації:

- здійснює комплекс заходів і різних видів діяльності для виховання, освіти, розвитку й соціального захисту особистості в дитячо-молодіжних організаціях, установах і за місцем проживання;
- вивчає психолого-медико-педагогічні особливості членів організації та осіб, що готові до співпраці, мікросередовища, умови життя;
- виявляє інтереси і потреби, труднощі і проблеми, конфліктні ситуації, відхилення у поведінці суб'єктів і своєчасно надає їм соціальну допомогу і підтримку;
- виступає посередником між особистістю й дитячо-молодіжною організацією/її керівництвом та установами, сім'єю, фахівцями різних соціальних служб, відомств і адміністративних органів;
- визначає завдання, форми, методи соціально-педагогічної роботи в дитячо-молодіжній організації, способи вирішення особистих і соціальних проблем;
- проводить соціально-педагогічну роботу для організації спілкування дітей, молоді, дорослих безпосередньо в дитячо-молодіжній організації чи у об'єднаннях за інтересами в мікрорайоні, у сімейно-сусідських спільнотах;
- сприяє участі членів організації у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно-корисній діяльності, виявленню талантів, здібностей, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію молоді;
- залучає до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи членів організації та установи, громадські організації, творчі спілки, окремих громадян;

- впливає на розв'язання особистісних, міжособистісних, внутрішньосімейних конфліктів, подає необхідну консультативну, психолого-педагогічну допомогу членам організації, їх батькам та групам близького оточення, молодіжним об'єднанням, групам соціального ризику, дітям, підліткам, які потребують опіки;
- виховує повагу до батьків, жінок, літніх людей, до культурно-національних, духовних, історичних цінностей України, країни походження, дбайливе ставлення до навколишнього середовища;
- готує дітей, підлітків до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між народами, етнічними, національними, релігійними групами;
- дотримується педагогічної етики, поважає гідність дитини, захищає її від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, запобігає вживанню алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам, пропагує здоровий спосіб життя;
- займається профілактикою правопорушень неповнолітніх, дитячого побутового, дорожньо-транспортного травматизму;
- постійно підвищує свій професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру.

Соціальний педагог може бути використаний в таких сферах діяльності дитячо-молодіжних організацій:

- *педагогічна* (педагогічна терапія, педагогічне консультування і захист, сприяння розвитку обдарованих дітей та молоді, етнічно-релігійний захист тощо);
- *правоохоронна* (профілактика правопорушень, соціальна підтримка різних категорій та груп членів дитячо-молодіжних організації, соціально реабілітаційна діяльність);

- *психологічна* (консультативно-посередницька, охорона здоров'я та пропаганда здорового способу життя, медико-реабілітаційна допомога);
- *культурно-дозвільна* (організація діяльності дітей, молоді, сім'ї).

Соціально-педагогічна робота в дитячо-молодіжній організації багатогранна і відповідальна. Саме тому професійна підготовка соціального педагога, що вирішив працювати саме тут, повинен опанувати знання, які охоплюють:

- особистість (дитини чи молодої людини), її фізичний, духовний і соціальний розвиток, нормальну поведінку і відхилення від такої;
- об'єднання й групи людей (сім'я, мала група, шкільний колектив, колектив позашкільного закладу, дитячо-молодіжної організації, групи однолітків та ін.);
- систему установ, які подають допомогу дитині, молоді;
- основи теорії, методики та окремих технологій роботи з різними категоріями клієнтів у різних умовах;
- соціально-правові і соціально-економічні засади діяльності соціального педагога та діяльності дитячо-молодіжних організацій в Україні;
- методи управління і планування професійної та науково-дослідної діяльності в соціально-педагогічній сфері.

У цілому діяльність соціального педагога спрямована на створення умов психологічного комфорту й безпеки дітей та молоді безпосередньо в дитячо-молодіжній організації: у своїй роботі він враховує соціальні, правові, психологічні, медичні, педагогічні механізми запобігання негативним явищам та подолання цих явищ.

Важливим напрямом діяльності соціального педагога є участь у розробці й реалізації соціальних проектів і програм, які проводяться безпосередньо в організації, та підтримка приватних ініціатив членів організації, які сприяють повноцінному розвитку особистості.

Соціальний педагог, який працює з дитячо-молодіжній організації, має бути підготовленим до активної творчості, професійної і соціальної діяльності, яка б сприяла прогресу суспільного розвитку. Він повинен уміти самостійно здобувати нові знання, контролювати і коригувати зроблене.

Спеціаліст повинен вільно володіти державною мовою, професійно використовувати одну з іноземних мов.

Він повинен уміти оцінювати історичні і сучасні процеси і проблеми в житті країни, проблеми і тенденції світового розвитку, мати високі моральні якості, навички організаторської та управлінської діяльності, уміти приймати професійні рішення з урахуванням соціальних наслідків.

Спеціаліст у своїй діяльності спирається на Закон України "Про освіту", Конвенцію про права дитини, Концепцію виховання і національної системи освіти, Положення про порядок реєстрації громадських організацій в Україні та інші законодавчі і нормативно-правові акти та документи з питань навчання й виховання, на основі трудового законодавства.

Він має знати основні закономірності становлення особистості;

- педагогіку, теорію та методику виховання, вікову, педагогічну, сімейну, соціальну психологію, етику, естетику, основи екології, культурно-освітні дисципліни;
- сучасний стан і тенденції розвитку дитячих, підліткових організацій, об'єднань, рухів, їхню роль, місце та вплив на особистість дитини;
- функції, права, системи державних інститутів, установ, громадських, релігійних організацій у галузі освіти, навчання та виховання молодого покоління;
- культурні, економічні, демографічні, екологічні особливості соціального середовища, специфіку роботи у ньому із сім'ями та молодіжними об'єднаннями.

Він має володіти знаннями методики діагностичних досліджень і розвитку особистості дитини, підлітка, середовища; знаннями методів роботи з сім'єю, із педагогічно занедбанними дітьми, способів надання їм допомоги та підтримки, форм та методів роботи комісій у справах неповнолітніх, правоохоронних органів та організацій. Він повинен знати систему охорони здоров'я, систему фізичного вдосконалення, зміцнення здоров'я і формування санітарно-гігієнічної культури;

- основні засади народної педагогіки, родинного виховання.

Професійна діяльність соціального педагога має ряд особливостей. Суть її полягає в тім, що, на відміну від учителя чи соціального працівника, соціальний педагог має справу у своїй професійній діяльності з дитиною та підлітком у процесі їхнього розвитку, соціального становлення у позаурочний час у неформальному спілкуванні чи під час спеціально організованих виховних форм роботи, які властиві лише діяльності дитячо-молодіжних організацій.

Потреба в соціальному педагогові з'являється там і тоді, де і коли сім'я, школа, громадськість не забезпечують необхідного розвитку, виховання й освіти дитини, молоді людини. До цієї категорії належать не лише ті, що "випали" із соціуму, не тільки суб'єкти з інтелектуальними, педагогічними, психологічними, соціальними відхиленнями від норми, що з'явилися як результат дефіциту повноцінного соціального виховання, а й чимала кількість дітей та молоді з фізичними, психічними чи інтелектуальними відхиленнями. Особливу категорію складають діти, підлітки, молоді люди, що задовольняють потребу в активній різноплановій діяльності в дитячо-молодіжній організації. Усім цим людям необхідна особлива турбота суспільства.

Змістовне завдання діяльності соціального педагога можна визначити як допомогу в інтеграції дитини чи молоді людини в суспільство, допомогу у їхньому розвитку, вихованні, освіті,

професійному становленні. По суті справи - це діяльність, спрямована на зміну тих обставин у житті дитини, молодої людини, які характеризуються відсутністю чогось, залежністю від чого-небудь чи потребою в чомусь.

У цілому діяльність соціального педагога спрямована на створення умов психологічного комфорту й безпеки дітей та молоді: у своїй роботі він враховує соціальні, правові, психологічні, медичні, педагогічні механізми запобігання негативним явищам у сім'ї, школі, мікрорайоні, інших соціумах та подолання цих явищ.

Таким чином, у діяльності соціального педагога, що працює в дитячо-молодіжній організації, можна виділити функції, які співпадають з загальноприйнятими: діагностичну, прогностичну, посередницьку, корекційно-реабілітаційну, охоронно-захисну, запобіжно-профілактичну, евристичну.

Соціальний педагог, що працює в дитячо-молодіжній організації, повинен уміти:

1. Ефективно використовувати професійні знання в практичній діяльності.
2. Володіти культурою спілкування, уміти планувати, організувати та проводити різноманітні виховні заходи з дітьми, підлітками, громадськістю як у школі, так і в мікрорайоні, у різних соціумах.
3. Аналізувати, прогнозувати і планувати свою роботу на науковій основі, розуміти сутність і значення діяльності, вивчати міжособові взаємини дітей, підлітків; вивчати й розв'язувати сімейні конфлікти, впливати на факти відхилення від правил суспільної поведінки в сім'ях, сприяти їх усуненню.
4. Виявляти дітей, підлітків, які потребують опіки та піклування з метою надання їм необхідної допомоги.

ч) **Форми** виховної роботи в дитячо-молодіжних організаціях застосовуються найрізноманітніші, але в діяльності соціального педагога ведучими є індивідуальні (індивідуальні бесіди, тестування

та на їх основі психолого-педагогічна корекція особистості) та групі (заняття гуртка, робота з лідерами, контактними групами, проведення виховних заходів). Великі масові заходи, що проводяться в організації, чи дитячо-молодіжна організація приймає участь у регіональних, всеукраїнських масових заходах - готуються всім керівництвом дитячо-молодіжної організації та дитячо-юнацьким активом, і допомагає цьому активу плідно виконати завдання саме соціальний педагог.

В кожній організації складається своя, характерна для конкретної організації, система діяльності. Наприклад: заняття груп, скомплектованих за віковими категоріями, - раз чи два на тиждень; заняття-зустріч всієї організації - раз на місяць; марші-іходи - під час канікул; життєдіяльність в наметових містечках, таборах оздоровлення та відпочинку - раз на рік.

Всі виховні заходи організації, що плануються заздалегідь, мають бути ретельно підготовлені, щоб мати кращий виховний ефект, а іншими словами - досягти виховної мети та виконати завдання, що ставились організаторами справи до її проведення. Розглянемо методику підготовки масового заходу на прикладі збору всієї організації у формі творчого звіту, де члени організації демонструють знання та вміння, яких вони досягають в результаті роботи в організації за рік (півріччя, місяць), досить часто ці заходи мають певну спрямованість, наприклад, туристично-спортивна чи літературно-музична тощо.

Такі форми роботи характерні для "Пласту", "СПОК-у", Всесвітньої організації скаутів.

Матеріали виховних заходів оформляються за загальноприйнятою схемою: мета, завдання, наочність (використання технічних засобів), підготовчий період, хід проведення чи сценарій (залежно від змісту виховного заходу), підведення підсумків, післядія.

На першому етапі керівництво дитячо-молодіжної організації визначає мету, спрямованість, а звідси і місце проведення масового

заходу. Складаються відповідні договори та домовленості про аренду місця проведення, медичне обслуговування та допомогу органів правопорядку, узгодження з керівними виконавчими та освітніми органами та організаціями.

Визначаються члени оргкомітету чи ради справи, іноді питання вирішуються на засіданні ради командирів чи подібного керівного органу дитячо-молодіжної організації. На першому засіданні визначаються конкретні завдання, які необхідно вирішити при підготовці та проведенні масового виховного заходу, розподіляються доручення та визначається термін виконання цих доручень. На наступному засіданні відбувається перевірка виконання завдань, здійснюється можлива допомога, констатується готовність до проведення заходу.

Обов'язковим компонентом при проведенні заходу такого типу є оргмомент, можливо у формі переключки готовності, що дає можливість чіткого початку дійства. Виступи груп, гуртів обов'язково повинні будуватися з урахуванням віку дітей, включати цікаві ігрові та сюрпризні елементи, нову інформацію тощо. Підведення підсумків відбувається чи на основі роботи журі чи після засідання ради справи. Визначаються перспективи діяльності організації, окремі справи та пропозиції до нових чи існуючих програм.

Часто соціальний педагог потрапляє в ситуацію, коли він повинен самостійно провести заняття чи зустріч в дитячо-молодіжній організації, яка вже давно існує і має згуртовані групи дітей та молоді чи тільки починає свою діяльність, і тому постає завдання зацікавити майбутніх членів організації сумісною діяльністю. Позитивний результат дає проведення комплексної гри-змагання, під час якої розкриваються творчі здібності дітей, проявляються лідери, визначаються вміння сприймати інформацію, дотримуватись правил гри, вибирати вірне рішення тощо.

Пропонуємо проведення гри-змагання "Квіточка-

семицвіточка", яку можна проводити з дітьми молодшого та середнього шкільного віку за такою методикою. Діти приблизно одного віку, чисельністю до сорока чоловік збираються в приміщенні, де є можливість вільно рухатись та сидіти. Після вітання дітям пропонується поділитись на декілька команд по 7-10 чоловік, придумати свою назву, девіз, обрати капітана, можливо пісню-представлення. Повідомляються обов'язкові правила, а саме: гра проходить як змагання між командами на чолі з командиром, слово якого у вирішенні завдання є останнім; команду у змаганнях представляють різні члени команди, а не один і той самий; всі вміють уважно слухати і спостерігати за виступами інших; в разі незрозумілих умов конкурсу чи правил-перепитують у ведучого гри, а не сусіда.

З метою підвищення інтенсивності проведення гри застосовується ігровий елемент: рахунок з прихлопуванням. Наприклад, запрошується по одному представнику з кожної команди, якій вміє писати вірші. Поки діти радяться, ведучий рахує, і за цей час представник команди повинен вийти до сцени. Коли в команді немає юних поетів, то командир пропонує вийти будь-якому члену команди, але робить це доброзичливо, уявляючи, як би він сам хотів, щоб до нього зверталися. Так можна провести підготовку, тренування виконання правил гри.

Потім ведучий пропонує дітям назвати сім кольорів веселки і пояснює, що конкурс, який має таку назву, буде мати сім окремих конкурсів-змагань, що відрізняються один від одного, як кольори, але разом складають веселку, значить нам буде весело, гарно, цікаво.

1 конкурс-представлення команд: беруть участь всі учасники; після виступів усіх ведучий повідомляє систему оцінювання та результати першого конкурсу, обов'язково заповнюється екран змагання, де вписуються результати.

2 конкурс-читців (по одному учаснику). Пропонується читання віршів, бо саме це дітям легше за все(з раннього дитинства

всі діти читали свої перші віршики гостям, в школі вони звикли до дикламування) і навіть, коли діти зовсім у новому середовищі спілкування, вони це завдання виконують легко. Мета ведучого чи членів журі - підводячи підсумки конкурсу, підкреслити красу, виразність читання, артистизм виконання і відповідно провести оцінювання.Тоді у наступних конкурсах діти будуть намагатися виступити вільніше, як справжні актори, граючи, розкриваючи свої здібності.

3 конкурс - солістів чи дуетів, тріо. Лише діти, що впевнені у своїх вокальних даних, зможуть виступити самостійно, а коли поряд плече товариша по команді- то все можливо. Стимулює бажання перемоги і впевненість в реальній можливості досягти цього власними силами.

4 конкурс - інсценування куплету пісні, дії казки чи мімічний показ "кадру", який дає можливість вгадати літературний твір. Під час пояснення умов конкурсу підкреслюється, що, наприклад, казку "Ріпка" не впізнати не можливо, але наскільки це цікаво. Пропонується придумати такий "кадр", який важко вгадати, а коли його пояснюють, то відразу зрозуміло, що саме цей маленький штрих дає відповідь.

5 конкурс - колективний танець.Умови: приймають участь всі одночасно, танцюючи і "співаючи" собі акомпонемент. Будь-який танець має успіх, коли він виконується з радістю. Присутнім пропонується підтримати виступаючих, підспівуючи музичному супроводу команди.

6 конкурс - сюрпризів. Дітям пропонується продемонструвати лише їм притаманні вміння. Наприклад, показувати фокуси, грати на оточуючих предметах, виконувати атлетичні, гімнастичні вправи тощо (на музичних інструментах грають за умови попередньої підготовки).

7 конкурс - пісенний.Командам пропонується виконувати по черзі хором куплет пісні, можливі варіанти: команда співає пісню,

що є відповіддю на поставлене попередньою командою також в пісні запитання. Наприклад, запитання: " А чий то кінь стоїть?", відповідь повинна бути обов'язково з іншої пісні.

Завершуємо конкурс-гру підведенням підсумків і пропозицією заробити бал для наступних змагань, проспівавши разом командою пісню на певну тему. Наприклад, про наше місто, про пору року, коли проходить гра тощо. Цим ми створюємо бажання прийти ще і впевненість, що зустріч відбудеться, а перемогти здатен кожний з учасників.

Зустріч-заняття дитячо-молодіжної організації- це не тільки гра, а головне - опанування новими знаннями та вміннями в ігровій, цікавій для дітей та молоді формі.

Пропонуємо методику використання наочності, засобів образотворчого мистецтва в діяльності дитячо-молодіжних організацій. Беручи за умову, що всі діти люблять малювати, а з віком це бажання зникає, бо рівень вмінь та навичок значно нижчий і не відповідає віку людини, це і зумовлює відсутність бажання малювати. Тому і спостерігається в школах ситуація, коли дитина вміє малювати, то малює весь термін навчання всі газети до свят, олімпіад, предметних тижнів.

Можна навчити дітей малювати на заняттях з малювання, які проводить фахівець, а можна застосувати методику групових занять і досягти того, що діти по черзі групами будуть випускати газети про життя організації, коли дотримуватись однакових параметрів газет, то потім їх можна збирати в альбом-щоденник організації чи альбом-розповідь про цікаві справи.

Організація занять відбувається за схемою: на першому занятті кожна дитина вчиться писати найлегший шрифт (брусківий чи оформлювальний) по клітинках в зошиті чи як "круглесенькі літери-батони", пропонується намалювати оголошення про щось цікаве цими літерами.

Кращий малюнок демонструється всім, пояснюється, які умови вірного написання оголошення (короткий, інформаційно

насичений текст, виділення величиною букв та кольором - основної частини змісту, розташування, оздоблення). На другому занятті дітям показують, як можна перемалювати чи оздобити власними малюнками газету. Пропонується намалювати улюбленого казкового героя, потім діти діляться на групи, і кожна з них, вирізавши малюнки і наклеївши їх, робить свою велику газету. Соціальний педагог допомагає намалювати загальний фон чи розташувати героїв, щоб створити композицію; кожна дитина може придумати заголовок до казкової газети. Наступного разу діти вдома малюють, доробляють спільно під час зустрічі, а тема оголошується заздалегідь. Наприклад, "Санітари лісу". Дитина намалює щось своє, а розом утвориться розповідь. Коли діти навчаться малювати в групах, за умови малювання кожною особою, то можна створити графік-чергу опису в малюнках життя в організації. Поступово діти будуть вчитися писати свої враження, виконувати елементарні мальовані ігри (кросворди, складанки, театри тощо).

Особливо цікаво дітям створення мальованих ігор, у які можна грати багато разів, по-іншому розгортаючи сюжет. Наприклад, вивчення правил дорожнього руху може відбуватись в намальованому місті маленьких чоловічків. Досить серйозні історичні події вивчаються в мальованих іграх, таких як "Запорізька Січ", за умови дотримання реальних історичних подій.

Діти середнього шкільного віку з цікавістю демонструють свої знання, виконуючи завдання вибрати і скласти з багатьох елементів необхідні малюнки. Наприклад, "Корінці, суцвіття, стебла, листя"; вибрати тварин та рослини за ареалом проживання, розкласти їх на карті України.

За малюнком одного предмета вгадати, кому він належить. Підлітки можуть задавати такі питання для всієї групи та, поділившись на команди, пограти в змагання "Домалюй" (найбільшу кількість до частки предмета, до квадрата чи кола тощо, щоб створити новий предмет). А коли молоді люди досить довго

працюють в організації, доцільно призвичаювати їх до вивчення надбань людства, шедеврів світової культури. В романтичній атмосфері може пройти вечір "Доля однієї картини", "Таланти і час" тощо.

Всі члени організації незалежно від віку разом можуть робити книжки, журали, використовуючи і малюнки дітей і варіативність комп'ютерної графіки, копіювання, оздоблення.

Питання та завдання для самостійної роботи

1. Підібрати з періодичної преси матеріали про діяльність дитячо-молодіжних громадських організацій регіону.
2. Створити "скарбничку" цікавих справ дитячо-молодіжної організації у формі коротких розповідей).
3. Розробити тематичне заняття-зустріч осередку дитячої організації, вибравши спрямування її діяльності.
4. Підготуватися до сюжетно-рольової гри "Підготовка до маршу-походу організації".
5. Виготовити мальовану гру довготривалого використання.
6. Які дитячо-молодіжні організації, що діють, Ви знаєте?
7. Діяльність яких організацій забороняється чинним законодавством України?
8. Назвіть форми виховної роботи, що характерні для діяльності дитячо-молодіжних громадських організацій.
9. Чому діяльність скаутів можлива в кожній країні світу?
10. Чим відрізняється життєдіяльність "Пласту" та "Скаутів".

Література

1. Бондарь Л. Введение в Скаутинг. - Женева, 1996.
2. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. - К.: Наук.думка, 1993.
3. Молодіжний рух в Україні. Довідник. Ч. 1,2. К., 1998.
4. Тисовський О.В. Історія "Пласту". //Українська культура. - № 12, (91).

5. Україна. Президент: /1999, січень-Кучма Л./ Закон про молодіжні та дитячі організації // Урядовий кур'єр. 1999.- 12 січня.
6. Четінога В. Молодіжне середовище України у посттоталітарну добу: методологія виживання // Молода нація. - К., 1996.- №3.

§4. Форми і методи роботи щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді

Впродовж останніх років накопичено великий та різноманітний досвід щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді. Діяльність у цьому напрямку характеризується цілеспрямованістю, великою кількістю форм та методів роботи, бажанням залучити до неї зацікавлені організації та установи, охопити різні групи молоді й підлітків.

Перш за все, слід відзначити прагнення виконувати цю роботу системно та програмовано. В Україні більшість центрів соціальних служб для молоді розробила та здійснює спеціальні соціальні програми, реалізація яких сприяє працевлаштуванню та зайнятості молоді.

Певним чином стимулює цю роботу Український державний центр ССМ, який організував конкурс серед програм даного типу. За результатами конкурсу, п'яти програмам була надана підтримка за рахунок фінансування з державного бюджету. Крім того, Центром був організований конкурс інноваційних проєктів з питань сприяння розвитку молодіжному підприємству.

Слід зазначити, що в сприянні працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді центри соціальних служб для молоді активно співпрацюють із різними установами та організаціями. В першу чергу, з центрами зайнятості населення. Це дуже важливо відзначити тому, що центри ССМ не підміняють та не дублюють діяльність інших установ, а шукають і впроваджують специфічні форми та методи роботи з молоддю та підлітками. З різними підприємствами, установами, організаціями центри ССМ

укладають угоди, започатковують спільні проекти, професійної освіти, кваліфікації. Проводиться постійна робота з професійного визначення учнівської молоді, та здійснюються профілактично-корекційні заходи щодо молоді, яка втратила або не може знайти роботу.

У своїй діяльності центри ССМ співпрацюють не тільки з центрами зайнятості населення, а й з іншими різноманітними установами: підприємствами, приватними структурами, учбовими закладами, громадськими організаціями тощо.

Центрами соціальних служб для молоді проводиться значна робота щодо профорієнтації молоді та її інформуванню про становище на ринку праці. Досвід, набутий внаслідок багаторічної діяльності багатьох центрів, дозволяє стверджувати, що сьогодні у рамках цього напрямку діяльності найбільш ефективними виявилися такі форми роботи:

- надання *групової профконсультаційної допомоги* у формі лекцій, зустрічей з працівниками різних професій, "круглих столів" з проблем профорієнтації та працевлаштування, семінарів, конференцій;
- проведення *індивідуальної профконсультаційної роботи у спеціально створених консультативних пунктах*: тестування, анкетування, реалізація тренінгових програм для безробітної молоді;
- проведення *профдіагностичної роботи*, яка значно полегшується в умовах комп'ютеризації центрів ССМ, спрямованої на допомогу молодим людям при професійному визначенні;
- залучення підлітків і молоді до *профінформаційних масових заходів* - проведення днів соціального захисту молоді, днів відкритих дверей, ярмарків вакансій;
- створення та поповнення *банку даних* про навчальні заклади, фірми по працевлаштуванню, вакантні робочі місця тощо;

- організація *клубних об'єднань*, що сприяють формуванню у молодих людей вміння самовизначитися у виборі професії, підвищенню готовності до конкурентоспроможності молодої людини на ринку праці, оволодінню знаннями з основ психології. Клуби можна поділити на два види: клуби з професійних інтересів ("Молодий підприємець", "Школа молодого юриста") та загальноосвітні клуби з проблем професійного визначення молоді (клуб "Пізнай і створи себе", Молодіжний бізнес-клуб);
- *телефонне інформування*, яке надає клієнтам об'єктивну інформацію стосовно наявності вакансій на ринку праці, тактики поведінки при пошуку роботи та бесід з роботодавцями;
- надання клієнтам інформації про можливість *перекваліфікації чи підвищення кваліфікації*.

З метою реалізації програми вторинної зайнятості молоді центри ССМ активно впроваджують *інноваційні форми роботи*:

- *виїзні консультивання сільської молоді* з питань працевлаштування. Роботі з цією категорією молоді з питань працевлаштування та вторинної зайнятості досі не приділялося належної уваги. Тому досить перспективним є досвід, накопичений окремими обласними центрами ССМ (в рамках програми "Сприяння працевлаштуванню та профорієнтації молоді"). У цих структурах така робота проводиться спільно з медиками, юристами, працівниками центрів зайнятості населення. Особливу увагу на даній проблемі акцентують, наприклад, працівники райміськцентрів ССМ, організовуючи широке інформування сільської молоді про наявність робочих місць у різних регіонах України;
- *місячник з профорієнтації "Вибери собі професію"*. Ця

комплексна форма ґрунтується на досвіді попередніх років організації різноманітних заходів щодо профорієнтації молоді: "Ярмарок професій", профорієнтаційні та економічні ігри, лекції з питань економіки та підприємництва, інформування молоді з цих питань. Профорієнтаційна форма роботи дає можливість районним та міським центрам ССМ скоординувати свої дії. Вона є досить плідною у межах однієї області, що заслуговує на увагу спеціалістів;

- *патронаж окремих категорій молоді, зокрема неповнолітніх та молоді, яка повернулася з місць позбавлення волі.* Питома вага всіх можливих форм роботи фахівців центрів ССМ з такою молоддю припадає саме на надання їй допомоги у плані соціальної адаптації та працевлаштування.
- *форми працевлаштування та профорієнтаційної роботи для молоді з особливими потребами.* В цьому плані можуть бути доречними *трьохмісячні курси здобуття професії для інвалідів*, що конкретно допомагає найбільш соціально незахищеній категорії молоді. Варте уваги *бронювання робочих місць для неповнолітніх з числа дітей-сиріт та молоді пільгового контингенту*;
- *збори-семінари керівників підприємств, господарств та фірм регіонів з питань працевлаштування учнів та проходження практики студентів у літній період.* Це дозволило постійно тримати під контролем реальні вакантні місця для молоді на ринку праці і виділити ще один дуже важливий аспект діяльності центрів ССМ - створення іміджу перспективної, зацікавленої, ініціативної державної служби, що зацікавлена у вирішенні проблем молоді в соціально-трудої сфері.

За підсумками аналізу реальної роботи за 1998 рік можна

зробити висновок, що проблема працевлаштування та вторинної зайнятості молоді для багатьох центрів ССМ в останні роки дещо загострилася. Водночас зросла кількість центрів ССМ, для яких даний напрям став провідним. Тенденція зростання рівня безробіття змушує центри ССМ збільшувати та удосконалювати форми і методи соціального впливу на молодь, сприяти підвищенню рівня її професійної підготовки, налагоджувати співробітництво із зацікавленими установами та підприємствами, залучати якомога більше кваліфікованих спеціалістів на допомогу молодій людині: педагогів, психологів, профконсультантів, соціологів, посилювати соціальний захист неконкуренто-спроможних категорій молоді.

Аналіз такого розмаїття проблем дозволяє висловити думку, що у подальшій роботі слід звернути увагу на такі аспекти:

- вивчення та поширення набутого досвіду роботи з питань працевлаштування та вторинної зайнятості молоді;
- підвищення кваліфікації спеціалістів соціальних служб з цієї проблеми;
- розробка спеціальних навчальних програм підготовки спеціалістів для роботи на молодіжних біржах праці з урахуванням досвіду інших країн світу;
- координація дій державних районних і обласних служб зайнятості, управлінь освіти та зацікавлених організацій щодо інформаційної допомоги для професійного самовизначення особистості;
- залучення безробітної молоді, здатної працювати у системі взаємовідносин "людина - людина", до волонтерської діяльності з метою реалізації соціальних програм і з подальшою її орієнтацією на здобуття професії "соціальний працівник";
- проведення наукових досліджень стосовно становища молоді та підлітків на ринку праці, визначення питань, які в першу чергу слід вирішувати для сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді;

- удосконалення нормативної бази, особливо на міському та районному рівнях, що регулює діяльність зацікавлених організацій, які займаються працевлаштуванням молоді та її вторинною зайнятістю;
- вдосконалення форм та методів роботи з різними категоріями молоді, особливо з інвалідами, сільською молоддю.

Питання та завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати основні форми роботи, спрямовані на допомогу молоді щодо працевлаштування.
2. Розкрити зміст інноваційних форм роботи з питань працевлаштування.
3. Розробити свій проект щодо надання допомоги у плані працевлаштування.

Література

1. Голованова Т. П., Гапон Ю. П. Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства. - Запоріжжя, 1996.
2. Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні".
3. Комарова Н. М. Дитяча праця в Україні // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Зб. наук, статей. - К., 1998.
4. Кротюк С. Ф., Титаренко Т. М., Панок В. Г. Технологія реалізації соціальної політики через систему закладів соціальної роботи з молоддю в Україні // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання.
5. Яременко О. Соціальна політика та деякі проблеми зайнятості населення України // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення.

Розділ VI. ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО СПРЯМОВАНА НА ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

§1. Деякі теоретичні передумови технологізації розвитку творчої особистості

Духовне оновлення України, процес демократизації суспільства, що значною мірою впливають на всі сфери людської життєдіяльності, передбачають створення сприятливих умов для утвердження атмосфери творчості і співробітництва, багатогранного розвитку особистості дитини, її здібностей і талантів.

Саме тому сьогодні особливо актуальним є завдання щодо створення сприятливого соціального середовища для розвитку творчої особистості юного громадянина. Мається на увазі не лише вплив сім'ї, школи, громадськості на формування особистості, а й тих факторів, які важче виявляються, прогнозуються, — творче, культурне, релігійне оточення індивіда, національні традиції, суспільно-економічні явища, засоби масової інформації тощо. За цих умов система соціальної допомоги виступає своєрідним координатором роботи по узагальненню різних впливів на розвиток творчої особистості.

Тому системі соціально-педагогічної роботи потрібна політика протекціонізму з боку держави, суспільства, звернення до її інтересів і запитів. Без такої допомоги неможливо створити ефективні технології соціально-педагогічної діяльності, котрі сприяли б розвитку творчої особистості дитини чи молодого людини, забезпечували б їй можливість активного включення в діяльність по відтворенню суспільства, його духовності, внутрішньої культури і гідності. В свою чергу демократизація та гуманізація суспільних процесів стимулюють дієвість системи соціальної роботи по

створенню сприятливих умов для формування творчої особистості нової формації, розвитку її творчих якостей. Створення таких умов забезпечить поворот у реалізації державних механізмів від політики "людини-гвинтика" до людини вільної, ініціативної, якій притаманна соціальна гідність, висока мораль, громадянськість, суспільна свідомість і високий творчий потенціал. Саме соціальні педагоги мають здійснювати такий поворот, стати трансляторами творчого оновлення в межах не лише школи, а й суспільства взагалі. Це і проблема, і програма дій для кожного соціального педагога, сутність якої - сприяння формуванню та розвитку творчої особистості дитини, її здібностей, обдарувань, творчого мислення, рис характеру тощо.

В Концепції національного виховання підкреслюється, що розвиток індивідуальних здібностей і таланту молоді, забезпечення умов їх самореалізації є пріоритетним напрямом соціально-виховної роботи. Пошук глибоко наукового, гуманного шляху виховання творчо розвиненої, духовно багатой особистості полягає в знаходженні оптимальних змісту, форм та методів соціальної роботи. Тільки на такій основі можна виховати вільних і незалежних, рішучих і відважних, здатних на творчий пошук, критично мислячих людей. Крім того, Концепція національного виховання України розглядає ідеал виховання на сучасному етапі як високоосвічену, професійно компетентну, всебічно розвинену особистість, що наділена глибокою національною свідомістю й державницькою відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими, тілесними, духовно-моральними і естетичними прикметами, родинними і патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативністю. Такий підхід передбачає ставлення до кожного вихованця як до унікальної особистості, до суб'єкта вільного розвитку, визнання його прав, виходячи із сукупності знань про людину та високого професіоналізму соціального педагога.

Завдання щодо виховання людей з високим творчим потенціалом постає не лише як актуальна проблема сучасної соціально-педагогічної науки і практики, а і як соціальна необхідність. Сьогодні суспільну ситуацію можна назвати критичною: знизився престиж творчих спеціальностей, залишає бажати кращого сприймання соціальною структурою новаторства, нестандартних рішень, проявів творчої активності особистості. Постає проблема охорони обдарованості людини, що висуває потребу вирішення низки проблем, в тому числі і виявлення засобів формування якостей творчої особистості дитини, створення нових методик по розвитку цих якостей. За таких умов постає об'єктивна потреба вивчення основних категорій, що визначають зміст діяльності творчої особистості.

Термін "творчість" сьогодні часто використовується не лише в науковому, а частіше - в побутовому аспекті. Ми кажемо про творчу ініціативу, творче мислення, творчий успіх тощо. Сьогодні система соціально-виховної роботи майже вільна щодо вибору своїх завдань, оскільки вона не обмежена тим, що нав'язує суспільство чи держава, вона цілком звернута до особистості дитини чи молодшої людини, спрямована на розвиток і розкриття її творчого потенціалу, її своєрідності, її талантів і сил. В цьому значенні поняття "творча особистість" постає сьогодні основним, центральним поняттям соціальної педагогіки.

Творчу особистість визначають як особистість, межі творчості якої охоплюють дії від нестандартного розв'язання простого завдання до нової реалізації унікальних потенцій (індивіду) в певній галузі, і як людину, яка володіє певним переліком якостей, а саме рішучістю, вмінням не зупинятись на досягнутому, сміливістю мислення, вмінням бачити за межі того, що бачать його сучасники і що бачили його попередники. Вона повинна володіти мужністю для того, щоб пройти проти течії і зруйнувати те, чому вірить сьогодні більшість. Психологічна література визначає, що творча

особистість з'являється лише внаслідок наявності у неї здібностей, мотивів, знань і вмінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новиною, оригінальністю, унікальністю. В роботах автора теорії творчості - еврилогії. Н. К. Енгельмеєра знаходимо, що "творча особистість являє собою прогресивний елемент, який дає все нове" .

Слід зазначити, що більшість дослідників, пропонуючи характеристику творчої особистості, наводять перелік якостей, що, на їх погляд, містить в собі поняття "творча особистість". Більшість авторів погоджується з тим, що творча особистість — це індивід, який володіє високим рівнем знань, потягом до нового, оригінального, який вміє відкинути звичайне, шаблонне. Для творчої особистості потреба в творчості є життєвою необхідністю, а творчий стиль діяльності — найбільш характерним головним показником творчої особистості, її найголовнішою ознакою більшість дослідників вважає наявність творчих здібностей, які розглядаються як індивідуально-психологічні здібності людини, котрі відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного виконання. Творчі здібності пов'язуються із створенням нового, оригінального продукту, з пошуком нових засобів діяльності. Творча особистість знаходить задоволення не стільки у досягненні мети творчості, скільки у самому процесі. Найспецифічнішою рисою творця є потяг до творчої діяльності. Тобто, ми можемо визначити творчу особистість як таку, для якої характерна стійка, високого рівня спрямованість на творчість, мотиваційно-творча активність, яка проявляється в органічній єдності з високим рівнем творчих здібностей, що дозволяє їй досягнути прогресивних, соціально і особистісно вагомих творчих результатів в одній або в кількох видах діяльності.

Успіх розвитку суспільства, престиж держави — результат творчого мислення і творчої діяльності всіх громадян. Сутністю творчості є розвиток ідей і діяльності для суспільного прогресу,

підтримка всього нового, долання перешкод. Творче мислення і творча діяльність є умовою перетворення, оновлення і гармонійного розвитку нашої держави.

Безперервний соціальний прогрес, сучасна стратегія в галузі економіки викликають появу нових взаємозв'язків в суспільстві, нового типу міжособистісних відносин. Сучасна економіка потребує для свого розвитку творчого клімату, суспільного творчого оточення. В незалежній демократичній державі прогрес суспільного розвитку все більше проявляється у формуванні всебічно розвинених особистостей, сутністю діяльності яких є творчість.

Саме тому завдання соціальної педагогіки пов'язане з пошуком шляхів розв'язання проблем формування творчої особистості, розвитку індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов самореалізації кожного вихованця. Цьому може хоча б певною мірою сприяти система позанавчальної роботи за місцем проживання вихованців. Головним принципом роботи такої діяльності (у формі гуртків, секцій, клубів тощо) є диференціація та індивідуалізація соціально-виховного процесу, що передбачає: врахування у соціальній роботі рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності; розкриття творчої активності кожного учасника творчої дії. Таким чином, відродження, пошук і підтримка творчої особистості є пріоритетним напрямком системи соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Вирішення цієї проблеми, розв'язання взаємопов'язаних теоретичних і методичних завдань потребує дослідження цілого комплексу її аспектів: вивчення особливостей формування якостей творчої особистості вихованця в системі соціально-педагогічної роботи, поглиблення і уточнення поняття "технології соціально-педагогічної діяльності", підвищення ефективності виховного впливу на клієнтів соціальної роботи за рахунок застосування нестандартних форм виховної роботи та доцільного використання резерву позанавчального часу, виявлення якостей вихованця, що

сприятимуть успіху творчої діяльності тощо. Саме цим аспектам соціально-педагогічної діяльності присвячено наступні параграфи.

§2. Технологія розвитку духовності особистості засобами мистецтва слова

Соціалізація охоплює всіх людей у суспільстві, створює можливості для задоволення їх потреб, завдяки організації виховання. Це дає підстави стверджувати, що виховання є соціальним процесом. Його напрями націлені на засвоєння ролей, які індивіду доводиться виконувати під час взаємодії з тією чи іншою сферою навколишнього середовища. Динамізм змін у соціальному просторі зумовлює необхідність внесення корекцій виховання підростаючого покоління, зокрема у процес формування духовності особистості.

Проблема духовного виховання гостро постає перед соціальними педагогами, оскільки особи, на яких спрямована їх професійна діяльність, особливо потребують відродження духовності у своїх міжособистих стосунках, світосприйнятті, самовизначенні і самоствердженні. У соціальних педагогів на першому місці стоїть завдання: на рівні конкретної особистості забезпечити профілактику різних відхилень, створення оптимальних умов для духовного саморозвитку вихованців.

Однак погляд на дефініцію духовності вимагає деякого пояснення. Наділивши людину розумом, природа внесла дисбаланс у гармонію інстинктів індивідуального і видового збереження. І якщо суспільство хотіло зберегтися, потрібна була противага, орієнтація. Так з'явилася суспільна мораль, яка знайшла своє втілення у звичаях і релігії.

Первісний звичай - вся мораль, вона ж співпадає по об'єму з первісною релігією. Однак із зростанням добробуту суспільства змінюється мораль. Починає розвиватися мораль світська і мораль

віри, кожна з яких породжує свою духовність, а точніше, розвиває свою частину в єдиній моралі. У відповідності до двох напрямів розвитку формується духовність світська і духовність віри. На сучасному етапі вони розходяться, щоб повніше задовольнити інтереси індивіда і суспільства.

Витоки духовності, вважає В.Д.Шадриков (7), нині потрібно шукати у факті соціальної сутності людини, в єдності суспільного і особистого інтересів. Таким чином, людина духовна, коли слідує моралі. Людина духовна, якщо для неї суспільно значиме стало особистісно значимим. Людина духовна, коли спрямована на загально визнані цінності та відповідним чином виробляє і реалізує стратегію і тактику власного життя.

Чи є духовність атрибутом віри? Духовність є атрибутом моралі, але вона дуже тісно пов'язана з релігією. Існують різні типи духовності, писав М.О.Бердяєв (1). Є не тільки християнська і позахристиянська духовність, а й у самому християнстві є, наприклад, духовність православна і духовність католицька.

Тому меншою мірою невірно визнавати право на існування тільки одностороннього підходу до зазначеної проблеми. Духовна культура розвивається у тісній взаємодії, переплетенні самих різних шкіл і вчень. Спільною залишається увага до особливостей внутрішнього світу людини, її самосвідомості і суб'єктивних шляхів сходження до духовних вершин буття.

Отже, ми зупиняємось на розумінні духовності як особливості психічної організації індивіда, що виявляється у його чуттєво - емоційній сфері і є визначальною у формуванні особистіших якостей, світогляду, ціннісних орієнтацій людини, якими детермінуються її життєві домагання, потреби, діяльнісна сфера тощо.

Однак духовність - це те, чому не можна навчити з допомогою настанов. Можна вказати шлях, але не можна заставити по ньому йти. Кожна людина повинна сама знайти свій власний вхід у "царство духа" і визначити саму себе і своє буття.

Звичайно, ступінь духовної розвинутості не завжди визначається віком. Та її корені, у будь - якому випадку, виходять з дитинства. Це надзвичайно важливий період у процесі духовного становлення особистості, оскільки закладається фундамент для прийняття оточуючої дійсності, свого місця і ролі в ній.

Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку проявляються в емоційній вразливості, здатності співпереживати. Дитина стає активним учасником соціальних ситуацій, прагнучи зайняти в них бажане місце, у неї формується здатність рефлексії над власними вчинками. Саме у цьому віці закладається доброта, чуйність, ввічливість, сприймається сміливість, доброзичливість, бажання чимось поділитись. Хлопчикам і дівчаткам уже відомо, що таке совість, честь, порядність, і певною мірою ці якості наявні в них самих.

Невдалі кроки у цьому напрямі можуть надовго загальмувати або звести нанівець бажання дитини духовно самовдосконалюватись. Уміла діяльність педагога повинна бути спрямована на пробудження у свідомості дитини постійного прагнення пошуку своїх життєвих пріоритетів, на внутрішню активність особистості, осмислення. Наше завдання - зробити цей процес доступним для дитини, цікавим, наповненим сенсом.

Оскільки духовність передбачає поступову актуалізацію людиною її суб'єктивних якостей, проаналізувавши психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, можна визначити основні духовні якості представників цієї вікової групи. Це доброта, чуйність, відповідальність, альтруїзм, чесність.

Полегшує дітям розуміння складних суспільних відносин і вимог, виконуючи роль інструмента формування особистісних якостей, мистецтво, оскільки "суспільна свідомість, яка виражається у формі мистецтва, чинить великий вплив на суб'єктивний світ особистості, породжує багатогранні і складні переживання. Естетичні почуття, потреби та ідеали стимулюють суспільно

корисну діяльність, зміцнюють віру і переконання, що спонукають до боротьби з тим, що заважає їх перевтіленню в життя" (4).

Справді, саме у цьому і полягає головна функція мистецтва, яке як форма суспільної свідомості є яскравим джерелом пізнання способу життя, колориту, своєрідності духовного змісту будь-якої епохи.

Щоб досягнути і увійти в духовний світ, закладений у творах мистецтва, необхідно володіти широким світоглядом, культурою почуттів і гостротою сприйняття. Тому так важливо з раннього віку вводити дітей у світ мистецтва.

Безумовно, кожен вид мистецтва має свої специфічні особливості і чинить неповторний вплив на особистість дитини, але саме мистецтво живого слова увібрало колосальну пізнавальну, естетичну і моральну інформацію. Словесне мистецтво не спроможне зобразити красу чи хід часу, але спроможне "розповісти красу", "розповісти час". І ні фарби, ні музичні звуки, а якраз слово є найбільш рухливим і пластичним матеріалом мистецтва.

Водночас практика дозволяє стверджувати, що найбільш сприятливим об'єктом щодо формування естетичного мовлення є молодший шкільний вік. Варто зазначити, що саме у цей віковий період з'являються передумови, які допомагають закласти в дитині фундамент для повноцінного сприйняття художнього твору. Це має виняткове значення, оскільки завдяки символічності художніх творів читач, слухач, емоційно переживаючи їх, в принципі, може знайти в них свій унікальний аутентичний смисл, значно глибший і різноманітніший, відповідно колізіям власного духу, ніж той, який свідомо заклав у ці твори їх автор. А це є розвиток духовності.

Крім того, спостерігається подвійний виховний вплив мистецтва живого слова на духовний розвиток особистості. З одного боку - це вплив, закладений у зміст літературного твору, з другого - у специфіці самого виконання.

Оволодіння мистецтвом живого слова починається з вироблення навичок думати над тим, про що читаєш. Воно поєднує

розвиток творчої фантазії, уяви і спостережливості, ознайомлення з різними варіантами інтонаційного вираження, удосконалення умінь голосом передавати почуття, переживання літературних героїв і свої власні, розуміння стану душі іншого за його інтонацією, мімікою, жестами. Дитина, виразно читаючи твір, мимоволі проникає у життя, стосунки дійових осіб, знайомиться з мотивами їх поведінки, уподобаннями та потребами. Вона говорить їх устами, співставляє свої почуття, привносить фарби власного бачення у загальну картину художнього твору. Мистецтво живого слова допомагає дитині у доступній, зрозумілій формі ознайомитись з багатоваріантністю світобачення і сприйняття дійсності, а потім, як наслідок, вибрати свої орієнтири щодо визначення, вираження, розвитку.

У читця формується відповідальність за якість свого мовлення і за адекватні почуття у свідомості слухачів. Щоб правдиво передати інтонацію співчуття, жалості і доброзичливості, ласки і інш., читцю потрібно усвідомити ці якості самому за допомогою асоціативного зіставлення, спостереження, тренування тощо. Самокритичне становлення до якості своєї мовленнєвої діяльності, знайомство з відповідними творами виховує правдивість, а прагнення робити внесок у душі інших людей, слухачів, бажання знову у процесі читання переживати високодуховні почуття - альтруїзм, доброту.

Специфіка виховної роботи з використанням мистецтва живого слова як способу педагогічного впливу на особистість відзначається органічною єдністю художньо - виконавських, загально - педагогічних і соціальних моментів під час її проведення. Велике значення має все: яку тематику добирає соціальний педагог, наскільки він уважний до індивідуальності кожного виконавця, якими якостями володіє сам. Тому успішна діяльність з активним використанням мистецтва живого слова вимагає врахування всіх вищезгаданих особливостей.

Існує багато форм роботи з дітьми, підлітками, молоддю, які сприяють навчанню мистецтва слова. Візьмемо за основу їх поділу

класифікаційну ознаку - складність побудови (Безпалько О.В.). Згідно з нею до простих форм належать бесіда, диспут, вікторина, зустріч тощо.

У процесі духовного самовизначення особистості під впливом мистецтва слова виключне значення має бесіда (за змістом твору, з метою актуалізації опорних знань і уявлень дітей; узагальнююча, підсумкова). Адже лише після того, як читець захоче працювати над тим чи іншим художнім твором, глибоко зрозуміє його зміст, підтекст, проаналізує всі деталі, визначить своє ставлення і бачення описаних подій, можна говорити про виразне читання, яке сприяє духовному розвитку особистості.

Посилюють інтерес і любов до художнього слова зустрічі з письменниками і героями літературних творів. Не підлягає сумніву позитивний вплив на духовний розвиток особистості літературних диспутів, які виховують самостійне і критичне ставлення до слова. Велике духовне і пізнавальне значення мають літературні екскурсії, на яких доречно читати твори письменників, творчість яких пов'язана з темою екскурсії.

Своєрідним жанром мислення у мистецтві, способом організації різноманітного літературного матеріалу у художню ціле є літературний монтаж. Як правило, він складається із слів ведучого та художнього читання, передбачає динамічний процес усвідомлення конкретної проблеми.

Конкурси читців, літературна вікторина, перегляд та обговорення театральних вистав, виступів читців - професіоналів, творчі майстерні на природі, рольові ігри, цікаві прості форми діяльності за використанням мистецтва живого слова.

Усний журнал, тематичний вечір, свято, конкурс, ярмарок, заочна подорож, аукціон - складні форми виховних заходів.

Чудовим чинником виявлення творчих можливостей особистості, мобілізації її уяви, емоції є літературні конкурси. Під час проведення відбувається становлення особистісних якостей духовності: чесності, відповідальності, справедливості. Літературні

конкурси в одних читців виявлять творчі задатки, іншим, таким, що вже брали участь у творчій роботі, створюють умови для вправ і розвитку своїх здібностей, третім забезпечують нові знання і навички, які підвищують їх художній смак і літературні вміння.

Дає змогу залучити до слова осіб з різними здібностями та інтересами літературна композиція. Вона дозволяє швидко відгукнутися на найбільш актуальні проблеми сучасності. Побудувати із окремих сценічних уривків і творів для художнього читання новий художній твір, залучити музику, образотворче мистецтво, додаткові технічні засоби виразності, і, крім того, можливість виразити свою точку зору на оточуючі події - все це захоплююча творча робота.

Форма інформативного характеру - усний журнал. Матеріал у такому випадку подається окремими логічно пов'язаними частинами у вигляді тематичних сторінок. Однією з умов емоційного впливу на аудиторію є різноманітність способів висвітлення і подачі матеріалу. Це досягається в основному за рахунок закладання в проєкт усного журналу віршованих та музичних заставок, наочного оформлення, елементів інсценізації та театралізації, художньо - публіцистичного "образу" інформації, тобто за рахунок засобів "оживлення" сторінок.

Особливо впливовим педагогічним фактором у процесі духовного розвитку особистості є вечір (ранок).

Тематичний вечір - одна з найбільш популярних форм. Він присвячується одній темі, яка повинна відіграти значну роль у вихованні дітей, підлітків, молоді, формуванні їх естетичних і моральних цінностей.

Тематичний літературний вечір (ранок) справляє на особистість неабияке враження, поповнює знання з основ мистецтва, дає можливість продемонструвати вміння володіти словом перед великою аудиторією, оцінити свої стосунки з товаришами. Насичений враженнями і переживаннями, він несе у

собі потужний емоційний заряд, приємні спогади про нього є хорошим стимулом для подальшої мовленнєвої діяльності, удосконалення себе як виконавця.

У театралізованому тематичному вечорі слово розгортається у дії. Для цього використовують інсценування, уривки п'єс, вводять "живих" персонажів, літературні ігри тощо.

Останнім часом у виховному процесі знайшли місце вечір - розповідь, вечір - мітинг, вечір - портрет. Кожен із цих вечорів є формою концентрації дії слова. Так, наприклад, у вечорі - розповіді слово доноситься до слухачів то однією особою, то кількома по черзі, то колективно, і при цьому розповідь завжди є хвилюючою і переконливою.

Вечори-літературні читання зводяться до художнього читання творів. Під час їх проведення найсильніший вплив на дітей має виконавська майстерність.

Запропонований перелік літературних вечорів доповнюють ігрові вечори, вечори запитань-відповідей, вечори широкої програми.

Однією з таких форм роботи, що наділена великим виховним потенціалом, є вечір—авторський звіт, що характеризується великим впливом на взаємостосунки між дітьми. Вони стають уважнішими один до одного, починають більше цікавитись внутрішнім світом своїх однолітків, серйозніше ставитись до оцінки їх індивідуальних якостей.

Яскравою формою колективного творчого заходу є літературний концерт. Шляхом поєднання літературних творів різних авторів, присвячених одній темі, чи добору творів одного автора досягається мета: виховання світоглядних переконань дітей, їх смаків, ідеалів, моральних поглядів.

Комплексні форми роботи -літературні дні, літературні тижні. Вони можуть об'єднувати різні види діяльності представників усіх вікових груп.

Творча праця у вищезгаданих заходах сприяє розвиткові і зміцненню мовленнєвих навичок особистості. Вона створює умови для взаємозбагачення: слухаючи інших, висловлюючи думки, передаючи почуття, діти діляться тим, що знають, уміють. Тут поєднуються творчі шукання і взаємна підтримка, а мистецтво живого слова допомагає зробити виховний захід мистецтвом колективної дії.

Враховуючи психолого-педагогічні особливості молодшого шкільного віку і те, що мовленнєві навички у цей період знаходяться на початковій стадії формування, форми виховної роботи з дітьми зазначеної групи з використанням живого слова мають дещо спрощений вигляд. Їх специфікою є: вибір доступного дітям літературного матеріалу (у плані виконання і сприйняття); застосування адекватних віку методів; засобів; прийомів виховного впливу; обмежений час проведення. Це бесіди, конкурси "итців", конкурси виконавців казки, вікторини, виховні години, екскурсії, турніри, аукціони, літературні концерти і т.д. Доцільно проводити з дітьми молодшого шкільного віку ігри. Вони можуть конкретизуватися як ігри - подорожі, ігри - драматизації, і варто відзначити, що особливою популярністю серед дітей користуються ігри - свята. Цікавими є для дітей є театралізовані свята і дійства. Перелік можливих форм роботи представлено у схемі далі.

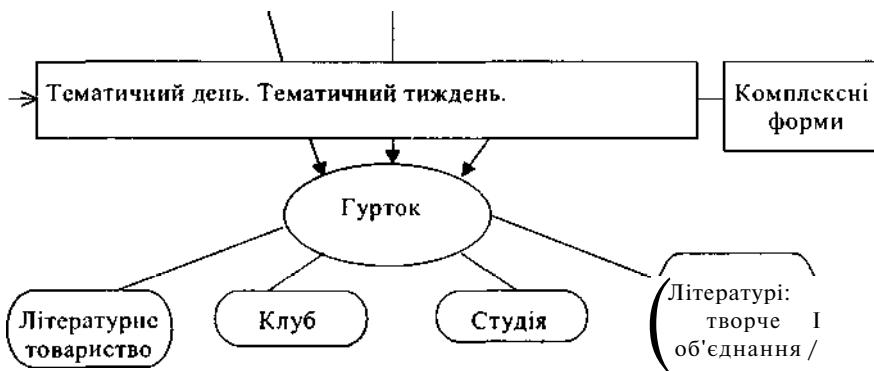
Форми роботи з дітьми молодшого шкільного віку з використанням мистецтва живого слова

Бесіда. Тематичне заняття. Перегляд та обговорення театральних вистав, концертів, літературних читань. Конкурс читців. Монтаж. Рольові ігри. Літературна екскурсія. Вікторина. Творча майстерня серед природи. Зустріч.

Прості форми

Усний журнал. Літературні конкурси. Турніри. Літературний аукціон. Літературний ярмарок. Заочна подорож
-> Концерт. Літературна композиція. Гра-драматизація. Інсценування. Театралізоване дійство. Тематичне свято.

Складні форми

Тематика творчих виховних заходів різноманітна. Свята: "Україна - моя пісня, моя доля", "Уклін матері", "У колі своєї родини", "Українські вечорниці", "Мова кожного народу-неповторна і своя", "Свято осені", "Прощавай, Букварику!", "Шлях до Тараса", вікторина "З витоків народної думки", "Байкарі - дітям"; конкурс "Казкова скарбниця", турнір "Знавці поезії для дітей"; театралізоване дійство "До нас прийшов Миколай".

Під впливом святкової атмосфери дитина відвертіше і активніше проявляє свої здібності і потім прагне їх закріпити в одному

із стабільних дитячих колективів. Зокрема об'єднанням представників різного віку є літературне товариство, яке може включати такі секції: виразного читання, культури мови, літературно-творчу, поезії, сучасні прози юних кореспондентів.

Інтегрованою формою організації діяльності дітей з використанням мистецтва слова є літературно-художнє об'єднання. У його структурі одна з секцій літературної творчості спеціально займається питанням вироблення навичок опанування школярами художньо - виразними мовними засобами.

Самодіяльне творче об'єднання дітей та підлітків, яке сприяє задоволенню їх різнобічних інтересів і потреб щодо підвищення культури, формує вміння самостійно висловлюватись, відстоювати свої позиції і погляди, - клуб. Особлива соціально-виховна форма - літературний музей - клуб. Вона включає різні види діяльності: пошуки матеріалу про письменників, їх творчість, вивчення і організація літературної виставки, літературні вечори і т.д. Музей - клуб передбачає не просто участь дітей у різних видах роботи, а систему роботи, в основі якої є музей письменника. В умовах музею - клубу є можливість використовувати всі види мистецтва слова, у такому клубі плідно працює літературна студія. В її межах можуть діяти: секція теорії літератури, де вивчаються основи віршування, авторська майстерня, літературно-фольклорна вітальня, яка забезпечує потужний виховний вплив мистецтва слова на формування особистості дитини через влучне поєднання народної пісні і живого слова, і гурток виразного читання.

Варто наголосити на тому, що саме літературний гурток - найбільш поширена і сприйнятлива форма роботи. Можна назвати кілька видів гуртків: а) читацький, б) виразного читання, в) драматичний, г) літературний гурток загального типу і т.д.

Не тільки вивченням тих чи інших питань літератури, а й ознайомленням дітей з живописом, музикою, розвитком самостійного мислення і літературно-сценічних здібностей

займається синтетичний лературний гуртек. Різноманітний світ образів, який розкривається дітям у такому гуртку, допомагає їм знаходити в собі невідомі якості своєї натури, пробуджує бажання творити прекрасне. - ,

Соціально-творча активність особистості розкривається в інтегрованому гуртку. Він дає можливість включити дітей у різноманітні види мовленнєвої діяльності, поєднати інформацію з літератури, природознавства, народознавства. Мета гуртка - навчити дітей за допомогою мистецтва слова бачити незвичайне в буденному.

Однак ефективною і оптимальною формою організації словесної діяльності дітей є гурток художнього слова.. Його робота, метою якої є духовний розвиток дітей, передбачає:

- красиве майстерне виконання, що йде лише за духовним самовдосконаленням дитини (істотним є не те, як дитина читає, а те, як до цього ставиться, які душевні сили залучає);
- досягнення активного сприйняття дитиною думок, почуттів, які хвилюють письменника;
- посилення уваги до роботи над засобами емоційно-образної виразності: баченням, ставленням, підтекстом, спілкуванням; збагачення уяви і фантазії дітей; вироблення навичок розуміти зміст деталей, які розкривають прихований підтекст твору;
- застосування адекватних до задуму прийомів для створення емоційного фону під час роботи над словом;
- передбачення можливої реакції дітей під час сприйняття того чи іншого твору або під час виконання окремих завдань;
- спонукання дітей до розвитку власної думки під час обговорення твору. Важливо, що кожен "попрацював" з власним враженням від твору, зіставляючи його з враженнями інших;

- вияв читцем своєї індивідуальності у сприйнятті і відтворенні (читанні) твору, що сприяє розвитку самостійності дитини;
- диференційований і особистісно зорієнтований підхід до дітей у ході роботи з ними над словом; індивідуальний відбір (за необхідністю) творів для опрацювання, глибоких за змістом, емоційно забарвлених;
- залучення дітей до виконання (читання) тексту як позитивних, так і негативних персонажів з метою аналізу відчуття стану "скривдженого" і "кривдника";
- співпрацю педагога і гуртківців: підтримку дітей з боку керівника гуртка, допомогу їм, радість навіть за незначні успіхи вихованців у мовленнєвій діяльності;
- побудову міжособистих відносин у гуртку на принципах взаємоповаги, взаємодопомоги і взаємовимогливості;
- педагогічне діагностування (вивчення духовних запитів, якостей і уподобань вихованців).

Зміст діяльності такого групового об'єднання відображається у плані. Зокрема в план роботи гуртка художнього слова для дітей молодшого шкільного віку можна включати:

1. Заняття:

- з теоретико - практичних питань курсу "Виразне читання" (Наприклад: голос, його властивості; особливості побудови партитури виразного читання тощо);
- узагальнюючого типу (на удосконалення вмінь і навичок виразного читання);
- серед природи з естетичним спрямуванням (наприклад: "Душа осені", "Пісня весни" тощо);
- світоглядного характеру (наприклад: "Таємниці зоряного неба", "Голос дощу" тощо);
- на основі народознавчого, фольклорного матеріалу (наприклад: "З народної скарбниці");

- безпосередньо пов'язані з формуванням у дітей уявлень про якості духовності: альтруїзм, чуйність, відповідальність, чесність, доброту (наприклад: "Добрим бути - зовсім це не просто", "Уміння служити людям" тощо);
- нетрадиційного типу: заняття - казка, заняття - мандрівка, заняття - суд тощо.

2. Систему вправ, етюдів, ігор, окремих видів практичної діяльності, спрямованих на розвиток творчих здібностей дітей.

3. Зустрічі з цікавими людьми, письменниками, читцями - професіоналами або самодіяльними читцями клубу, палацу дитячої творчості.

4. Перегляд театральних вистав, концертів, інсценівок, їх обговорення.

5. Виступи дітей у межах гуртка і публічні виступи у дитячому садку, дитячому будинку, притулку, перед ветеранами, дітьми - інвалідами тощо.

6. Масові форми роботи, у яких беруть участь гуртківці і ті, які готують та проводять самостійно.

Оскільки у сучасних суспільних відносинах все рідше спостерігаються безкорисливі взаємини, допомога, прагнення, для прикладу пропонуємо фрагмент заняття у гуртку художнього слова з дітьми молодшого шкільного віку, на якому порушується проблема альтруїзму.

Тема. Уміння служити людям

Мета: розширити уявлення дітей про альтруїзм; виробляти навички виразного читання прозових творів, вміння передавати почуття героїв за допомогою інтонації; сприяти з'явленню бажання дітей працювати над розвитком цієї якості у себе.

Матеріал для читання. В. Сухомлинський "Намісто з чотирма променями", О. Зима "Малий поводитир".

Соціальний педагог або керівник гуртка: - У повсякденному житті часто трапляються випадки, коли від нас чекають безкорисливої допомоги. Наведіть приклад (хтось підвернув ногу, піднести сумку, багаж тощо).

Допоможе нам ще раз відчути себе у цій ролі гра "Поводир".

Одній дитині зав'язують очі. Друга діє як поводитир і веде її, турбуючись, щоб нічого не трапилось (дитину із зав'язаними очима водять через перешкоди, "сліпого" ведуть голосом). (Діти грають у гру, міняючись ролями).

Керівник гуртка: - Ви дуже гарно справились із поставленим завданням у грі, були уважними, турботливими. З роллю "поводиря" бездоганно також справився деркачик із оповідання Олександра Зими "Малий поводитир". Ось послушайте.

1. Керівник гуртка читає оповідання.
2. Бесіда на виявлення розуміння тексту.
3. Поділ оповідання на частини.
4. Робота над емоційно - образною виразністю твору.

1 частина

Яким ви уявляєте Деркачика? (зовнішній вигляд).

Чи можемо ми сказати, що у нього було добре серце?
Доведіть це.

Чому Деркачик засмутився, що не міг знайти Гусочку?

Чи не легше було б припинити пошуки?

Перерахуйте якості пташки. Про яку якість говорить факт, що Деркачик шукав Гусочку цілий день?

З якою інтонацією потрібно читати слова Деркачика у тому епізоді, де він шукав Гусочку, під час його роздумів?

(Діти пропонують свої варіанти озвучення, передаючи хвилювання, цілеспрямованість, наполегливість пташки).

2 частина

Що надало Гусочці сил, коли вона падала з неба?

Якими словами Деркачик заспокоював Гусочку?

Пригадайте , як ви заспокоювали меншу сестричку чи братика, маму.

Перенесіть пригадану інтонацію на слова Деркачика.

(Гуртківці методом асоціативних порівнянь і проб добирають найбільш адекватну до змісту інтонацію).

3 частина

Чи легко було Деркачику відважитись йти у теплі краї?

Чи подав він вигляд, що робить це вперше?

Чи була у птаха якась особиста зацікавленість у тій мандрівці?

Яка якість деркачиків тобі подобається? Які з них хотілося б виховати в собі?

З яким характером в інтонації потрібно читати цю частину?

Передай під час читання впевненість, сміливість, рішучість птаха.

(Читання в особах).

4 частина

Якими були останні слова Деркачика?

Чи чекав він якоїсь особливої подяки від Гусочки?

Про що це свідчить?

Що відчував Деркачик, коли Гусочка полетіла?

Що б ти відчував на його місці? (Прочитай виразно 4 частину). Визначте підтекст твору.

Чи подобається вам Деркачик?

Чи в усіх ситуаціях ви чинили б так, як він?

Чи ставив автор за мету добитися від нас осуду "невдячної" Гусочки?

Які почуття з'явилися у тебе після прочитання оповідання?

Підсумок:

Чи зустрічали ви таких "деркачиків" у житті?

Чи можна сказати про людину, яка служить іншим, що вона витрачає марно час?

Розкажіть про свої почуття, які відчуваєте, коли робите щось для інших, коли інші роблять щось для вас.

Робота над мистецтвом живого слова вимагає особливого ставлення до нього. Уміння, психологічно - вмотивоване залучення дітей до практичної мовленнєвої діяльності шляхом їх включення у різноманітні форми роботи, розкриття унікальних можливостей цього виду мистецтва для самовираження особистості можуть стати і передумовою для збагачення духовного світу дитини.

Питання і завдання для самостійної роботи

(Виконання завдань передбачає утворення творчих груп студентів)

1. Здійснити аналіз філософської, соціологічної, психолого - педагогічної літератури з проблеми духовності. Висвітлити те, що ближче.
2. Висловити своє ставлення до зазначеної проблеми. Дати авторське визначення "духовності" і її складових.
3. Визначити зміст діяльності педагога у процесі духовного розвитку дитини в умовах гуртка художнього слова.
4. Довести, що саме мистецтво живого слова є оптимальним і найбільш доступним серед інших видів мистецтва у системі формування духовності дітей молодшого шкільного віку.
5. Вибрати один з видів виховної діяльності з використанням мистецтва слова. Дібрати інформаційний матеріал, творчі завдання і види діяльності ви плануєте використати з метою духовного розвитку дітей.
6. Підібрати яскраві за змістом і формою твори з метою духовного виховання для різних вікових груп. Продумати хід бесіди за змістом вибраних творів.

7. Запропонувати тематику літературних свят, літературних вечорів, літературних композицій.

Література

1. Бердяев М.О. О назначений человека. М. 1993.
2. Капська А.И. Виразне читання. - К.: Вища школа, 1986.
3. Капська А.Й. Педагогіка живого слова. - К.: ІЗМН, 1997.
4. Лихачов Б.С. Педагогіка - М.: Прометей, 1996.
5. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ ст: Наук. - метод, зб. У 2 -х ч.: 4.1 /Ред. рада: В.М. Доній, Г.М. Несен, І.Г. Єрмаков.- К.: ІЗМН, 1998.
6. Чернявская И. С. Зстетическое воспитание школьников и культура слова. - М.: Просвещение, 1989.
7. Шадриков В.Д. Духовність і творчість // Школа духовності - 1997.- №2

§3. Театральна діяльність як умова розвитку творчої особистості

Обов'язковою умовою прогресу суспільства є виховання духовної культури особистості. Важливе місце в загальній системі виховання молодого покоління посідає театральне мистецтво. Мистецтво театру - засіб пізнання світу і людини, але водночас воно здатне вести людину за собою, встановлюючи духовну єдність творця і глядача. Адже театр - це видовищна організація процесу педагогічного впливу, одна з форм формування і розвитку творчої особистості. І те, наскільки високою буде професійна підготовка соціального педагога, настільки ефективним, успішним і творчим буде цей вплив. Театральний самодіяльний колектив виконує дві найбільш характерні функції: соціально-виховну та художньо-творчу.

Соціально-виховна функція полягає в організації змістовної освітньо-дозвілєвої діяльності дітей та молоді, у зміцненні та розвитку театрального колективу, де у процесі постановки та показу

вистави відбувається процес соціального виховання - діагностика та корекція міжособистісних стосунків і розвиток творчих якостей особистості вихованця.

Дружні зв'язки, доброзичлива атмосфера, взаємодія в роботі і на сцені не з'являються самі по собі, а формуються. І саме від соціального педагога як керівника мікроколективу залежить організація комфортного спілкування в цьому колективі, що потребує оволодіння прийомами цього спілкування.

Соціальний педагог - керівник театрального колективу не тільки режисер, художник і організатор, але й педагог-психолог. Його завдання - підтримка та зміцнення позитивних почуттів юних виконавців: стимулювання, творчого ентузіазму, взаємоповаги, спроба робити емоції учасників усвідомленими та керованими, а отже, не лише особистими, але й соціальними; підтримка бажання виконавця змінити себе під впливом позитивних рис характеру образу, втіленого на сцені; навчання здійснювати самооцінку власної творчості; формувати навички бачити себе в колективі, діяти цілеспрямовано, відчувати впевненість у власних силах.

Безумовно, сцена прищеплює свободу, розкутість, вміння природно триматися. Це важливо для всіх, і особливо в підлітковому віці, коли проявляється невпевненість в собі, страх показатися смішним, незграбним. При цьому важливо, щоб підготовка вистави стала однією з активних форм самоосвіти і самовиховання. Тому цінним є не стільки результат творчості, а те, що формує здібності і потреби, які мають вихід у процесі оволодіння сценічним образом. І тут головне не самопрояв, не бажання демонстрації самого себе, а розкриття перед глядачами створеного образу, бажання нести насолоду і радість іншим. Це вже не гра в мистецтво, а спілкування, вилив на іншого за допомогою засобів мистецтва. Адже не тільки оволодіння текстом драматичного твору, але й читання матеріалів про автора, історії створення п'єси, пізнання епохи, відображеної в ній, відвідування музеїв, вивчення

костюмів, правил сценічної гри, музики, законів декоративного мистецтва, використання звуку - і світлоапаратури дають учасникам багатогранні знання.

В результаті оволодіння цими знаннями і навичками учасники театрального колективу можуть поступово відчувати зріст своїх інтелектуальних можливостей, комунікативних якостей, розширення загальної культури та суспільної активності, поліпшення культури мовлення. Звичайно, все це набувається не миттєво, а в результаті систематичної праці і не менше, ніж за два роки за умови активної діяльності колективу і кожного його учасника.

Театральний гурток розвиває емоційне сприйняття людей світу, пробуджує великий інтерес до світу почуттів ровесників, дорослих, здатність до співпереживання. Ця сфера моральних проявів актуалізує естетичні переживання - від почуттів помірною задоволення до дійсно естетичного захоплення.

Більшість підлітків приходять до театру з прагненням певним чином прилучитися до справжнього дорослого життя. Вони багато чому вчать у одного, дорослішають у конкретних справах і на конкретному драматичному матеріалі, пізнаючи самих себе. Отримуючи від творчої праці в театральному гуртку задоволення, радість подолання труднощів, удосконалюючи уміння у ході осмислення літературного матеріалу, відчуття колективу - все це збагачує як самих юнаків та дівчат, так і глядачів.

Володіючи технологією організації та проведення театралізованого дійства, соціальний педагог повинен вміти організувати різні форми освітньо-дозвілєвої діяльності із різними категоріями населення. Наприклад, в оздоровчому таборі вправи з сценічної грамоти можна використати як розвиваючі ігри; у будинку культури або у будинку для людей похилого віку - "Татральну вітальню" як одну з форм залучення до театрального мистецтва; в дитячому будинку - елементи сценічної майстерності, особливо

мистецтво словесної дії, використати у ході організації концертної самодіяльності, проведення літературних вечорів; у закладі для неповнолітніх правопорушників організувати "театральні агітки", актуальні сценки на соціально-виховну тему; при бібліотеках можна організувати драматичні читання; у клубі вихідного дня та клубі сімейного відпочинку може бути доречним сімейний перегляд театральних вистав з подальшим їх обговоренням - "Пізнаємо світ театру" тощо.

Організація і структура театрального гуртка для дітей та молоді в районі, мікрорайоні може бути різною: шкільний драматичний гурток, шкільний театр; у клубі, у Будинку культури - театральний колектив, колектив театральної самодіяльності, самодіяльний театр; у міському центрі дитячої творчості - студія театрального мистецтва тощо.

Заняття гуртка доцільно проводити не менше, ніж ДРІЧІ на тиждень з групою, яка має 10-15 осіб. Враховуючи вік гуртківців, їх анатомо-фізіологічні якості, педагог визначає час занять, міняючи темп та емоційну насиченість, не завантажуючи надмірно дітей психологічними та фізичними завданнями. Він визначає постійне місце проведення занять, оскільки недопустимо кожного разу мандрувати у пошуках місця для занять та репетицій. Це певною мірою розхолоджує учасників, вносить у роботу шіутанину. Приміщення має бути світлим, просторим, щоб розмістилася вся група, з необхідними меблями. Керівник разом з колективом може створити приємний інтер'єр, тому що враження гуртківців від місця роботи є дуже важливим.

Головною умовою успіху діяльності керівника театрального гуртка є активне залучення учасників цього колективу до самоврядування. Тому доцільно обирати помічника керівника - старосту чи раду гуртка на чолі з головою ради, який ,як і староста, відповідає за всі організаційні питання та проблеми. В раду гуртка обираються кілька учасників колективу, які відповідають за окремі

ділянки роботи: художнє оформлення (декорації, костюми, реквізит, грим), музичне, освітлення. Рада гуртка обговорює та затверджує календарний план роботи, контролює виконання плану та звітується, підводячи підсумки після кожного виступу. Секретар веде записи засідань ради та разом з художниками оформлює альбом чи літопис творчого життя театрального колективу. Але доручення не закріплюються за гуртківцями, кожен з них у ході підготовки до показу вистави може бути актором, а у іншій - гримером або освітлювачем і ін. Так набагато цікавіше всім учасникам, і в той же час такий підхід дозволяє формувати в них організаторські вміння, почуття відповідальності за доручену ділянку роботи, дисциплінує.

Перше заняття гуртка слід розпочинати з бесіди про чарівний світ театру, про його народження, про специфіку театрального мистецтва, про головну особу у цьому мистецтві - актора, та про оволодіння акторською майстерністю, про одну з особливостей у цьому мистецтві - це творча взаємодія, без якої театральне мистецтво неможливе; слід ознайомити гуртківців з відповідними вимогами.

Доцільно з першого заняття зосередити увагу гуртківців на спільних проблемах, налагодити свідому дисципліну, тобто настроїти на серйозне ставлення до виконання запропонованих керівником завдань, на дотримання вимог колективної творчої праці. Важливо пробудити у гуртківців інтерес до творчого процесу, бажання пізнавати себе, розкривати і розвивати свої здібності, виконавські уміння.

Для знайомства з учасниками колективу можна запропонувати продемонструвати те, що кожний з них уміє, або провести творчі ігри, наприклад, "Будьмо знайомі" за прикладом "Снігової кулі" та ін.

Головне завдання соціального педагога як керівника - навчити гуртківців відрізнити справжню дію від награної, імітації,

правдиво жити і діяти в запропонованих обставинах (перевіряючи магічним "якби" за визначенням К.С.Станіславського). А саме гра спонукає до логічної дії в умовних обставинах, прояву уяви та фантазії, до перевтілення, спілкування з партнерами і врешті - досягнення поставленої мети. Що пробуджує у гуртківців зацікавленість, почуття радості від творчого процесу.

Наступний організаційний етап роботи гуртка - це обговорення і затвердження календарного плану на рік або на півріччя, при цьому обов'язково враховувати вік гуртківців, особливості основних форм роботи театрального колективу та завдання, поставлені перед ним.

Починаються заняття театрального гуртка з засвоєння сценічної грамоти, яка базується на системі К.С.Станіславського, на його п'яти основних принципах акторської майстерності. Перший та основний принцип є *життєва правда*, ^обто співставлення гуртківцями при виконанні будь-якого творчого завдання своїх дій з правдою життя. Другий принцип допомагає зрозуміти, що потрібно взяти з життя - "*заради чого*"? Це вчення про надзавдання, яке дає можливість виховати у гуртківців уміння свідомо, обмірковано виконувати завдання.

Третій принцип системи К.С.Станіславського - принцип *активності і дії*, що доводить про недопустимість грати образ чи почуття, а вимагає активно діяти у своєму образі з відповідними внутрішніми пристрастями. І цей принцип лежить в основі практичної роботи театрального колективу з сценічної грамоти: правдиво діяти у запропонованих обставинах відповідно до надзавдання. Нічого штучного, механічного у творчості гуртківців не повинно бути, а повинно вивірятися четвертим принципом - *органічністю*. Створення сценічного образу завдяки органічному творчому перевтіленню. Ось п'ятий, вирішальний принцип системи - принцип *перевтілення*, який є кінцевим результатом творчої роботи гуртківців над художнім образом, без якого немає

мистецтва, засвоєння цілої низки завдань, задумів, міркувань тощо.

Художня творчість - це органічний процес, і навчити творити за допомогою технічних прийомів, штучного "натаскування" неможливо. Відповідно учасники театрального гуртка мають засвоїти, що навчання акторської майстерності - створення сприятливих умов для творчого розкриття та постійного збагачення і формування власного творчого "Я". Тому у даній ситуації важливим є естетичне та етичне виховання - формування світогляду гуртківців, художнього смаку, моралі, тоді у поєднанні з навчанням театрального мистецтва розкривається творчий потенціал особистості.

Створюючи відповідні умови для творчості, соціальний педагог прагне виховати у гуртківців уміння володіти внутрішньою та зовнішньою технікою - психофізичним апаратом, тобто володіти самим собою. Адже акторський інструмент - це сам актор, а витвір - його дія.

Внутрішня техніка - це є уміння створювати необхідні психічні умови для природного та органічного поштовху до дії. А отже, керівник виховує у гуртківців вміння викликати в собі правильне самопочуття залежно від заданих обставин та адекватно діяти. Цьому допомагає виховання зовнішньої техніки: уміння володіти фізичним апаратом (своїм тілом), чутливим до внутрішнього імпульсу. Внутрішня і зовнішня техніки завжди у взаємодії та взаємопроникненні породжують почуття правди і почуття форми, а у поєднанні - сценічну виразність як вищий рівень майстерності.

Уся система занять має базуватися на логіці виконання посильних творчих тренувальних завдань: логіка безсловесної дії, логіка словесної дії, логіка взаємодії, спілкування. Враховуючи вік гуртківців, пропонуються навчальні вправи-ігри та етюди. Виконання вправ допомагає гуртківцям усвідомити, що у акторському мистецтві головне не показати результат дії, а усвідомити та продумати її логіку. Отже, підготовчий етап є по суті

головним етапом, що спонукає до дії, щоб учасник міг в подальшому не награвати почуття, а з відповідним ставленням логічно та послідовно діяти.

Важливим моментом у роботі є те, щоб з перших занять привчити гуртківців стежити за виконанням завдань кожного з учасників колективу. Це розвиває їх увагу, а найголовніше - допомагає краще зрозуміти вимоги до завдання, з'ясувати, чого слід домагатися, чого уникати. Кожен вчиться на помилках та досягненнях іншого.

Перше завдання навчальних занять - уміння правильно вибрати об'єкт уваги - це організація сценічної уваги та тренування уяви і фантазії. Увага може бути довільною і мимовільною. Мимовільна увага - пасивна, довільна, навпаки, носить активний характер і пов'язана з процесами, які відбуваються у свідомості особистості. Найвища форма уваги - активна зосередженість, коли довільна переходить у захоплення обраним об'єктом.

Поділяється увага на зовнішню - усе, що знаходиться за межами самої людини, та внутрішню, що стосується її відчуттів, думок та почуттів. Отже, щоб відволікти свою увагу від глядацького залу під час вистави, щоб допомогти подолати внутрішню і фізичну напругу, ніяковість, розгубленість, сором'язливість, навіть страх, необхідно навчити гуртківців уміти кожну мить свого перебування на сцені бути зосередженим на певному об'єкті в межах сценічного середовища. І не тільки зовнішньо але і внутрішньо уміти спрямовувати своє мислення за логікою життя героя, тобто зробити об'єкти уваги героя своїми об'єктами.

Щоб бути переконливим у достовірності створеного образу, гуртківець повинен уміти тримати неперервну лінію уваги даного образу, уміти переключати увагу з одного об'єкта на інший, не створюючи ніяких розривів, відволікань до кінця перебування образу на сцені. Лінія уваги - це ланцюг, і кожний об'єкт - наступне кільце. При цьому чітко має усвідомлюватись формула сценічної уваги: **бачу**

все таким, яким воно є, ставлюсь до того, що бачу, так, як мені задано. Ось тут на допомогу гуртківцям приходять їх розвинена уява і фантазія, здатність бачити даний об'єкт, та перетворювати - уявляти заданий, демонструючи відповідне ставлення до нього за допомогою магічного "якби". При цьому необхідно допомогти учасникам чітко усвідомлювати, що на сцені не потрібно слухати або дивитися уявно чи удавано, а природно, по - справжньому чути і бачити, дивлячись очима героя, міркуючи його думками та живучи його прагненнями, тобто бути зосередженим на потрібному об'єкті, спираючись на особливості конкретного образу.

Керівник може навчити гуртківців перетворювати нецікаве за допомогою фантазії у цікаве, захоплювати предметами, які, на перший погляд, нічого цікавого не представляють, робити повторення завдання, репетиції, вистави кожного разу цікавими і неповторними. Отже, навчити активізувати свою увагу і за допомогою фантазії перетворювати її в активну і творчу, дозволяє робити заданий об'єкт необхідним для себе, важливим і цікавим.

Виховуючи у гуртківцях уміння активно зосереджуватись на сцені, необхідно ставити за мету, щоб ці уміння перетворились в органічну потребу. Адже сценічна увага - це основа внутрішньої техніки гуртківця, це перша умова правильного сценічного самопочуття та самий важливий елемент творчого стану учасника театрального колективу.

Вправи на виховання уваги можна віднести до двох етапів: перший - виховання життєвої уваги, другий - розвиток сценічної уваги. Головним у цьому процесі є те, що гуртківець не повинен знаходитись на сцені без об'єкта уваги.

У ході виконання вправ гуртківці сідають півколом. Таке розміщення найбільш зручне для проведення заняття. Перші вправи мають бути нескладними, наприклад: один з учасників повертається спиною до загалу і на прохання керівника називає одяг товаришів,

які кольори одягу запам'яталися, у кого яка зачіска тощо: розглянути предмет за лічені секунди, а потім, відвернувшись, описати його.

Наступний етап - розвиток уміння організувати свою увагу. Керівник орієнтує, в якій послідовності потрібно розглядати предмет: колір, форму, структуру, процес виготовлення, складові частини, позитивне і негативне, тобто сприймати об'єкти уваги не хаотично, а продумано, послідовно, зосереджуючи увагу на дрібницях, викликаючи у себе інтерес і навіть захоплення.

Такі ж вправи можна проводити на слухову увагу, на органи нюху, смаку, відчуття. Результати вправ з'ясовуються шляхом опитування. Поступово ускладнюючи завдання, гуртківці привчаються до процесу оцінки побаченого, почутого, відчутого тощо. Перший вид вправ передбачає виховання зовнішньої уваги з поступовим приєднанням внутрішньої.

Другий вид вправ спрямований на розвиток внутрішньої уваги: на асоціацію, на описування по пам'яті заданого предмету, поступово ускладнюючи вправу, пропонується описати предмети у зв'язку з подіями, пов'язаними з ними, можна домагатися від гуртківців повної та глибокої внутрішньої зосередженості. Таким чином, у гуртківців з'явиться здібність пробуджувати в собі інтерес до будь-якого предмету.

Третій вид вправ спрямований на уміння швидко та легко переключати увагу, активну зосередженість з об'єкта на об'єкт. Наприклад, зосередити свою увагу почергово на об'єктах, які знаходяться на різних відстанях, за командою керівника. Але увага не повинна бути поверховою, розсіяною, вона має бути зібраною, активно зосередженою. Близькі за змістом вправи пропонуються як для переключення зорової уваги, так і для слухової, внутрішньої, органів нюху та відчуття. Доцільно постійно змінювати та ускладнювати вправи.

Керівник добирає різні вправи, ігри, але потрібно пам'ятати, що надмірне захоплення іграми не дає бажаного результату.

Самостійне придумування гуртківцями вправ та ігор є творчим початком, який потрібно обов'язково підтримувати і розвивати.

Другий етап - виховання сценічної уваги включає ті ж вправи, які уже тепер виконуються на сцені індивідуально кожним гуртківцем. Наприклад, прочитати незнайомий текст, знаходячись на сцені, а потім переказати зміст. Для ускладнення вправи можна запропонувати іншим гуртківцям відволікати увагу сусіда від книги; можна запропонувати розв'язати арифметичну задачу або правильно розставити заплутані слова у відомому ліричному творі тощо.

Природне самопочуття на сцені неможливе без сценічної свободи, яка знаходиться у тісному взаємозв'язку з увагою та поділяється на зовнішню (фізичну, м'язову) і внутрішню (психічну). Уміння володіти м'язами тіла, пластикою, витрачаючи на рух стільки м'язової енергії, скільки потребує будь-який рух, - це результат зовнішньої свободи. Усвідомлення завдання, абсолютна внутрішня впевненість гуртківця породжують внутрішню свободу, яка проявляється у зовнішній, тобто у фізичній поведінці, пластичі тіла.

Для того, щоб виховати у гуртківців сценічну свободу, доцільно розпочати тренінг з процесу звільнення тіла від зайвої м'язової напруги в такому порядку: звільнення м'язів від зайвої напруги, для цього направити свідомі вольові зусилля; свідомі вольові зусилля спрямувати на зацікавлення заданим об'єктом уваги; перетворити довільну увагу в мимовільну, яка переходить у захоплення, і тоді з'являється почуття внутрішньої свободи; і нарешті, відчуття повної фізичної свободи, зникнення будь-якої скутості як зовнішньої, так і внутрішньої ніяковості.

Паралельно з вихованням уваги керівник виховує у гуртківців сценічну свободу, починаючи з вправ на звільнення м'язів. За командою педагога-керівника знімається максимальна напруга м'язів по черзі, що дозволяє виховати у гуртківців уміння зосереджувати увагу на власному стані та вільно володіти м'язами

тіла, вірно відчувати напругу та розслаблювати кожний орган тіла. Наступний комплекс вправ пов'язаний з оволодінням гуртківцями вміння повністю розслаблюватись, перебувати у спокої, при відсутності в'ялості та повної напруги, мобілізуватись при відсутності затиску. Наприклад, під час ходи чи виконання будь-якої фізичної дії за командою керівника перевіряється м'язова напруга. Це допомагає виховати у гуртківців звичку постійно контролювати своє тіло та встановлювати правильний розподіл м'язової енергії, щоб під час перебування на сцені ніколи не було напруженого стану. З метою прискорення опанування сценічною свободою гуртківцям слід пропонувати більше самостійну роботу.

Для того, щоб гуртківці серйозно ставилися до вимислу, до всього, що знаходиться і відбувається на сцені, необхідно виховати у них сценічну віру. Адже глядач відразу відчує і розпізнає сумніви, невпевненість актора. Тому перша умова сценічної гри - це вироблення в собі впевненості, переконаності у правильності дії. Для впевненості дії того чи іншого героя потрібні пояснення - визначення мотивів, мети (чому, навіщо, для чого?), отже прагнути виправдати, зробити правдою усе, що відбувається на сцені.

Ці уміння сценічних виправдань допомагає гуртківцям будь-яку несподіванку на сцені під час вистави органічно обіграти за допомогою фантазії та уяви. Особливу увагу керівник має приділити вихованню уяви гуртківців, адже уявляти - це внутрішньо програвати. До виховання сценічної віри керівник підводить учасників гуртка поступово, ускладнюючи вправи на увагу. Наприклад, дати завдання зосередитись на предметі, виправдати його необхідність (чому і навіщо); виправдати фізичну дію - будь-якої пози; виправдання низки дій, не пов'язаних між собою. Цікаві та потрібні вправи - це визначення за фотографією, репродукцією чи картиною рис характеру зображеної особи, сфери її діяльності, стосунків з людьми, біографії. Такі вправи розвивають у гуртківців уяву, фантазію, пам'ять, спостережливість, логіку мислення, тощо.

Це необхідно для формування уміння усвідомлено, і послідовно виконувати свою дію від імені свого героя у пропонуваніх обставинах. Іншими словами, учасники гуртка вчать змінювати відповідно до завдань своє сценічне ставлення як персонажа, роблячи його власним ставленням, а також сприймати уже добре відоме, опрацьоване на репетиціях як нове. Тоді кожного разу будуть проявлятися "свіжі" почуття в одних і тих же діях.

Виховання у гуртківців сценічного ставлення можна здійснювати шляхом поступового ускладнення спеціальних вправ, які прийнято називати "етюдами на ставлення та оцінку фактів". Починати слід вправи на вироблення ставлення до об'єкта: наприклад, до олівця, як до квітки, або як до голки, до ножа, гребінця тощо. Керівник не повинен допускати миттєвої дії виконавця, тільки після зосередження уваги, зняття зайвого затиску м'язів, не поспішаючи, дати йому змогу відтворити в собі власне ставлення завдяки вірі у правду видумки, щоб з'явився покликання до дії. Другий вид вправ-етюдів - на ставлення до місця дії. Наприклад, гуртківцям пропонується відчувати себе у печері, в музеї, на уроці тощо. Виконавець шляхом виправдання за допомогою фантазії, відповідаючи на цілу низку запитань, визначає своє ставлення. Керівник лише контролює вправи на внутрішню техніку і домагається від учасників колективу почуття правди, яке явно відрізняється від "надуманості". Наступні вправи можуть бути на зміну власного ставлення, які уже включають ставлення до місця дії у поєднанні з тими чи іншими обставинами. Наприклад, місце дії: на зупинці автобуса (обставини - холодно); у парку (жарко) або на вершині гори (сильний вітер) тощо.

Вправи на виховання ставлення до партнера потребують етюдної роботи двох виконавців і на перших порах без слів, майже без рухів. Керівник визначає місце дії для двох учасників, які сідають поруч і мають передати своє ставлення один до другого. Наприклад, вулиця, зустріч школяра, який прогуляв урок, та вчителя;

кімната, де втомлена мати і уважна дочка; клас, в якому закоханий хлопець та дівчина, на галявині дівчина і гадюка тощо. Головним завданням при створенні етюдів, підготовлених гуртківцями самостійно, є надання їм можливості передати, а глядачам безпомилково визначити за внутрішнім станом виконавців і ледь помітними ознаками ситуації стосунки між ними.

Таким чином, гуртківці вчаться сценічному спілкуванню, вчаться не тільки діяти, але й сприймати дію іншого, відчуті залежність від партнера. Це пов'язано, перш за все, з дійсною та активною увагою виконавця, який дивиться на партнера і бачить його, слухає і чує, та головне, розуміє і відчуває його. Для виховання цього вміння можна запропонувати різні вправи, наприклад, "люстерко" - виконавець та його партнер є "дзеркальним" відображенням; розмова крізь товсте скло; підказка на уроці тощо.

Вправи на оцінку фактів мають за мету виховувати у гуртківців здатність сприймати відомі факти як несподіванку. Наприклад, ось одне із завдань: гуляючи у лісі, зіткнутися з гадюкою; отримати бажаного листа, а в ньому - неприємне повідомлення; поспішати додому на перегляд цікавого телефільму, а біля дверей виявити, що ключа загублено та ін. Сюжети етюдів доцільно поступово ускладнювати. Особлива увага приділяється виконанню гуртківцями простих фізичних дій з уявними предметами. Ці етюди - "на пам'ять фізичних дій" - розвивають відчуття життєвої правди, дають широкий простір для розвитку уяви, активізують увагу, породжують почуття віри, розвивають творче самопочуття.

Важливою умовою сценічного етюда є його дієвість. Дія завжди має протидію, це та перешкода, яка стимулює дію або виправдовує її. Кожний етюд, як маленька п'єса, має композицію: зав'язка, кульмінація, розв'язка і чітко визначене надзавдання.

Варто зазначити, що в сценічній дії особливу роль відіграє слово, як засіб вираження думки та впливу з метою змінити думку іншого. Завдання, яке постає перед керівником театрального гуртка, -

навчити гуртківців діяти за допомогою слів, а не просто промовляти завчені тексти. Промовляння тексту виконавцями має бути органічним і природним, ніби вираження особистих думок і почуттів, які народжуються в цю ж мить. Для того, щоб думки героя стали для гуртківця як особисті, потрібно розібратися в них, зрозуміти їх, відчуті і логічно викласти. У цьому може допомогти оволодіння засобами логічної виразності: поділ тексту на логічні такти, визначення логічного наголосу, пошуки і передача різних за значенням і тривалістю пауз.

Але слова зі сцени повинні звучати не "для вуха", як пише К.С.Станіславський, а "для ока", тому що слухати - це значить "бачити внутрішнім зором те, про що говорять, а говорити - це значить відтворювати зорові образи". Працюючи над дієвим словом, керівник має приділяти особливу увагу тому, щоб мовлення виконавця на сцені було не тільки зрозумілим, але й яскраво образним, емоційно насиченим та свідомо цілеспрямованим. Це органічне поєднання чітко висловленої думки, яскравих бачень, живого ставлення та усвідомлення конкретного завдання словесної дії вміщує підтекст.

Підтекст - це життя слова, прихований зміст. Від уміння розкрити підтекст залежить успіх словесної дії. А вже бачення, ставлення і підтекст у сукупності виступають засобами емоційної виразності. Для оволодіння цими засобами керівник може запропонувати всім учасникам цікаві літературні тексти (байки, гуморески, вірші, монологи, діалоги тощо).

Але чого варті яскраві підтексти, цікаві думки, якщо їх погано чути і не зрозуміло, про що йде мова? В такій ситуації необхідно приділити особливу увагу техніці мовлення і домогтися від гуртківців майстерного володіння гуртківцями елементами техніки мовлення: фонаційним (звукоутворюючим) диханням, чіткою і виразною дикцією та сценічним голосом. Звичайно, перш, ніж навчати, керівник сам повинен бути і обізнаним з цією справою,

Гурток - це організація діяльності дітей, юнацтва, дорослих за їх інтересами, схильністю на добровільних засадах.

У гурток приходять добровільно тоді, коли займатись там цікаво. Але те, що цікаво і доцільно у класі, не завжди годиться для гурткової роботи. Гуртки дають змогу кожному із його учасників знайти роботу, заняття згідно із своїми потребами.

Перша найбільш важлива вимога до гурткової роботи - це її життєздатність. До програми занять повинно включатися не тільки корисне (навчальне, розвиваюче, пізнавальне та інш.), а й приємне, для людини те, те чого не буває, як правило, у буднях (розважальне, емоційне, ігрове).

Гурток повинен мати свою душу, свій світ, свої почуття. Гурток відкриває перед своїми учасниками великі можливості для зростання і розвитку творчих здібностей та ініціатив.

Гуртки створюються у будинках творчості, за місцем проживання, при клубах, станціях технічної творчості, таборах відпочинку, у школах, інтернатах, лікувальних установах тощо.

У процесі становлення особистості гуртки виконують різноманітні функції, а саме:

- розширюють та поглиблюють знання у тій чи іншій сфері науки, техніки, мистецтва; виконують роль "репетитора" (гуртки: математики, фізики, астрономії, комп'ютерної техніки, іноземних мов та ін.);
- здійснюють професійну підготовку: наприклад, плетіння з лози, кінологи, вишивання та інш.;
- розважально - комунікативні, які організують дозвілля людини, сприяють створенню психологічної комфортності відпочинку.

В умовах дозвілля формуються неформальні колективи, що дає можливість особистості виступати у нових соціальних ампула, де вона задовольняє особистісні потреби у самоперевірці, самооцінці особистого "я". Це зона активних стосунків, задоволення

особистих інтересів, це зона для розвитку дружби, товариськості, психологічної сумісності.

За своїм змістом та результатами діяльності гуртки можна об'єднати за такими напрямками:

Суспільно - політичні: вивчення правових знань, міжнародних відносин, історії, економічних знань тощо;

Виробничо-технічні: моделювання, конструювання, проектування, комп'ютерної техніки тощо;

Природно-наукові: космонавтики, математики, фізики, краєзнавчі, квітковознавчі та інші;

Колекційно - зборові: філателісти, філофоністи, філокартисти, нумізмати, меломани та інші;

Фізкультурно - оздоровчі: хокей, футбол, радіоспорт, туризм тощо;

Художньо - мистецтвознавчі: історії мистецтва (театру, кіно, образотворчого мистецтва та інш.), театр, балет, вокал, хор, естрадне мистецтво, живопис, графіка, скульптура, різноманітні види декоративно-ужиткового мистецтва (декоративний розпис, різблення по дереву, вишивка та багато інших).

Залежно від обраного напрямку діяльності гуртка, умов його організації, мети та бажаних результатів діяльності визначається термін навчання. Він може плануватись на 1 - 2 роки, коли, наприклад, гурток організований при палаці творчості, або на 2 -3 тижні в умовах табірної зміни.

Тривалість самого заняття залежить від вікових особливостей групи, але у зв'язку з тим, що у гуртку можуть навчатися діти різних класів (з 1 по 4), термін заняття обирається з урахуванням вікової більшості дітей, а це - від години до двох. Це час, за який можна вирішати всі навчальні завдання.

Структура заняття гуртка, як підтверджує практика і досвід керівників, складається з декількох частин:

1. Обміркування мети та завдань заняття, а також питань, що допомагатимуть створенню оптимальних взаємостосунків у колективі, що сприятимуть початку діяльності, швидкому включенню до пізнавального процесу, який би максимально задовольняв інтереси дітей.
2. Залежно від поставлених завдань керівник сам готується до заняття. Знання конкретного матеріалу, що стосується даної теми, підготовка наочності, технічних засобів, плану даного заняття. Керівник сам вивчає нову літературу, добирає цікаві питання, яскраві приклади та інш.
3. Підготовка гуртків до заняття і забезпечення необхідним матеріалом та інструментами, літературою, зразками роздаткового матеріалу та ін.
4. Початок заняття. Організація уваги дітей, зняття психологічної напруги, підготовка до сприйняття нових знань та умінь.
5. Початок заняття, перш за все, організує увагу дітей. Керівник своїми методами і прийомами знімає психологічну напругу з дітей, готуючи їх до сприйняття нових знань та умінь.
6. Інструкція, розв'язання завдань, розповідь та інші форми організації діяльності гуртків, що відповідають меті заняття.

Розповідь вихователя повинна бути чіткою, зрозумілою, емоційною. Він навчає використовувати раціональні прийоми мислення, виділяти основне у змісті, проявляти терпіння, наполегливість у практичній діяльності.

Чимало уваги приділяється використанню наочності, технічних засобів, педагогічному показу вихователем конкретних операцій.

7. Самостійна діяльність вихованців полягає у безпосередньому виконанні завдань на цьому занятті. Саме на цю частину планується приблизно 2/3 від усього часу. Вихованці у ході самостійної роботи пробують сили у творчому пошуці, вони здобувають практичні навички бачити незвичайне у звичайному. Діти повинні відчувати задоволення від результатів своєї роботи.

Творча спрямованість заняття гуртка в основному закладена у проблемності самого завдання діяльності, коли є потреба шукати необхідні варіанти вирішення проблеми. У процесі роботи вихованців залучають до роз'яснення окремих фактів, явищ, доказів.

З метою підвищення інтересу гуртківців до діяльності використовуються різноманітні розважальні прийоми: ігри, змагання, "романтичні подорожі", "фантастичні проекти і т. ін. У процес діяльності інколи вносяться дослідницькі елементи.

Розвитку творчості, безперечно, буде сприяти і вивчення різноманітної літератури. Привчання до самостійної роботи з літературними джерелами стає базою для подальшої професійної діяльності.

Педагогічний процес у гуртку як соціалізація особистості

Діяльність у гуртку є важливою формою педагогічного впливу на формування особистості, коли реалізується цілий комплекс навчально - виховних завдань, а саме:

- формується суспільнокорисна активність гуртківців;
- розвивається інтерес до науки, сучасної техніки, науково-дослідницької роботи, творчого підходу у будь - якій діяльності;
- цілеспрямовано виховується професійний інтерес;
- розширюються комунікативні стосунки між членами колективу, розвивається повага до особистості та здатність до самоконтролю, самооцінки;
- розвивається емоційна сфера особистості, створюється доброзичлива атмосфера у колективі гуртка, закладається основа для товаришування, взаємодопомоги;
- через діяльність гуртка з'єднується колектив з життям, вирішуються актуальні і значущі завдання.

Реалізувати ці завдання може тільки той керівник гуртка, який, перш за все, любить ту справу, якої буде навчати гуртківців, він

повинен бути професіоналом даної справи. При цьому він має сам розширювати і поглиблювати свої професійні уміння різними шляхами: вивчаючи спеціальну літературу, ознайомлюючись з досвідом роботи інших, постійно аналізуючи результати своєї діяльності, вивчаючи новітні досягнення у науці, мистецтві.

Краще навчати, краще виховувати - завжди актуальна проблема сучасності. Ефективність цього процесу залежить від ступеня активності педагога і гуртківців, творчих пошуків та оригінальності їх втілень у цей процес, а також від накопиченого досвіду.

Приступаючи до роботи з групою дітей у гуртку, соціальний педагог повинен вивчити їх індивідуальні особливості, не тільки рівень творчого розвитку, але й всі інші сторони їх життя. Це дасть можливість так планувати роботу, щоб кожне заняття стало джерелом накопичування духовних цінностей, відкриттів і перспектив на майбутнє.

Кожний педагог-керівник повинен виконувати цілий ряд обов'язків, а саме:

- мати на кожне заняття план роботи;
- проводити заняття чітко за розкладом, вести журнал відвідування занять гуртківцями;
- організовувати і залучати гуртківців до суспільно - корисної роботи, орієнтувати їх до вибору професії;
- постійно підтримувати зв'язки зі школою та сім'єю;
- ознайомлювати колектив з правилами техніки безпеки за профілем гуртка та правилами вуличного руху;
- відповідати за життя і безпеку під час екскурсій, походів, практик;
- процес виховання у колективі повинен будуватися так, щоб він забезпечував оптимальні умови для розвитку кожної особистості з урахуванням її неповторності, індивідуальності і вести до того, щоб у гуртківців проявлялися їх кращі якості.

Розпочати вивчення вихованців необхідно вже під час відбору до гуртка і продовжувати його на самих заняттях.

Для вивчення особливостей дітей та юнацтва можна використовувати різноманітні методи і методики, а саме: особисте враження вихователя, спостереження, анкетування, тестування, збір фактичних даних про гуртківця у школі, у сім'ї тощо. Однак треба пам'ятати, що все це робити треба так, щоб у вихованця з'явилося бажання розкрити свою індивідуальність.

У характері відносин можна зіткнутися з безмежною кількістю проявів вікових якостей вихованців таких як: категоричність, непостійність, нестримність, зверхність тощо. Корегувати все це можна лише у ході дружніх стосунків, на прикладах інших. Потрібно постійно вдосконалювати стосунки між членами колективу, виховувати доброту та терпимість до інших, здатність розуміти дії інших і, коли треба, підтримувати їх.

Особлива увага у гуртку приділяється такому аспекту діяльності, як творча активність. Слово "активність" має латинське походження, яке розуміється як дія, вчинок. Людина з такими рисами характеру, як ініціативність, діяльність, енергійність, які мають прояв у діяльності, є людиною активною. Найвища ступінь активності може бути визначена як творча. Джерелом активності виступають різноманітні суспільно-особистісні потреби людини: інтереси, смаки, установки, які у сукупності утворюють мотивовану характеристику особистості або її "спрямованість".

На рівень творчої активності впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники, характер сприйняття, відображення, регідність мислення, здатність до оцінки (вибір рішення генерування ідей), почуття до істотного, допитливість інтерес (мотиви, потреби, установки), середовище та ін.

Психолого-педагогічні основи діяльності дитячої творчої активності, як і активності дорослого, - це спрямованість, самостійність, бажання будь - яку справу довести до логічного

завершення і добитися результату згідно з метою діяльності. Саме тому дії педагога мають бути спрямовані на розвиток та формування таких якостей особистості, як зорове сприйняття, мислення, нам'ять, увага, інтерес, позитивні емоції.

Успішній творчості у гуртках передус вибір теми заняття і можливості досягнення мети та завдань. Правильно обрана мета - це один з важливих етапів творчості, і все це залежить, у першу чергу, від педагога.

Які ж особистісні якості притаманні педагогові - керівникові гуртка'?

Що саме буде сприяти досягненню мети виховного заходу?

Стрижнем, ядром особистості педагога позашкільної роботи (гуртка) є його ставлення до суспільства і до самого себе, його світогляд, моральні і ціннісні орієнтації та ідеали.

Досвід показує, що ідеї педагога, які стали його переконаннями, роблять переконання дітей внутрішньо правдивими, мотивами вчинків.

Вміння навчати і виховувати, коли робиться наголос на посиленні можливостей дітей - одна з необхідних професійно значимих ознак педагогічних завдань, тонкий експеримент, пошук ефективних форм і методів роботи.

Управління гуртком потребує від керівника добре розвинених організаційних здібностей. Це складання планів діяльності на майбутнє, на кожне заняття, планування самої діяльності, забезпечення чіткого порядку у всьому, добирання завдань згідно із здібностями і можливостями дітей та інші навчально-виховні моменти, які потребують особливо вивіренних дій керівника.

Серед професійно важливих якостей педагога помітне місце займає його загальна культура. Чим вищий його культурний рівень, тим більше можливостей він має у вихованні дітей і юнацтва. Сучасний педагог гуртка - людина з широким діапазоном пізнань з високим загальним рівнем розвитку і педагогічним тактом.

Він є яскравою особистістю, яка вміє завжди першою прочитати, побачити, обміркувати нове у педагогічній науці і практиці.

Керівник гуртка несе повну відповідальність за долю підлеглих, за їх готовність до активних соціальних дій, впровадження у життя високих духовних цінностей.

Робота по створенню гуртка включає в себе такі організаційні проблеми, як: підготовка приміщення до занять гуртка, набір учасників у гурток, планування змісту роботи.

Слід звернути увагу, що результативність занять буде вищою, коли ці заняття будуть проходити у кабінеті, який обладнаний необхідним інвентарем, наочністю, технічними засобами тощо. Комфортність у приміщенні, меблі, робочі місця, прикраси і, взагалі весь інтер'єр, має бути іншим, ніж у шкільних та дошкільних умовах. Він повинен навіювати бажання займатись цікавою справою, творити, вій повинен стримувати прояв негативних емоцій у словах і вчинках. Більшість оформлення (наочності) створюється руками самих гуртківців, для чого можна відбирати кращі їх роботи. Частину оформлення може зробити сам керівник гуртка або родичі гуртківців.

Доцільно звернути увагу на підбір кольору стін з урахуванням розташування приміщення та його освітлення. Дуже прикрасять будь-яке приміщення квіти у вазонах, штори на вікнах, якість монтажу наочності ні стелі.

Особливу увагу слід приділяти залученню гуртківців до роботи за інтересом. Набір до гуртка, перш за все, починається з афіши, оголошення, у якому слід вказати назву гуртка, час його роботи і дні тижня, а також адресу, розміщення гуртка і хто буде ним керувати. Оголошення можна рознести по школах. Але це ще не все. Одних оголошень може бути недостатньо. Краще, коли сам керівник та активісти гуртка пройдуть по школах, дитячих майданчиках і розкажуть, а коли є можливість, то й покажуть результати тієї діяльності, якою займаються у гуртку.

Звичайно, комплектація групи відбудеться не за одне заняття. Діти будуть приходити (пробувати) і йти геть, їм треба дати час, щоб вони змогли остаточно зробити свій вибір.

Надалі керівник гуртка зможе уже вести журнал відвідування, що допоможе йому у виховному процесі та індивідуальній роботі з гуртківцями.

Зміст роботи гуртка обов'язково планується керівником згідно з наявними програмами, але він може скласти і свою авторську програму. Тоді вона затверджується відповідними інстанціями (керівником клубу, будинку творчості та ін.).

Програма - це документ, на основі якого будується вся діяльність гуртка. Це зміст його роботи.

Як правило, програма містить у собі такі розділи: пояснювальна записка, в якій треба довести актуальність діяльності гуртка, сформулювати мету, завдання, вказати, які функції цієї діяльності у виховному процесі. У цій частині треба вказати термін, на який розраховане навчання (1 -2 роки), скільки разів на тиждень плануються заняття та їх тривалість. Треба відбити в годинах і розподіл занять на теоретичні та практичні.

Другий розділ програми - це розкриття змісту занять, в якому слід назвати теми теоретичних і практичних занять. На кожен тему визначається кількість годин, оскільки одна тема може вивчатися протягом декількох занять. Завершуючи програму, необхідно додати список спеціальної літератури з даного питання.

Беручи за основу програму, керівник гуртка складає календарний план роботи на один рік (пропонується за такою схемою:

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН роботи гуртка_____

Назва

На_____навчальний рік

Керівник гуртка_____

Дата	Тема занять	Місце проведення	Кількість годин	Форма заняття (лекція, практичні)	Наочні посібники, технічні засоби	Література

Календарний план забезпечує послідовність вивчення матеріалу і організації діяльності у певній системі. Він допомагає зорієнтуватися, щоб підготувати до занять, яке потрібно обладнання і дає змогу бачити перспективу реалізації мети занять. З цим планом бажано ознайомити і дітей. У тому випадку, коли колектив гуртківців досить обізнаний у своїх проблемах, він може складатися за їх участю і бажанням.

Для організації навчально-виховного процесу не досить знати тему заняття. Керівник має спланувати кожне окреме заняття, висвітлюючи у цьому плані ряд питань як навчальних, так і виховних. Цей план носить назву " План-конспект заняття". Наводимо можливий зразок такого плану.

ПЛАН-КОНСПЕКТ

Заняття гуртка _____

(Дата)

Тема заняття: _____

Місце проведення: _____

Мета заняття:

Навчальна мета передбачає, що кожен гуртківець оволодіє системою знань і вмінь у тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва, спорту та ін., а також формування певних пізнавальних умінь і навичок, інтелектуальних і спеціальних, та уміння оперувати ними у різних ситуаціях.

На одне заняття ставиться конкретне завдання - чому можна навчити, чи розвинути і виховне спрямування.

Хід заняття:

Саме заняття складається з низки видів роботи, як керівника, так і гуртківців:

- інструкція або роз'яснення практичної діяльності;
- практична робота гуртківців під керівництвом педагога;
- підведення підсумків чи аналіз виконаної роботи;
- завдання для самостійної домашньої роботи гуртківців (виконання практичних робіт, написання рефератів, вивчення спеціальної літератури).

До вищенаведених схем додаємо деякі методичні поради.

Відповідно до навчальної та пізнавальної мети заняття слід обов'язково визначати такі прийоми, які б створювали оптимальний клімат взаєностосунків, при якому б усі працювали з інтересом, активно і швидко включались у пізнавальний процес.

Зустріч з гуртківцями має бути емоційною, доброзичливою і такою, яка б знімала психологічну напругу. Пізнавальна діяльність гуртківців базується на їх самостійній роботі з урахуванням інтересів, характеру здібностей. При цьому дуже важливо, щоб проявлялась віра педагога у творчість самих вихованців і акцентувалась увага на розкритті можливостей кожного.

Під час занять важливо, щоб вихованці оволодівали методами і прийомами розумової праці. Навчитись керувати собою, підкоряти дії головному завданню, вести спостереження, проявляти терпіння, наполегливість у практичній діяльності. Керівник створює проблемні ситуації, які привчають вихованців до переборювання труднощів у пошуках необхідних варіантів у ході досягнення результатів. Все це привчає дітей до самостійного усвідомлення явищ, вивчення, взаємозалежності між окремими факторами і явищами, аргументації ідей і висновків.

Вихованців ознайомлюють з потребами і проблемами тієї чи іншої галузі, яка буде близькою для гуртківців.

На заняттях гуртка оцінка за роботу ніколи не ставиться.

Найвищим критерієм успішної роботи можна вважати стійку соціальну активність гуртківців.

Для вдосконалення педагогічної майстерності педагог повинен вміти проаналізувати власну діяльність. Наприклад:

- Який час ви затратили на підготовку до гурткового заняття?
- Якою літературою ви користувались?
- Що вважали головним, коли готувались до заняття?
- Як відображається характер відносин у колективі на злагодженій роботі гуртка?
- За якими ознаками можна судити про ефективність проведеного заняття.

Методичні особливості організації гуртків художньо - творчої діяльності

Творча діяльність людини є надзвичайно сприятливим фоном для вияву особистих поглядів і почуттів. Художня творчість це особлива мова, зрозуміла всім. Водночас вона виступає засобом самовираження, засобом взаємодії з людьми і світом.

Коли йдеться про відпочинок, вільний час дітей, юнацтва, а інколи і дорослих, буде доцільним звертати увагу не лише на покращання їх фізичного стану, а й на духовне оновлення особистості. Таке духовне оновлення може статись на шляху до самореалізації, коли людина досягає успішних результатів у діяльності. Під самореалізацією особистості ми розуміємо готовність до здійснення, втілення в життя планів, проектів, ідей чи діяльності, обумовленої індивідуальними рисами особистості. Вона має і свою специфіку на кожному етапі відповідно до соціального досвіду особистості та розвитку її психіки.

Практика показує, що сприятливі умови для самореалізації створюються безпосередньо в процесі діяльності. Одним з видів такої діяльності можна назвати художню діяльність, тому що вона

розкриває педагогові широкий діапазон спілкування з вихованцями. Ця діяльність дозволяє краще пізнати особистість, її соціальні установки і ціннісні орієнтації, мотивацію вчинків, духовність.

Заняття у гуртку художньої діяльності не тільки відкриває шляхи до самореалізації, а й розширює, і поглиблює знання та вміння, які можна використовувати у багатьох професіях. На заняттях гуртківців цього напрямку розвиваються та формуються специфічні навички, вміння користуватися ручними інструментами, приладдям, у процесі навчання розвиваємо здібність сприймати кольорове оточення, що важливо для розвитку розманітнення емоцій, їх рівня.

Кожна робота, яку створює вихованець, є засобом контактування з оточуючим світом, це шлях до самоствердження, пошуків та відкриттів свого "я".

У процесі художньої діяльності людина прагне з особливою чутливістю ставитись до всього, що її оточує, спостерігати зміни, настроїв, реагувати на сприйняте. Вона мріє про успішний кінцевий результат, бажає виконати роботу на належному рівні. Сам процес створення твору супроводжується позитивними емоціями. Це і є тим важливим фактором, у вихованні якого так бракує молоді. Знайомлячись з творами мистецтва, людина стає дійовою особою сюжету або оцінювачем його і тим самим активізує всі свої почуття та емоції.

Художня діяльність - це такий вид діяльності, який можна використовувати з різними віковими групами: від дітей дошкільного віку до молоді, дорослих і навіть людей літнього віку.

Маленькі діти у процесі художньої діяльності привчаються до праці, розвивають свої руки і мислення. Готуючись до навчання, молодь реалізує свої мрії і самостверджується у творчості, а люди похилого віку через творчість та свої вміння продовжують підтримувати зв'язок з оточуючим світом, задовольняючи свої комунікативні потреби.

Художня діяльність має широкий діапазон видів і напрямків роботи, що може задовольнити широке коло виховних потреб позашкільних установ та шкіл.

За технікою виконання можна виділити такі великі групи художньої діяльності:

- художньо - зображувальна діяльність (робота олівцями, фарбами, фломастером, крейдою, пастою, тушшю та ін.), вона включає, наприклад, такі види як малюнок, графіку, живопис, а також художні розписи по тканині, паперу, декоративно-оформлювальні роботи, писанкарство тощо;
- скульптура (ліплення, різьблення). Цей напрямок дає можливість організовувати такі гуртки як: ліплення з пластиліну, глини, різьблення по дереву та ін;
- моделювання (з паперу, картону, сірників, деревини та інших матеріалів) може включати і такі види як оригамі, паперову пластику (архітектурні форми, маски, квіти, об'ємну скульптуру, літаки, планери види транспорту, святкове прикрашання приміщень тощо);
- вишивка (прикраси текстильних виробів за допомогою голки та ниток). Видів накладання ниток на тканину дуже багато, але слід назвати такі види цієї роботи як ручна та машинна;
- аплікація (накладання та закріплення одного виду матеріалу на певний фон). Для аплікаційних робіт використовують кольоровий папір, тканину, природний матеріал (листя, квіти, соломку, зерна та ін.);
- плетіння (гачком, спицями, коклюшками). Різновид плетіння - макраме, плетіння з лози тощо.

Виходячи з цього переліку, керівник може обрати один напрямок діяльності чи об'єднувати споріднені види, наприклад: рукоділля. Такий гурток буде навчати учасників гуртка різним видам ручної діяльності таким: як вишивка, плетіння, аплікація з тканини та ін.

Дітей дошкільного і молодшого шкільного віку краще орієнтувати на оволодіння якомога більшою кількістю видів художньої діяльності, створюючи цим умови, щоб вони випробували себе у різних сферах діяльності і оцінювали свої можливості. Це дозволить їм пізніше зробити свій вибір для більш поглибленого вивчення конкретно обраної сфери.

Гуртківці старшого віку та дорослі мають схильність до більш глибокого, професійного оволодіння певним видом художньої діяльності. Так для молодших школярів можна пропонувати організувати гурток "Аплікації". Цей гурток передбачає на увазі ознайомлення дітей з різними її видами. Для старших школярів цей напрямок може бути вужчим але глибшим і дозволить доскональніше вивчати особливості обраного ними виду аплікаційної роботи, досягаючи особливої витонченості у виконанні.

Керівнику слід звернути увагу на те, що заняття у гуртку відрізняється від уроку не тільки змістом, але й формою роботи. Заняття можуть проходити на природі, у музеях, майстернях художників та інших місцях, де діти ознайомляться, наприклад, з народними промислами.

Велика увага приділяється індивідуальним формам роботи, що дає змогу розкрити неповторність кожного гуртківця, його внутрішній світ, і на ґрунті цього допомогти йому у визначенні шляхів його самовдосконалення.

Поряд з цим слід практикувати і колективні форми роботи, які передають знання і досвід людства, розвивають інтелект, спрямований на поліпшення навколишнього світу та комунікативні здібності людей. Під час такої роботи діти навчаються один від другого, переймають краще, що є в іншого, вони вчаться допомагати один одному, виробляють єдину стратегію у виконанні завдання. Колективна робота дозволяє економити час і водночас досягати найкращих результатів.

У роботі з учасниками гуртка художньої діяльності необхідно враховувати мотиваційні особливості гуртківців, а саме: пізнавальну і соціальну. Пізнавальна мотивація повинна підтримуватись керівником різними методами стимулювання діяльності (демонстрацією успіхів гуртківців, моральної їх підтримки, роз'яснення шляхів наступного самовдосконалення). Соціальною мотивацією можна назвати перспективу оволодіння професією чи підготовку до оволодіння нею. Ця мотивація потребує від керівника досить глибоких знань, умінь, педагогічних здібностей для задоволення вищеназваних мотивацій.

Успіх у роботі гуртка залежить від умов (середовища) для проведення занять гуртка. Особливо складною є справа - створення матеріальної бази. Але за допомогою зацікавлених дітей та їх батьків можна навіть зібрати для занять необхідні речі, наприклад, для малювання - старий посуд, ганчірки для драпіровок, деякі зразки декоративно-ужиткового мистецтва, дитячі іграшки, ілюстровані книжки, вишивки та ін. У процесі роботи наочність може поповнюватись за рахунок творчих робіт самих гуртківців.

Слід звернути увагу і на розташування меблів у кабінеті. Краще мати один великий стіл для роботи. Такий стіл об'єднує дітей і дає змогу кожному члену колективу бачити і спостерігати за діями іншого. Керівник при цьому має змогу тримати під наглядом хід роботи кожної дитини.

У гуртку з художньої діяльності складові частини заняття будуються традиційно, але є і деякі особливості, наприклад, самостійній роботі відводиться найбільше часу, приблизно 2/3 від загальної кількості. Вона проводиться під керівництвом педагога. Саме у цей час реалізується ідея індивідуального розвитку особистості: це і словесний аналіз роботи, вияв недоліків і пошуки шляхів корекції, вдосконалення. Під час такої роботи вихователь може і сам продемонструвати якість окремих дій, прийоми у діяльності. Часто саме такий показ буває найбільш дійовим. Коли

керівник бачить у роботах вихованців помилки, що повторюються у багатьох, він може зробити роз'яснення фронтально (для всіх разом).

Перша частина будь-якого заняття має носити інформативний характер: це може бути інструкція, що допоможе виконати завдання, чи роз'яснення нових дій тощо. Але перед вихованцями завжди слід ставити мету, завдання і чітко сформулювати шляхи їх виконання. Кожне завдання повинно передбачати у його виконанні елементи самостійності та творчості, щоб кожний мав змогу проявити свої здібності і продемонструвати особисті знахідки. Ніколи не варто пропонувати копіювати будь-що.

Краще всього виховувати у гуртківців творчий підхід. В цьому допомагає організація тимчасових виставок робіт членів колективу після закінчення передбаченої теми. Такі виставки стимулюють дітей до пошуків шляхів розвитку своїх потенційних можливостей самоствердження. Аналіз творчих робіт, їх оцінка викликають у дітей задоволення власною діяльністю і спонукають до наступних етапів праці.

Звичайно, у гуртку відсутня п'ятибальна система оцінювання. Тут більш вагому роль відіграє оціночне судження: добре придумав, цікава ідея, новий шлях рішення проблеми та ін. Критерієм успішної роботи самого керівника гуртка є виховання у кожного учасника стійкого поняття про соціально значущий характер його роботи та прояв активності.

Питання та завдання для самостійної роботи

1. Розкрити зміст виховних завдань діяльності гуртка.
2. Обґрунтувати сукупність і характерологічні ознаки особистісних якостей педагога-керівника гуртка на сучасному етапі.
3. Скласти план роботи гуртка на один рік (за вибором).
4. Розробити план-конспект заняття художнього гуртка за довільно обраною темою.

5. Визначити варіативні шляхи, форми, прийоми роботи художнього гуртка з представниками однієї із соціальних груп (дітьми вулиці, дітьми-інвалідами, дітьми-сиротами і т.д.).

Література

1. Антонович Є. А. Педагогічне керівництво образотворчою діяльністю школярів: Навчальний посібник. - К., 1990.
2. Бойчук М. Думки про мистецтво // Живописна Україна. - 1992.- №2.
3. Неменский Б. М. Мудрость красоты: в проблемах эстетического воспитания. - М.: Просвещение, 1987.
4. Щербакова К. В. Методика роботи в гуртку художньо-прикладного мистецтва / Зміст і методика позакласної виховної роботи за інтересами. - К.: МО України, 1993.
5. Юсов Б.П. Взаимодействие и интеграция в полихудожественном развитии школьников. - Луганск, 1990.

§5. Театралізовані дієства як засіб активної самореалізації особистості

Педагогіка і режисура настільки пов'язані і близькі, що інколи важко провести між ними різницю. Але соціальний педагог насамперед фахівець, який створює умови і середовище, в якому має здійснюватися соціальне становлення особистості. Він як постановник, режисер і організатор різноманітних соціально-виховних форм роботи повинен бути чутливим вихователем, уміти побачити талант в дитині, повірити в неї, допомогти їй розкритися. Це одна із важливих функцій соціального педагога в роботі з молоддю і в художньо-творчих колективах, і під час підготовки та проведення театралізованих мовних дійств.

Педагогічні зусилля в організації і проведенні таких театралізованих дійств спрямовані на формування нової генерації молоді нашої держави з яскраво вираженою громадянською

зрілістю, високою моральністю і культурою, художньо і естетично розвиненою.

Театралізовані дійства виступають засобом розвитку особистості:

вони є невід'ємною частиною всіх життєвих (політичних, економічних, соціальних, ідеологічних, моральних, культурних та ін.) змін, що відбуваються в суспільстві. Тому вони повинні своїм змістовним й емоційним впливом відповідати сучасним потребам та інтересам молоді і громадськості.

Як відомо, існують різні точки зору на функціонально-оціночне значення театралізованих форм роботи. Одні, переоцінюючи їх, вбачають в них, і тільки в них, найважливіші виховні можливості. Інші, швидкоруч пишуть сценарні розробки і використовують такі форми роботи, аби відзначити ту чи іншу подію. Цим самим певною мірою відбивають охоту в учасників та глядачів до свята, оскільки ці дійства проходять формально, за шаблоном, без глибокого змісту і відповідної форми.

За природою театралізоване дійство - це втілення (високої творчої ідеї) задуму в яскраву емоційно-вольову форму. Більш широкого розуміння ролі і місця театралізованих форм роботи набуло в дискусіях науковців і митців в 70-х роках. Так, Генкін Д. М., Конович А. А., Туманов І. М, Шаросв І. Г. та ін. вважають, що театралізовані дійства - це значиме соціально-виховне дійство, яке в художній формі відтворює події реальної дійсності.

Театралізовані форми роботи слід розуміти як творчий соціально-педагогічний метод виховної роботи з чималою кількістю людей, особливість якого полягає в художньому осмисленні тієї чи іншої події в житті групи, колективу, міста, села, країни тощо. Різноманітні теми, які порушуються завдяки масовим формам роботи і завдяки емоційному образному втіленню, вимагають своєрідного стилю і особливих, специфічних виразних

засобів, характерних для певного часу і для певної вікової групи. Звичайно, що кожний період в житті дітей і молоді вимагає тих форм масових дійств, які є найбільш актуальними і відповідають завданням та потребам різних груп суспільства.

Специфіка театралізованих дійств полягає в тому, що вони синтезують реальну дійсність і художню творчість, органічно поєднують в собі мистецтво, діяльність і просвітництво. О. Лармін зазначає, що "саме в естетично-виховній функції мистецтва розкривається його головне соціальне призначення" (5).

Творчі виконавські колективи виконують своє соціально-педагогічне значення в тому разі, коли їх учасники в достатній мірі володіють виконавськими навичками й уміннями, організаторськими якостями й добре розвиненим почуттям відповідальності. При цьому соціальний педагог в організації і проведенні театралізованих заходів повинен враховувати два важливі виховні моменти: перший - виховання учасника - це навчання його як виконавця (навчання гри на музичному інструменті, художньому читанню, співу, хореографії тощо). Оволодіння цими навичками й уміннями вкрай необхідні для виконавської діяльності. Це перший або відправний етап виховання і навчання учасників;

другий - це формування учасника театралізованого дійства як особистості, розвиток його громадянських і моральних якостей, естетичних смаків і духовності у відповідності із загальним рівнем культури, соціалізації особистості творця.

В чому ж полягають соціально-педагогічні особливості театралізованих соціально спрямованих дійств?

Для кожної людини свято завжди пов'язане із святковим настроєм, піднесеним станом, виявленням емоційного ставлення до факту чи події, які є основою самого свята. Відчуття святковості - це відчуття радості, бадьорості, збудження внутрішнього стану. Чим

більша подія, чим величавіше свято, тим більша потреба людини проявити себе і відчувати свою причетність до нього, виразити свої почуття, ставлення і емоційно поєднатись з іншими.

Таким чином, на етапі підготовки до свята та розробки проекту сценарію соціальний педагог повинен враховувати два важливих фактори: а) потребу самовираження як учасників, так і присутніх на святі; б) потребу в святкуванні і об'єднанні з іншими. Ця особливість ставить перед педагогом (організатором, постановником) відповідні вимоги:

- кожне театральне дійство (свято) має реальну основу. Тому треба цю реальність (явища, події,) подати художньо оформленою, емоційно посиленою і впливовою, щоб вона могла дійти до свідомості і сердець навіть непередготовленого учасника і глядача;
- створений відповідний святковий настрій у ході театралізованого дійства слід підтримувати упродовж усього свята;
- у кожному театралізованому дійстві є безпосередні учасники і глядачі. Тому головне завдання полягає в тому, щоб через ситуативне спілкування у співпереживанні виконавців і глядачів створити атмосферу єдності.

Бажання, внутрішній світ, вольові якості та активність особистості в різних соціальних сферах завжди проявляються в її діяльності. Сама ж діяльність, як звичайно, перебуває в прямій залежності від істотних якостей і властивостей особистості. Тобто діяльність є показником і виразником внутрішнього світу людини. Ця особливість дає можливість стверджувати, що театралізовані виховні заходи своєю ефективністю і впливовістю перебувають в прямій залежності від соціальної і художньо-творчої активності молоді, її ініціативності. Звідси випливає необхідність пошуку стимулів, які б активізували учасників і глядачів, оскільки від них значного мірою залежить успіх здійснюваних театральних заходів.

Пошук цих стимулів має динамічний характер, виходячи з того, що активізація учасників театрального дійства допомагає кожному із "пасивного глядача" стати (перетворитися) зацікавленою особою; потім необхідно, щоб ця зацікавлена особа відчула причетність до дійства і відчула потребу в спілкуванні з іншими; і, нарешті, стала її учасником.

Практика і досвід показують, що цей процес є тривалим і має поетапний характер:

Перший етап: охоплює час до свята (передусім театралізованому дійству). У цей підготовчий період соціальний педагог разом з волонтерами здійснює інформування. Педагогічна мета його -розкрити соціальну значущість конкретного дійства, пробудити інтерес і увагу до нього, створити психологічну установку до його участі і сприйняття.

Від цього етапу залежить *міра зацікавленості, активності молоді*, що спонукає до бажання брати в цьому участь. У цей період керівники-організатори створюють організаційні комітети, перспективні плани, творчі групи по збору і підготовці чималої інформації та матеріалу. Передбачається також масштабність театрального дійства і кількість учасників.

На цьому етапі соціальний педагог (організатор, постановник) передбачає і прогнозує, які учасники і творчі колективи будуть активними, більш задіяними, а які менше. А від цього залежить, кому більше уваги приділяти з метою активізації їх діяльності.

Другий етап: процес активізації охоплює момент проведення самого театралізованого дійства. У цей період втілюється сценарій, основні його композиційні частини (пролог, розвиток дій, кульмінація, фінал).

У вступі (пролозі) слід посилити особливу увагу на емоційному розкритті теми, виявленні інтересу до наступного сценічного дійства театралізованого заходу.

Педагог-постановник повинен передбачити місце проведення свята, всі сценічні площадки, на яких будуть відбуватися дії. З цією метою слід продумати оформлення територій, наявних ознак, які символізуватимуть тематичну спрямованість театралізованого дійства, а також при потребі і радіофікацію та розповсюдження програми свята. Особливо впливовими на початку свята є масові проходи учасників, марші-паради, ритуали тощо.

Відповідальним у процесі дійства є кульмінаційний момент, в якому виявляється найбільший емоційний прояв учасників та глядачів, їх настрою. Це може проявлятися у різних формах: виконанні масових пісень, спільних оплесках, запалюванні свічок, ритуальних діях і т. ін.

Фінал має передбачати закріплення у свідомості всіх учасників театралізованого дійства тих думок і переживань, заради чого проводилось свято.

Основною метою педагога-постановника є перетворення глядача на активного учасника театралізованого дійства.

Третій етап: активізація глядачів у післядії. Активність учасників, позитивні емоції, які проявлялись протягом усього дійства і закріпились у фіналі, залишаються ще довгий час. Вони проявляються в подальшому: в соціальній діяльності, на виробництві, в побуті, в міжособистісних стосунках тощо. Театралізоване дійство має свою драматургію. Поняття *театралізоване дійство* і *свято* хоча і близькі за своєю суттю, проте мають відмінність. *Свято* - більш широке поняття. Воно характеризується масштабністю, широкою активністю і творчою участю чималої кількості дітей і молоді і передбачає чималу територію, практично не має меж.

Театралізоване дійство - обов'язково вписується в конкретний майданчик, має більш-менш визначені частини і передбачає розподіл присутніх на учасників і глядачів. Театралізоване дійство може бути складовою частиною свята.

Драматургія театрального виховного дійства (свята) характеризується тим, що в ній найбільша увага приділяється засобам виразності, створенню емоційних образів, які розкриваються в пісні, танцювальній композиції та інших засобах. Емоційність свята передбачає миттєве переключення уваги глядачів з одного об'єкта на інший без деталізації і психологічної мотивації.

Драматургія театралізованого дійства вимагає єдності 3-х важливих моментів: *експозиції, розгортання дійства з кульмінаційним моментом і фіналу*. Педагог-постановник виховного заходу створює особливий вид мистецтва, в якому наявне складне поєднання дії, музики, слова, світла, кольорів, особливої звукової структури, специфічно освоєного сценічного простору, на якому проходять виступи учасників.

Розвиток дій в театральному дійстві вибудовується не по прямій (як в драматургії театру), а по *спіралі*, де кожний епізод чи номер, тісно скомпонований в єдину монтажну структуру, представляє ніби виток спіралі, який весь час з наростанням руху спрямований до її вершини. Такий спіралевидний розвиток дії дозволяє більш вільно оперувати номерами і епізодами, виразити їх зміст і цілеспрямованість.

В період підготовки свята (написання сценарію) слід визначати і продумувати спрямованість номерів та епізодів, їх жанрову особливість, взаємозв'язок один з одним, а також їх драматургічну функцію і точне місце в монтажній структурі. Все це має підпорядковуватись визначеній темі та наскрізній меті дійства.

Педагог як режисер і постановник театралізованих виховних форм роботи має великий арсенал "матеріалу", різний за видами і жанрами.

Це: *слово* - виконання поезії, прози, сольний і парний конференс, фейлетон, монолог, скетч, пародія, інтермедія, дикторський текст, літературна композиція, куплети;

музика (інструментальна) - соліст-інструменталіст, духовий і симфонічний оркестр, інструментальний

ансамбль чи народних інструментів, джаз;
(вокальна) естрадна пісня, виступ вокально-інструментального ансамблю, академічний чи народний хор, сольна народна пісня, частівки;

хореографія - танець сольний, дуетний, груповий, масовий танець, (естрадний), класичний, народний;

оригінальний зісанр - пантоміма, акробатика, жонгливання, клоунада, ілюзійний атракціон;

спорт - художня гімнастика (сольна, групова, масова), катання на роликах;

піротехніка - феєрверки, димові завіси тощо.

Театралізовані дієства потребують від педагога-постановника, педагога-сценариста добору і використання високохудожнього матеріалу, змістовного і виразного. Адже спектакль в театрі можна повторити, посилити при потребі слабкі чи невиразні місця. Театральне ж дієство проходить лише один раз, і воно має залишити надовго в пам'яті позитивний емоційний слід.

З цією метою в минулому, що стало з часом традиційним, в театралізовані дієства привносяться особливо яскраво виражені дії, оскільки свято і урочистість - нероздільні.

Соціальний педагог, який організовує і сприяє впровадженню театралізованих соціально-виховних дієств, повинен передбачати використання ефективних засобів і прийомів активізації дії та емоційного впливу на учасників і глядачів.

Найбільш впливовим засобом, на нашу думку, є *живе слово*. Воно створює художні образи, які безпосередньо втілюються в дієстві, створює почуття, настрій і переживання людей. Великою мірою саме від нього залежить атмосфера спілкування між сценічною постановкою та аудиторією.

Педагог-сценарист і постановник повинен пам'ятати, що словом не можна зловживати, не слід затягувати загальний хід дієства. У поєднанні з іншими видами мистецтва слід дотримуватися пропорції.

До слова у сценарному дійстві слід підходити вимогливо і знаходити йому зоровий еквівалент, робити його різноплановим (слово ведучого, поетичне слово, слово-коментар до кінокадрів, слово-звертання гостей тощо). Якщо в сценарії свята є гості (живі учасники подій, представники певних соціальних груп, установ, адміністрації тощо), їх виступи слід заздалегідь обумовити, продумати форму і обов'язково регламентувати. Виступи гостей-учасників повинні бути конкретними, змістовними, яскравими і вплітатись в загальний сюжетний хід свята.

Засоби мистецтва підсилюють сценічну дію, передають почуття виконавців, рухають дійство вперед. Таким чином, види мистецтва в театралізованому дійстві можуть мати різні функції і виступати рушійною силою сюжету, ілюстрацією за асоціацією.

Особливо впливовою і виразною в емоційному плані є *музика*. Вона також може виконувати функції як окремо взятого номера, так і виступати фоном чи образною асоціацією. Досить важливим для педагога-сценариста є вміння створити музичну драматургію свята завдяки синтезу окремих фрагментів, цілісних музичних творів і номерів.

Фрагменти художнього і документального кіно є досить ефективними у пролозі дійства. Кіноматеріали дають можливість швидко переноситись в різні періоди історичних і соціальних подій і водночас давати можливість ніби стати їх учасником, а також є переконливим документальним підтвердженням тієї думки, яка висловлюється зі сцени. В цьому неперевершена сила впливу кіно.

Прийоми використання кіно в сценарному дійстві різноманітні. Проте воно стає необхідним і впливовим, якщо є конструктивним елементом дії і перебуває в тісному взаємозв'язку з іншими драматичними факторами дійства - словом, музикаю, пластикаю, номерами різних жанрів тощо.

Інколи допускаються помилки в практиці проведення театралізованих соціально-виховних заходів. Не всі розуміють, що театралізовані дійства (свята) - це своєрідний вид мистецтва і не

завжди оцінюють його художні сторони, мало звертається увага на емоційну сферу і сценарій перевантажується розмовним жанром.

Слід поєднувати художню форму, красу з образним мисленням, розвагами, веселощами, радісним спілкуванням та жартами. Без творчого підходу, видумки деякі свята стають стандартизованими, нецікавими і проходять за шаблоном. Тому педагог повинен пам'ятати, що кожне свято є неповторним і повинне мати особливу форму вираження, щоб залишити в пам'яті учасників яскравий слід на довгий час.

Що ж таке сценарій масового театралізованого дійства?

Сценарій - це детальна літературно-режисерська розробка змісту театралізованого святкового дійства.

Як відомо, сценарій у чіткій послідовності і взаємозв'язку відтворює все те, що буде відбуватися на святі (розкриває тему в одному за одним епізодах дійства, показує авторські переходи від однієї частини до другої, містить тематичну спрямованість усіх публічних виступів, вписує в дію використовуваний художній матеріал, передбачає засоби і прийоми підвищення активності учасників, оформлення і спеціальне обладнання всіх майданчиків дійства).

Отже, сценарій масового дійства є комплексним матеріалом, який об'єднує в єдине ціле роботу педагога-постановника, режисера, художника, композитора.

Сценарій, який створюється на реальних фактах і художньому матеріалі, характеризується ще одним важливим моментом - він має психолого-педагогічний аспект, тобто програмує соціально-психологічний вплив на всіх учасників, передбачаючи їх активізацію.

Які основні етапи роботи над сценарієм?

Робота розпочинається з визначення теми та ідеї майбутнього сценарію.

Тема - коло життєвих явищ, відібраних і висвітлених педагогом-сценаристом, постановником.

Ідея - основний висновок, думка, авторська оцінка висвітлених подій, (наприклад, свято, присвячене Великій

Вітчизняній війні: тема - події воєнного часу, а ідея - прославлення героїзму народу).

Тема, як відомо, задана з самого початку свята, а до ідеї як головного і основного педагог-сценарист і постановник повинні підвести учасників.

Тема та ідея нерозривно пов'язані одна з другою. Вони разом становлять *ідейно-тематичну основу сценарію*.

На святі не повинно розповідатися "взагалі" про події чи факти, а повинен бути чіткий сюжет (низка послідовних подій, що протікають в просторі і часі).

Головне завдання сценариста - це пошуки цікавого сюжету чи сюжетної лінії. Якщо ж свято (театралізоване дійство) глобальне, більш широке за масштабом, сюжету може і не бути. Тоді свято проходить на рівні теми.

Сюжет, який вибудовується із художнього і документального матеріалу, компонується різними способами і прийомами. Найбільш поширеними в практиці сценарної роботи є прийоми *хронології* та *ретроспекції*. Наприклад, свято "Дороги батьків забудь неможливо" - тема війни. Сюжет розкриває події перших днів війни, проводи на фронт. Брестська кріпость, реальні люди-герої і боєць, який дійшов до Дня Перемоги. У фіналі - кадри кіноматеріалу в Трептов-парку і Вічний Вогонь - уславлення всіх тих, хто не повернувся з війни. Таким чином, хронологія сюжету йшла від перших днів війни до сьогодення.

Приєм *ретроспективи* - це повернення в минуле. Наприклад, сценарій випускного вечора. Це може бути вечір, в сюжеті якого розповідається про рідну школу, першу вчительку, цікаві моменти з шкільного життя, старших класів і раптом - випуск минулих часів, скажімо, випуск 41 -го року, коли юнакам і дівчатам так і не пощастило здійснити свої мрії.

При написанні сценаріїв театралізованих дійств також використовуються такі прийоми монтажу матеріалу, як: паралелізм, одночасність, контраст, лейтмотив.

Приєм *паралелізму-це* прийом, який використовується для підсилення висвітленої думки в номері чи окремому епізоді дійства. Наприклад, під час виступу реального учасника якихось дій чи окремого номера сценарію звучить музика або йде супровід кінокадрів чи слайдів, виконується мелодія пісні тощо. Цей прийом дає можливість у паралелі поєднувати два дійства, проте одне із них є головним, оскільки розкриває основну думку, наповнене основним змістом, а друге - доповнює, підсилює основне.

Приєм *одночасності* близький до попереднього, але дія при ньому проходить відразу в кількох місцях - на сцені, біля неї, на проходах, в холі тощо. Окремі блоки номерів і епізодів свята є відносно незалежними, але в сутності мають виражати одну тематичну спрямованість театралізованого дійства. Найчастіше цей прийом використовується під час проведення карнавалів, ярмарок, балів, великих масових свят.

Приєм *контрасту-це* зіткнення протилежних за характером і суттю елементів чи номерів сценарію, які увиразнюють і цим самим підсилюють зміст театралізованого дійства. Яскравою ілюстрацією цього прийому є введення різного характеру героїв, наприклад, в дитячих святах Баби Яги, чаклунів, хитрої Лисиці.

Приєм контрасту може проявлятися в різкій зміні темпоритму дій окремих номерів і епізодів, на зіткненні номерів за жанром, характером, на контрасті яскравого освітлення і затемнення тощо.

Лейтмотив - це прийом "нагадування" про основну тематичну спрямованість дійства (про героя, про певний час, подію тощо), а також з метою постійної підтримки певного настрою. Так, наприклад, сценарій вечора "Козацькому роду нема переводу" - лейтмотивом в якому виступає протягом усього дійства пісня і мелодія "Гей у лузі червона калина". На вечорі-пам'яті "Ніхто не забутий, ніщо не забуде" - лейтмотивом може бути пісня "Журавлі".

Лейтмотивом в сценарії театралізованого виховного дійства може бути пісня, мелодія, окремі рядки з поетичних творів, образ-герой тощо.

Сценарій театралізованого виховного заходу завжди має чотири частини: експозицію (вступ), основний зміст (розвиток дії), кульмінацію і фінал, які мають певні вимоги і особливості.

Експозиція сценарію може бути виражена у поетичних рядках, виступі ведучих, уривку із п'єси (сценка), пісні чи фрагменті пісні (в живому виконанні чи записі), костюмованому виході учасників дійства тощо.

Під час створення основної частини сценарію педагог-постановник повинен враховувати такі основні вимоги:

- чітка логічна послідовність номерів та епізодів дійства, які пов'язуються між собою "місточками" (переходами) від попереднього номера до наступного;
- усі номери і епізоди повинні розташовуватися з наростанням дії, при цьому не можна рухатися від емоційно сильних номерів до слабких;
- слід дотримуватися завершеності кожного епізоду. Епізоди, блоки номерів мають за своєю структурою відносну самостійність і завершеність, мають свій підтекст, завдання і місце у розвитку дії та спрямовані на кульмінацію, в якій розкривається ідея виховного заходу. Кульмінація - найважливіший емоційний момент розвитку (театралізованого) сценарного дійства.

Фінал має бути особливо емоційним і активізувати як учасників, так і глядачів. Досить часто в сценарії передбачається вихід всіх учасників свята на сценічний майданчик, злиття в спільну дію - оплески, масове виконання пісні тощо.

Ведучі, які передбачаються в сценарії, є важливими дійовими особами. Їх словесний матеріал повинен бути продуманим лаконічним, емоційно-образним; вони поєднують епізоди і блоки, а також викладають те, що не можна показати в сценарній дії. У звуковій тональності голосів ведучі повинні бути співзвучні.

Відомо, що сюжетна дія є дією тоді, коли є протиріччя, протидія і розвивається вона у вигляді драматичного конфлікту. Без цього немає драматургії. *Конфлікт* - є основою драматичної дії;

він визначає сюжетну дію і композицію. Але конфлікт в драматичному дійстві не завжди такий, як у п'єсі. Він може проявлятися як зіткнення антагоністичних сил, як подолання труднощів, перепон у досягненні мети, зіткнення з навколишніми перепонами... (так, театральне свято студентської молоді - це може бути соціальна незабезпеченість, пропуски занять, протиріччя і непорозуміння з викладачами, адміністрацією факультету, впертістю коменданта тощо).

Епізоди будуються або за роками навчання, або за окремими блоками:

- студент - навчання;
- студент - гуртожиток;
- студент - дозвілля;
- студент- адміністрація, деканат;
- студент-практика, школа;
- студент- соціальне становище.

У кожному блоці буде свій конфлікт, протиріччя, рушійна сила дії. Отже *конфлікт* -це ключ до розгортання дії, до монтажу епізодів.

Отже, вдало визначений конфлікт допомагає вибудувати *сюжетний хід*. Він нанизує всі епізоди, номери в єдине ціле, і він має бути образним та видимим.

Важливим моментом у роботі над сценарієм є правильний вибір життєвого, документального матеріалу, оскільки на ньому будується сюжет театрального дійства і він впливає на відбір художніх засобів його вираження.

Інколи використовуються художні матеріали, які відтворюють факти і події узагальнено. А для сильного соціально-педагогічного впливу важливо, щоб був конкретний документ, матеріал, який підкріплювався б художнім. Більш емоційно впливовим і ефективним чинником є запрошені реальні люди, реальні учасники, документальні матеріали, саме вони є найбільш зрозумілими і відчутними тими, хто перебуває на святі. Але вони повинні бути конкретними і виразними.

(Наприклад, у сценарії "Національні традиції- скарби народу" художнім матеріалом сцени є розмова баби Палажки і баби Параски, Остапа Бендера і мадам Грицецувої, а документальним - колядки, щедрівки, веснянки, свято Івана Купала). Хоча це засоби театралізовані, проте вони мають реальну дійсність, реальну основу їх проведення і застосування в певні часи реального життя. Тобто реальні події (хоча і минулого) перетворені в театралізоване дійство.

За своєю будовою, жанром і формою сценарій схожий з драматичним твором. Спільне і відмінне між ними можна помітити, зробивши порівняння:

Драматичний твір

Театральне дійство, свято

1. Тема	1. Тематична направленість
2. Сюжет	2. Ідея
3. Ідея	3. Сюжетний хід
4. Конфлікт, дія, динаміка	4. С різні прийоми, які створюють динаміку хід театрального дійства
5. Образи (конкретні)	5. Образи як конкретні, так і узагальнені, образні, типові
6. Місце дії - сцена	6. Місце - будь-який майданчик, сцена, приміщення, зала
7. Обмежений в часі (2 - 3 години)	7. Обумовлене в часі (1-2 години)
8. Конфлікт	8. Можуть бути наявні суперечності, що рухають вперед сюжетний хід театрального дійства
9. Різні види мистецтва є допоміжними	Різні види мистецтва, які можуть буги окремим образом, номером, дією
10. Авторські ремарки	10. Ремарки сценариста

Особливості і деякі труднощі театралізованих виховних заходів:

1. Вони проводяться на відміну від спектаклів тільки один раз.
2. Не завжди є можливість зробити репетицію цілісно театралізованого заходу від початку до кінця.

3. Глядач завжди стає співучасником дійства.
4. Обов'язковими є зовнішнє оформлення, символіка і атрибутика, які стають наочними образами свята.

Окремі сценарні поняття

Факти уїсиття - реальні події, які відбулися в житті, (зафіксовані в документах, фотографіях, листах, фільмах).

Тема - коло життєвих явищ, які повинні бути художньо досліджені в сценарії.

Проблема ~ теоретичне чи практичне питання, яке потребує вирішення.

Ракурс - точка зору, з якої автор (сценарист) розглядає проблему.

Авторська концепція - позиція автора (сценариста), розгорнута в систему поглядів.

Надзавдання сценарію - утвердження авторської позиції шляхом художньої організації доказів.

Худооїсно-педагогічна мета - створення ситуації самостійного підходу учасників дійства до розуміння ідеї, через аналіз соціально-значущої інформації.

Членування сценарію - блоки-епізоди - (одиниці) номера.

Блок - сукупність епізодів, об'єднаних одним сценічним завданням, які художньо розкривають один із аспектів авторської концепції.

Еппод - внутрішньо (за змістом) і драматургічно завершена частина сценарію, в якій номери (одиниці) сценічної інформації сюжетно і тематично зв'язані.

Номери - елементи дійства, що спонукають глядача до емоційно-чутливого і психологічного сприйняття.

Сюжетна композиція - художнє компонування, основане на змістовному взаємозв'язку документального і художнього матеріалу.

Смисловий каркас сценарію - результат аналізу "фактів життя" і "фактів мистецтва", зафіксований у формі сценічних завдань.

Сценічне завдання ~ смислове завдання, яке потрібно спланувати для реалізації сценічного надзавдання.

Ідейно-художісний задум ~ художньо-образне (вираження) оформлення визначеної педагогічної мети в конкретно чутливому в часі і пластичі вираження.

Сценарно-релісерський хід-образ хід (протікання) авторської концепції, спрямований на досягнення мети педагогічного впливу.

Монтаж - драматичний метод організації матеріалу.

Сценарій дійства ~ художня програма соціально-педагогічного впливу, яка вирішує конкретні практичні завдання.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Пояснити, у чому полягає виховне значення і важливість театралізованих дійств (свят).
2. Розкрити соціально-психологічні особливості театральних виховних заходів.
3. Розкрити значення *активізації учасників* свята як педагогічного процесу (основні етапи активізації як фактора емоційного впливу).
4. У чому полягає специфіка й особливості свят для дітей та молоді? Основні педагогічні вимоги щодо їх організації і проведення.
5. Охарактеризувати основні історичні аспекти генезису театралізованих масових дійств.
6. Які нові форми і різновиди театралізованих дійств з'являються на початку ХХ століття? Які нинішні театральні свята є найбільш поширені і популярні?
7. Дати визначення сценарію театрального дійства, охарактеризувати його будову (композицію) і значення кожного його компонента (вступ, основна частина, кульмінація, фінал).
8. Визначити основні етапи роботи і написання сценарію.
9. Пояснити роль документального матеріалу в сценарії театрального виховного заходу.

10. Аргументовано довести, що театральний виховний захід - мистецтво своєрідне і синтетичне. Яку роль відіграє в ньому художній матеріал?
11. Навести приклади основних засобів і прийомів монтажу (компонування) художнього і документального матеріалів в сценарії театального виховного заходу.
12. Визначити основні прийоми активізації аудиторії (глядачів), які передбачаються в сценарії виховного заходу.
13. Шляхом зіставлення з'ясувати спільне і відмінне в драматичному творі (пісні) і сценарії театального дійства.
14. У чому полягає своєрідність драматургії театральних виховних заходів? Які труднощі й типові помилки трапляються в організації і проведенні театральних виховних заходів?
15. Розробити сценарії театральних виховних дійств таких запропонованих форм: вечора-зустрічі, вечора відпочинку, шоу-програми, розважальної гри, конкурсу, театралізованих дійств: "Прощальний вальс" (шкільного та вузівського випускного вечора). День Матері, гуморини, Дня гумору, Дня Валентина.

Література

1. Генкин Д. М. Массовые праздники. - М., 1975.
2. Деркач С. М. Особенности режиссури массовых свят.
3. Клитин С. С. Зстрада. Проблеми теорії, історії, методик.
4. Конович А. А. Театрализованнєе праздники и обряды.
5. Лармин О. Искусство и молодежь. - М., 1980.
6. Методические рекомендации по режиссуре театального концерта. (составитель Зайцева В. П.) - К., 1986.
7. Организация и методика художественной массовой работы. // Под ред. Д. М. Ченкина. - М., 1987.
8. Романенко А. И. Методические указания по режиссуре театального тематического вечера. - М., 1980.

9. Рубб А. А. Тематический театральнй концерт. - М., 1984.
10. Самойленко В. М. Массовые музыкальные представления. (Театрализованное представление - концерт),
11. Силин А. Д. Площади - наши налитрыт - М.. 19Х2.
12. Трнадский В. А. Основы режиссуры театрализованных представлений. - М., 1985.
13. Туманов И. Н. Режиссура массового праздника и театрального концерта. - М., 19876.
14. Шароев И. Режиссура массовых театрализованных представлений. - М., 1980.
15. Чечеткин А. И. Основы драматургии театральных представлений. М., 1981.

Комп'ютерний макет: Басанько Ф.Ф.

Український державний центр
соціальних служб для молоді

01030, Україна, м.Київ-30, вул. Б.Хмельницького 516, 4 поверх
Тел./факс (044) 246-49-85, 244-40-00. Е-таїл: 50сіит@§и.кіеу.иа

Підписано до друку 6.05.2000 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк, арк.23,25
Тираж 1000 прим. Заказ № 255/1

Віддруковано ТОВ ВКП "Аспект"
16600, Чернігівська обл., м.Ніжин, а/с-58,
тел./факс (04631) 5-34-52